

લોપામુદ્રા : દ્વિતીય ખંડ

૧ શમ્ભરકન્યા

૨ દેવે દીધેલી

‘વિશ્વરથ’ના ઉત્તર ભાગ

અને

‘વિશ્વામિત્ર ઋષિ’ના પૂર્વ ભાગ

લે ખ ક

ક નૈ યા લા લ મુ ન શી

પ કા શ ક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

કિંમત રૂ.૩૩-૦૦

આવૃત્તિ ૧ થી]

[સંવત ૧૯૮૯

પ્રત ૧૬૫૦

31024

મુંબઈના એન્ટ :

ઇ વ ન: લા લ એન્ડ સ ન્સ,
૧૨૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

31024

મુદ્રક :

મૂળચંદલાઈ ત્રિકમલાલ
ધિ સૂર્યપ્રકાશ પ્રિ. પ્રેસ
પાનકોરનાકા : અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

લોપામુદ્રા પ્રથમ ખંડના આમુખમાં આ બંને નાટકોનો પણ ઉપોદ્ધાત આવી જાય છે.

આ બે નાટકો અને આના પછી પ્રગટ થનાર નાટક મળી એક મોટું નાટક થવા જાય છે; છતાં દરેક નાટક સ્વતંત્ર રીતે વંચાય કે બજવાય એવું છે.

આ કૃતિઓ કપાટાભેર અને સુંદર રીતે બહાર પાડવા માટે લાઈ જીવનલાલ અમરશી મહેતાનો હું આભાર માનું છું.

કનૈયાલાલ મુનશી

મુનશી દમ્પતિની કૃતિઓ :

શ્રી લીલાવતી મુનશી :-	સામાજિક નાટકો : વાવાશેઠનું
રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો	સ્વાતંત્ર્ય, જે ખરાબ જણ
કુમારદેવી	તથા આશાંકિત
જીવનમાંથી જડેલી: ખંડ ૧-૨	અભયચંદ્રમ [નાટક]
શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી :-	સ્નેહસંભ્રમ
વેરની વસુલાત [૨જી આવૃત્તિ]	શિશુ અને સખી
મારી કમલા અને બીજી વાતો ,,	કેટલાક લેખો, ભાગ ૧ ને ૨
પાટણની પ્રભુતા [૨જી આવૃત્તિ]	થોડાંક રસદર્શનો : સાહિત્ય
ગુજરાતનો નાથ [૫ મી આવૃત્તિ]	અને લક્ષ્મીનાં
પૃથ્વીવલ્લભ [૩ જી આવૃત્તિ]	આદિવચનો (પ્રેસમાં)
રાજાધિરાજ [૨ જી આવૃત્તિ]	લોપામુદ્રા : પ્રથમ ખંડ
કોનો વાંક? [૪ થી આવૃત્તિ]	લોપામુદ્રા : દ્વિતીય ને તૃતીય ખંડ
સ્વપ્રદ્રશા [૨ જી આવૃત્તિ]	લોપામુદ્રા : ખંડ ૪ : વિશ્વામિત્ર
ગુજરાત એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ	નરસૈયો : લક્ષ્મી હરિનો
અને બીજાં આદિ વચનો	Gujarata and Its Lite-
ભગવાન કૌટિલ્ય	ratpure (પ્રેસમાં)
કાકાની શશી [નાટક]	મારી બીજાં જાણદાર મુસાફરી
ધ્રુવસ્વામિનીદેવી [નાટક]	(પ્રેસમાં જશે)
પૌરાણિક નાટકો : પુરંદર	નર્મદ : અર્વાચીનોમાં આદ્ય
પરાજય, અવિલક્ષ્ય આત્મા,	(પ્રેસમાં જશે)
તર્પણ તથા પુત્રસમોવડી.	

1

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍

ପ୍ରଥମ ସ୍କନ୍ଦ : ସ୍ତୋତ୍ରମାଳା

શમ્બરકન્યા

સમય : ઋગ્વેદ કાલ.

સ્થાન : દસ્યુઓના પતિ શમ્બરનો ગઢ.

પાત્રો : આવે છે તેમ

વિશ્વરથ કૌશિક : આર્યોની પ્રતાપી ભરતજાતિનો જનપતિ, ગાધિનો પુત્ર.

ઉગ્રા શામ્બરી : દસ્યુઓના રાજા શમ્બરની લાડકી પુત્રી.

ઋક્ષ : : : તૃત્સુકુલનો આર્ય, વિશ્વરથનો સહાધ્યાયી.

શમ્બર : : : દસ્યુ જાતિઓનો પતિ.

તુઘ્ર : : : શમ્બરનો પૂરરક્ષક.

ભૈરવ : : : દસ્યુઓના દેવ ઉગ્રકાલનો પૂજારી, દસ્યુઓનો વૈદ્ય-જાદુગર [Medicine-man]. આર્યોમાં રાજાના પુરોહિતનું જે સ્થાન હતું તે દસ્યુઓમાં એ ભોગવે છે.

લોપામુદ્રા ભારદ્વાજ : ઋષિ ભરદ્વાજની પુત્રી, અને દેવોને પ્રિય એવી ઋષિ ને મંત્રદ્રષ્ટા.

દાગી : : : તુઘ્રની સ્ત્રી, ને ઉગ્રાની બાલપણની ધાવ.

અગસ્ત્ય મૈત્રાવરુણ : મહર્ષિ, દેવ મિત્રાવરુણના પુત્ર, વસિષ્ઠના મોટાભાઈ, વિશ્વરથ અને ખેલના પુરોહિત.

ઋચીક ભાગવિ : મહા અથર્વાણુ, કાવ્ય જાતિના ભૃગુ, મહર્ષિ, વિશ્વરથના ખતેવી.

પ્રતર્દન : : : વિશ્વરથનો સેનાપતિ.

દિવોદાસ અતિથિગ્વ : તૃત્સુઓનો જનપતિ, રાજા.

: અનુસંધાન :

વિશ્વરથ અને ઋક્ષ શમ્બરના ગઢમાં કેદી થઈ પડ્યા છે. વિશ્વરથે, છુટવાની આશાને અભાવે, ઉગ્રા શામ્બરી નોડે ધર-સંસાર માંડ્યો છે.

દસ્યુઓ અને આર્યો વચ્ચે વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે. અને અગસ્ત્ય અને ભરતોની સેના હારી રહી છે એવા સમાચાર ગઢમાં આવ્યા કરે છે.

શમ્બરકન્યા

સમય : ઋગ્વેદ કાલ.

સ્થાન : દસ્યુઓના પતિ શમ્બરનો ગઢ.

પાત્રો : આવે છે તેમ

વિશ્વરથ કૌશિક : આર્યોની પ્રતાપી ભરતજાતિનો જનપતિ, ગાધિનો પુત્ર.

ઉગ્રા શામ્બરી : દસ્યુઓના રાજા શમ્બરની લાડકી પુત્રી.

ઋક્ષ : : : તૃત્સુકુલનો આર્ય, વિશ્વરથનો સહાધ્યાયી.

શમ્બર : : : દસ્યુ જાતિઓનો પતિ.

તુઘ્ર : : : શમ્બરનો પૂરસ્કક.

ભૈરવ : : : દસ્યુઓના દેવ ઉગ્રકાલનો પૂજારી, દસ્યુઓનો વૈદ્ય-ભદ્રુગર [Medicine-man]. આર્યોમાં રાજાના પુરોહિતનું જે સ્થાન હતું તે દસ્યુઓમાં એ ભોગવે છે.

લોપામુદ્રા ભારદ્વાજ : ઋષિ ભરદ્વાજની પુત્રી, અને દેવોને પ્રિય એવી ઋષિ ને મંત્રદ્રષ્ટા.

દાગી : : : તુઘ્રની સ્ત્રી, તે ઉગ્રાની બાલપણની ધાવ.

અગસ્ત્ય મૈત્રાવરુણ : મહર્ષિ, દેવ મિત્રાવરુણના પુત્ર, વસિષ્ઠના મોટાભાઈ, વિશ્વરથ અને ખેલના પુરોહિત.

ઋચીક ભાગર્વ : મહા અથર્વાણ, કાવ્ય જાતિના ભૃગુ, મહર્ષિ, વિશ્વરથના બનેલી.

પ્રતર્દન : : : વિશ્વરથનો સેનાપતિ.

દિવોદાસ અતિથિગ્ન : તૃત્સુઓનો જનપતિ, રાજા.

: અનુસંધાન :

વિશ્વરથ અને ઋક્ષ શમ્બરના ગઢમાં કેદી થઈ પડ્યા છે. વિશ્વરથે, છુટવાની આશાને અભાવે, ઉગ્રા શામ્બરી જોડે ધર-સંસાર માંડ્યો છે.

દસ્યુઓ અને આર્યો વચ્ચે વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે. અને અગસ્ત્ય અને ભરતોની સેના હારી રહી છે એવા સમાચાર ગઢમાં આવ્યા કરે છે.

અંક પહેલો

પ્રવેશ પહેલો

[સાંજનો સમય થવા આવ્યો છે. સૂર્ય જરા જરા મોળો પડવા માંડ્યો છે. દસ્યુઓના પાત શમ્ભરનો ગઢ. જમણી બાજુએ ઝાવણીની ખુલ્લી ઝુંપડી છે. તેના ઉપર વૃક્ષની છાંય છે. પાછળ એક બે બીજી એવી જ ઝુંપડીની પછીતો દેખાય છે. ડાબી બાજુએ, વચ્ચે, આગલથી એક ઝાડ છે, ને તેની પાછળ પણ એક ઝુંપડીની પછીત દેખાય છે. આ બધી ઝુંપડીઓની આસપાસ પથ્થરની દીવાલ છે એમ દૂરથી જણાય છે.

આગળ આવેલા ઝાડના થાળા પર વિશ્વરથ બેઠો છે. એ એક સંજે-મરમર જેવો શ્વેત અને દેવ જેવો સુંદરાંગ છે. એણે મૃગચર્મ પહેર્યું છે. એક હાથમાં મોઢું રાખી બેઠો છે. એના મુખપર શ્વાનિ છે. એની આંખમાં જાણે પાણી આવ્યાં હોય એમ દેખાય છે. પાછળથી ઈ-ઈ-ઈ-ઈ-ઈ-ઈ ની ચીચીઆરીઓ અને નૃત્ય કરતા લોકોના પગના ધુધરાઓ સંભળાઈ બંધ પડે છે ત્યારે પડદો ઉપડે છે.]

વિશ્વરથ

[ધીમે ધીમે, રડતે ગવાળે] મધવા ! મધવા ! આ શું માંડયું છે ?

[ફરીથી ચીચીઆરી ને ધુધરા ભરથી સંભળાય છે. હસો યઈ ને]

શમ્ભરને આવકાર અપાઈ રહ્યો ? [નીસાસો નાંખીને] ભરતો હાર્યા, નૃત્તમુઓ હાર્યા ને ગુરુદેવ પણ હાર્યા ! [દાંત ખીસીને] ને હું આ

પૂરમાં એકલો, મારા ભરતોથી દૂર, આ કારાવાસમાં—આ કાળી શામ્બરીનો પતિ !

[માથે એક હાથ દઈ, પાછો થાળા પર ખેરી જાય છે. ઉઘાડ શમ્બરી, વીશેક વર્ષની કન્યા, આવે છે. એ તદ્દન કાળી છે ને એનું નાક જરા ચીણું છે. પણ એનું શરીર ઘાટીલું છે, અને મુખ ગોળ, સુંવાળું, આકર્ષક છે. એની આંખોમાં સ્નેહ સદાય રહે છે. એનો અવાજ મુકોમળ છે, અને જરા જરા વારે એમાં નિરાધારીનો ધ્વનિ આવી જાય છે. એણે કમરેથી ધુટણ ઉપર સુધી તાડનાં પાત્રાંને ધાધરો પહેર્યાં છે. છાતીએ એક મૃગચર્મનો કકડો બાંધ્યો છે. માથે મોરનાં પીંછાં બોસ્થાં છે. અને ગળે, કાને, હાથે ને પગે સોનાનાં ધરણાં પહેર્યાં છે. એ ધીમે, લચકાતી, મૃદુતા નીતરતી ચાલે છે]

ઉઘા [દાખલ થતાં]

કૌશિક ! કૌશિક ! ચાલ ઉઠ. બાપુ તો ક્યારના આવી પહોંચ્યા. [વિશ્વરથને ખિન્નવદને ખેડેલો જોઈ એ ચમકીને ઉભી રહે છે. એના મુખપર ચિંતા પ્રસરે છે, અને તે દોડતી જઈ વિશ્વરથને ખભે હાથ મુકી ઉભી રહે છે] શું કરે છે ? રહે છે ? આખો પૂર આજે આનંદમાં ગાજે છે ત્યારે તું આમ, ભોની આંખે ? કૌશિક—

વિશ્વરથ

[ભોની આંખે હંચું જુએ છે ને દયામણી રીતે જોલે છે]

ઉઘા ! હું કેમ હસું ? આજે પિતા તુલ્ય મારા ગુરુનો પરાજય બધા ઉજવે છે. તારા લોક ઉમંગે મહાલે છે ત્યારે મારા ભરતોમાં આજે રડારોળ થતી હશે. શામ્બરી ! તું જા, હસ—નાચ—મજાહ કર.

ઉઘા

પણ તું નહીં આવે ? આખા ગામનાં સ્ત્રીપુરુષો બાપુને આવકાર દે છે ત્યારે આપણે જ નહીં ?

વિશ્વરથ

હું કેને આવકાર દેવા આવું ? મારા કારાવાસથી શંખલા સજ્જ થાય ત્યારે હું કેમ હસું ? શામ્બરી ! તું જા—એકલી.

ઉઘા [ખેદથી]

ત્યારે તું શું કરશે ?

વિશ્વરથ

હું ? હું જઈશિં, ત્યાં મને કોઈ જુએ નહીં ત્યાં. માથું પટકી મને મરવા દે. મારે આજે મરવું છે. [થોડી વાર બંને શાંત રહે છે. વિશ્વરથ આંસું લુછે છે. શાસ્ત્રરક્ત્યા એને માથે પાંપાળે છે. આકંદ કરીને] દેવ મધવા ! શા માટે મને રણાંગણે પણ મરવા નથી દેતા ?

ઉઘા

શું કામ કલ્યાંત કરે છે ? કહે તો હું પણ ન જાઉં. પણ મારા બાપુ મને જોશે નહીં તો એમનો ઉત્સાહ ખારો થઈ જશે.

વિશ્વરથ [માથું ધુણાવીને]

શા માટે ? તું જા. મગ્નહ કર. તું મારું દુઃખ સમજી નહીં શકે ત્યાં સમભાગી કેમ થઈ શકે ?

ઉઘા [દયામણી રીતે]

કૌશિક ! મારી જગ્યાએ તારી કોઈ ગૌરાંગી હોત તો શું કરત ? તું ને બાપુ બે જણ સુખી થાઓ એવો રસ્તો કેમ કાઢત ?

વિશ્વરથ [ખેદથી]

તું આર્થી હોત તો પિતાના સુખના વિસ્મરણમાં અહોભાગ્ય માનત. તારી રગેરગ મારી રગેરગ સાથે નાચી રહેતી હોત. [નીસાસો નાંખી] પણ એ તને નહીં સમજાય.

ઉઘા

[હૃદય પર ધા લાગ્યો હોય અને તેની વેદના ઉચ્ચારતી હોય તેમ] હું શું કરું ? કૌશિક ! હું શું નથી કરતી ? તું કહે તે હું કરું પછી કે ? પણ આમ દુઃખી શા માટે થાય છે ?

વિશ્વરથ [હલો થઈ, ઉઘાને હેતથી દાખી]

ઉઘા ! તારી ભક્તિ અને સેવાની સીમા નથી. મને ક્ષમા કર. પણ તું રાજપુત્રી, ને હું કેદી છું. તું વસ્યુકન્યા છે, હું ભરત છું.

આપણા બેનો મેળ આજે નહીં ખાય. તું જા, ને મને મારે—

[ઈ-ઈ-ઈ-ઉ-ઉ-ની ચીચીચારી, ધ્રુધરા અને ઢોલક સંલગાય છે. ઋક્ષ અને દસ્યુકન્યા આવે છે. ઋક્ષ ધણો જડો, મોઢા પેટવાળો, ને ઉંચો આર્થ છે. એના મોઢા પર ડહાપણનો અંશ દેખાતો નથી. એનો રંગ ગોરો છે પણ એણે દસ્યુઓના જેવી લંગોટી મારી, આસપાસ તાડનાં પાતરાંનો ધાધરો પહેર્યો છે. એણે પગે ધ્રુધરા ણાંધ્યા છે. માથામાં મોર-થોંછ ખોસ્તું છે અને હાથે ને કોટિ કડાં પહેર્યાં છે. ખાંચે ઢોલકી બાંધી છે. એ નશામાં ચકચૂર છે. એની સાથે આવેલી કન્યાઓ શાશ્વતી જેવી કાળી છે, પણ એવી સ્વરૂપવાન નથી. એક જડી છે અને બીજી ઉંચી ને પાતળી છે. તેમણે પણ ધ્રુધરા ને ઢોલકા ણાંધ્યાં છે. ત્રણે જણ નાચતાં નાચતાં ઈ-ઈ-ઈ-ઈ-ઉ-ઉ કરતાં આવે છે]

ઋક્ષ [નશાભર અવાજે]

કૌશિક ! વયસ્ય ! ચાલ, આખું ગામ અહીંઆં આવી લાગ્યું ને તું બેસી શું રહ્યો છે ?

[વિશ્વરથ એને જોઈ ગુસ્સે થઈ જાય છે, અને ભૂમંગ કરી ઋક્ષનો કાન પકડે છે. ઋક્ષ ‘ઓ’ કરી છોડાવે છે ને દૂર જઈ ઉભો રહે છે]

વિશ્વરથ

ઋક્ષ ! તને શું થયું છે ? તું શું કરે છે તેનું તને લાગે છે ?

ઋક્ષ [કાન પંખાળતો]

હે ગાંધિના પુત્ર ! જ્યાં ગાન ને તાન હોય ત્યાં હું—

વિશ્વરથ [દાંત પીસીને]

તારા ગુરુદેવનો પરાજય ઉજવે છે, એમ ?

ઋક્ષ

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પરાજયમાં ધીરજ રાખવી એ વીરનું કામ છે. દુઃખમાં સુખ મહાલવું એમાં તપસ્વીઓનું તપ છે.

વિશ્વરથ

ઋક્ષ ! તૃપ્સનું ને મૈત્રાવરુણનું નામ લખવે છે ? નક્ક ! તને જરાય શરમ આવે છે ? આ નશો શો ? આ વેશ શો ? આ ઢોલક શું ?

ચાલ મારી નેડે. આપણે આપણી ઝુંપડીમાં જઈએ. [તેને હાથ પકડી ખેંચે છે]

ઋક્ષ [હાથ છોડાવી નાંખી]

કૌશિક ! મારામાં આંસુની નદીઓ વહેતી મુકવાની શક્તિ આવશે ત્યારે તારી નેડે આવીશ, ત્યાં સુધી તો ધ-ધ-ધ-ધ-ઉ-
[ચીચીઆરી પાડી દુદે છે ને નાચે છે] ચાલ. [દસ્યુકન્યાને ગળે હાથ મુકી ચાલી જાય છે]

વિશ્વરથ

દેવાધિદેવ ! વરુણ ! મને હવે છોડાવ.

ઉગ્રા

કૌશિક ! શું કામ નિસાસા નાંખે છે ? હું પગે લાગું. તારા હાસ્ય વિના હું આંધળી છું. ચાલ, જે વાત તને ન ગમી તેની મને પરવા નથી.

વિશ્વરથ [ભીની આંખે]

શામ્બરી ! તું રાજકન્યા છે. એક કદી માટે આટલું દુઃખ શા માટે વેઠે છે ? હું તને સુખી કરતો નથી ને કદી કરી શકીશ નહીં.

ઉગ્રા [ભીની આંખે]

મારે તો તારા ચરણમાં જ રહેવું છે. [આંસુ લુછે છે]

વિશ્વરથ

દેવ ! અનાર્યોમાં આ સરલતા ક્યાંથી મુકી ? ઉક, ઉગ્રા ! રડ નહીં. ચાલ, પેલી તરફ ખેંચીએ. ચાલો. [ખંને જાય છે]

[ચીચીઆરીઓ થાય છે, ઢોલક વગડે છે. અને શામ્બર, તુગ્ર, ઋક્ષ, અને બે દસ્યુઓ આવે છે. શામ્બર ઉગ્રા, પ્રચંડ ને વૃદ્ધ દસ્યુ છે. એના માથાના વાળ લાંબા ને સફેદ છે. એની મોટી ઘોળા મુછો નીચે લળડે છે. એની મોટી આંખોમાં બહાદુરી છે. એણે રંગીન લંગોટી મારી છે, ને પાછળથી તાડપત્રનો ધાધરો પહેર્યો છે. એણે માથે, છાતીએ અને હાથે લોખંડના બખ્તરના ટુકડા બાંધ્યા છે. વાતો કરતાં કરતાં, તે કાઢીને દસ્યુઓને આપતો જાય છે.]

આપણા એનો મેળ આજે નહીં ખાય. તું જા, ને મને મારે—

[ઈ-ઈ-ઈ-ઉ-ઉ-ની ચીચીઆરી, ધુધરા અને ઢોલક સંલગાય છે. ઋક્ષ અને દસ્યુકન્યા આવે છે. ઋક્ષ ધણેા જડો, મોઢા પેટવાળો, ને ઉંચો આર્ય છે. એના મોઢા પર ડહાપણનો અંશ દેખાતો નથી. એનો રંગ ગોરો છે પણ એણે દસ્યુઓના જેવી લંગોટી મારી, આસપાસ તાકનાં પાતરાંનો ધાધરો પહેર્યો છે. એણે પગે ધુધરા ધાંધ્યા છે. માથામાં મોર-ખીંછ ખોસ્તું છે અને હાથે ને કાંઠે કડાં પહેર્યાં છે. ખાંધે ઢોલકી ધાંધી છે. એ નશામાં ચકચૂર છે. એની સાથે આવેલી કન્યાઓ શામળરી જેવી કાળી છે, પણ એવી સ્વરૂપવાન નથી. એક જડી છે અને બીજી ઉંચી ને પાતળી છે. તેમણે પણ ધુધરા ને ઢોલકો ધાંધ્યાં છે. ત્રણે જણ નાચતાં નાચતાં ઈ-ઈ-ઈ-ઈ-ઉ-ઉ કરતાં આવે છે]

ઋક્ષ [નશાભર અવાજે]

કૌશિક ! વયસ્ય ! ચાલ, આખું ગામ અહીંઆં આવી લાગ્યું ને તું એસી શું રહ્યો છે ?

[વિશ્વરથ એને જોઈ ગુસ્સે થઈ જાય છે, અને ભૂમંગ કરી ઋક્ષનો કાન પકડે છે. ઋક્ષ ‘ઓ’ કરી છોડાવે છે ને દૂર જઈ ઉભો રહે છે]

વિશ્વરથ

ઋક્ષ ! તને શું થયું છે ? તું શું કરે છે તેનું તને લાગ છે ?

ઋક્ષ [કાન પંખાળતો]

હે ગાધિના પુત્ર ! જ્યાં ગાન ને તાન હોયત્યાં હું—

વિશ્વરથ [દાંત પીસીને]

તારા ગુરુદેવનો પરાજય ઉજવે છે, એમ ?

ઋક્ષ

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પરાજયમાં ધીરજ રાખવી એ વીરનું કામ છે. દુઃખમાં સુખ મહાલલું એમાં તપસ્વીઓનું તપ છે.

વિશ્વરથ

ઋક્ષ ! તત્સુનું ને મૈત્રાવરુણનું નામ લગ્નવે છે ? નક્ક ! તને જરાય શરમ આવે છે ? આ નશો શો ? આ વેશ શો ? આ ઢોલક શું ?

ચાલ મારી જોડે. આપણે આપણી ઝુંપડીમાં જઈએ. [તેને હાથ પકડી ખેંચે છે]

ઋક્ષ [હાથ છોડાવી નાંખી]

કૌશિક ! મારામાં આંસુની નદીઓ વહેતી મુકવાની શક્તિ આવશે ત્યારે તારી જોડે આવીશ, ત્યાં સુધી તો ઇ-ઇ-ઇ-ઇ-ઉ- [ચીચીઆરી પાડી કહે છે ને નાચે છે] ચાલ. [દ્રસ્યુકન્યાને ગળે હાથ મુકી ચાલી જાય છે]

વિશ્વરથ

દેવાધિદેવ ! વરુણ ! મને હવે છોડાવ.

ઉગ્રા

કૌશિક ! શું કામ નિસાસા નાંખે છે ? હું પગે લાગું. તારા હાસ્ય વિના હું આંધળી છું. ચાલ, જે વાત તને ન ગમી તેની મને પરવા નથી.

વિશ્વરથ [લીની આંખે]

શામ્બરી ! તું રાજકન્યા છે. એક કદી માટે આટલું દુઃખ શા માટે વેઠે છે ? હું તને સુખી કરતો નથી ને કદી કરી શકીશ નહીં.

ઉગ્રા [લીની આંખે]

મારે તો તારા ચરણમાં જ રહેવું છે. [આંસુ લુછે છે]

વિશ્વરથ

દેવ ! અનાર્યોમાં આ સરલતા ક્યાંથી મુકી ? ઉઠ, ઉગ્રા ! રડ નહીં. ચાલ, પેલી તરફ ખેંચીએ. ચાલો. [ખંને જાય છે]

[ચીચીઆરીઓ થાય છે, ઢોલક વગડે છે. અને શમ્બર, તુગ્ર, ઋક્ષ, અને જે દ્રસ્યુઓ આવે છે. શમ્બર ઉંચો, પ્રચંડ ને વૃક્ષ દ્રસ્યુ છે. એના માથાના વાળ લાંબા ને સફેદ છે. એની મોટી ઘોળી મુછા નીચે લબડે છે. એની મોટી આંખોમાં બહાદુરી છે. એણે રંગીન લંગોટી મારી છે, ને પાછળથી તાડપત્રનો ધાધરો પહેર્યો છે. એણે માથે, છાતીએ અને હાથે લોખંડના બખ્તરના ટુકડા બાંધ્યા છે. વાતો કરતાં કરતાં, તે કાઢીને દ્રસ્યુઓને આપતો જાય છે.]

તુઝ પણુ ધરડો, જખરો દસ્યુ છે. તેણે બખ્તર શિવાય શમ્બરના જેવો પહેરવેશ પહેર્યો છે અને માથા પર મોરનાં પીછાં જોડ્યાં છે. એણે કેડે એક નાની તરવાર ખાંધી છે. એક દસ્યુના હાથમાં શમ્બરનો ભાલો, તીરકામહું, ઢાલ અને તરવાર છે. બીજો, શમ્બર આવે છે તેમ, બખ્તરના દુકડા લેતો નય છે.

ઋક્ષ હોતો તે જ દશામાં છે.

શમ્બર તુઝ જોડે વાત કરતો આવે છે]

શમ્બર

તુઝ ! અગસ્યને એવો હંકાર્યો ! એ જરાકમાં બચી ગયો, નહીં તો એને પણ પંકડી લાવત. [હાથથી જ ડોકી મરડી નાખવાનું આજ્ઞા કરે છે]

દસ્યુઓ ! [નેપથ્યમાં]

ધ-ધ-ધ-ધ-ઉ-ધ-ધ-ધ-ધ-ઉ.

શમ્બર

પણુ ઉઝા ક્યાં ? અહીંયાં પણ નથી.

તુઝ [બુમ પાડીને]

ઉઝા !

ઋક્ષ

કૌશિકની સાથે ફરતી હશે.

શમ્બર

કૌશિક !

તુઝ

અન્નદાતા ! એ તો આપણી ભુલ હતી. આ ઋક્ષ. પેલો નાનો છે તે કૌશિક-અથર્વાણુનો ભાણેજ. ઉઝાએ તેને પસંદ કર્યો છે.

શમ્બર

એમ ? [ખડ ખડ હસીને] હા. હા. એ ભુલ કેમ થઈ ગઈ ?

ઋક્ષ

દસ્યુઓનો નાથ ! એને તો આજે રડવું આવે છે.

શસ્ત્રપર [ખડ ખડ હસીને]

આંજો તમારો રડવાનો જ દહાડો છે. [ઋક્ષને] એને બોલાવી લાવ. એને પણ મારો દમામ તો કહી સંભળાવીએ. [મુછો ખેંચે છે.]

તુઝ

જા, ઋક્ષ ! પેલી તરફ કૌશિક બેઠો હશે. [ઋક્ષ જાય છે] અન્નદાતા ! સારો તો ખરો ?

શસ્ત્રપર [ગર્વથી]

તુઝ ! ઉઝકાલે મારા હાથમાં હઝાર માણસનું જોર આપ્યું. મને થોડુંક વાગ્યું ખરું, પણ બે દહાડામાં તો ધા રૂઝાઈ ગયો. બધાં કેમ છે ?

તુઝ

ખુશીમાં. માત્ર ઉઝી બહુ માંદો થઈ ગઈ હતી.

શસ્ત્રપર

અરર ! મારી લાડકીને શું થયું ? હવે કેમ છે ?

તુઝ

સારું થઈ ગયું છે.

શસ્ત્રપર

એમ ? એવી ખબર હોત તો ભૈરવને મોકલી આપત.

તુઝ

કૌશિકે મંત્ર ભણી, એને સારી કરી. નહીં તો મરી જાત. [પગલાં સંભળાય છે]

શસ્ત્રપર

મારી ઉઝી આવી પહોંચીને. ઉઝી—! [દોડતી દોડતી ઉઝા આવી ભેટી પડે છે. શસ્ત્રપર હેતથી ભેટી તેને ગાલે ચોંટી દે છે] ઉઝી ! મારી ઉઝી ! ક્યાં હતી ? [વિશ્વરથ ધીમે ધીમે આવે છે ને અદબવાળી હસો રહે છે] કૌશિક ! કેમ છે ? તું અથર્વાણુ ઋચીકર્નો સોજો થાય તે અત્યાર સુધી મને કેમ નહીં કહ્યું ? મને તુઝે વાત કરી.

31024

વિશ્વરથ

તમે મને ક્યાં પુછ્યું હતું ? કૌશિક તમે કૌશિક માની લીધો,
પછી હું શું કરું ?

શમ્ભર [ઉઘાડે વાંસાપર થાળડી]

ઉઘાડો ! તું પાકી નીકળી હો. તે કૌશિકને ઠીક ઝાળખી કાઢ્યો.

તુઝ [હસીને]

એ છોકરીઓ જ એવું ઝટ કરી શકે.

શમ્ભર [ઉઘાડે]

ને આમ કેમ ? નથી ઝાંઝર ને નથી ઢોલક. તંબીએત નથી સારી ?

ઉઘા

સારી છું. બાપુ ! કૌશિકને જરા ઠીક નહોતું એટલે એની
પાસે બેઠી હતી.

શમ્ભર [હસીને]

ઠીક ન જ હોય ને. કૌશિક ! તારા શુરુ અગસ્ત્યને તો મેં
એવો હંફાવ્યો ! પકડાતાં જરાક બચી ગયો. હવે બોચી પકડીને
મારા ગઢ ને દસ્યુઓ પાછા આપશે. [હસીને] તારા કેટલાય આર્યોને
મેં પકડ્યા છે. ખબર છે ?

વિશ્વરથ [ચિત્ત સ્વરે]

હા. હમણાં દેવો અમારા પર ક્રોધ્યા છે. બધા કેદીઓને
અહીંઆં લાવ્યા છે ?

શમ્ભર [હસીને]

કેમ અહીંઆં એકલું ગમતું નથી ? ના. બધાને જુદા જુદા
પૂરોમાં મોકલી આપ્યા છે. મારા દસ્યુઓ પાસે જેવી સેવા તમે
કરાવો છો તેવી જ હું તમારા લોક પાસે હવે કરાવીશ. તારે સારુ
પણ એક કેદી લાવ્યો છું. તેની સેવા તારે કરવી પડશે.

વિશ્વરથ [ગર્વથી]

એવો કેવો એક કેદી લાવ્યા છે ?

શમ્ભર

તુઝ ! કૌશિકની પાસેની આ ઝુપડીમાં જ એ રહેશે.
[વિશ્વરથને, હસીને] કાણ કેદી છે ? ઉભો રહે. હમણાં આવી
પહોંચશે. ઉઝી ! [ઉઝાને પાસે લઈ] હસતી કેમ નથી ? આમ
કેમ થઈ ગઈ છે ?

ઉઝા

[નીચું જોઈ] ના. મને કશું નથી થયું. મારા ભાઈ આ ક્યાં ?

શમ્ભર

ભેદ ખીચારો માર્યો ગયો. ખીજ બધા જુદા જુદા પૂરમાં છે.

ઉઝા [ખેદથી]

મારો ભેદ ખીચારો ઉઝકાલને શરણે ગયો ! હાય હાય ! મને
લાગતું જ હતું કે કૈંઈ થવાનું છે. [આંસુ ધ્રુવે છે]

શમ્ભર

રડ નહીં. એમનો એમ ઉઝકાલ પાસે નથી ગયો; કેટલાય
આર્યોનાં માથાં ભોગ આપવા સાથે લઈ ગયો છે. ઉઝી ! છાની રહે.
કાણ ભૈરવ આવ્યો કે શું ?

ભૈરવ [નેપથ્ય]

ધ-ધ-ધ-ઉ.

ઉઝા

હા, એમજ લાગે છે.

[ભૈરવ આવે છે. એ પચ્ચીશેક વર્ષનો ઉંચો, સુકો દસ્યુ છે.
એણે દસ્યુઓનો પહેરવેશ પહેર્યો છે. એણે કપાળે, વાળમાં ને શરીરપર
લક્ષ્મ ચોપડી છે, આંખોમાં સીંધુર નાંખ્યું છે અને હાથમાં લોહીભીનું
ત્રિશુલ છે. એણે પગે ધુધરા પહેર્યા છે.]

શમ્ભર

ભૈરવ ! લોપા ક્યાં ?

વિશ્વરથ [ચમકીને]

લોપા !

ભૈરવ

એના હાથ છોડે છે. હમણાં એને અહીંયાં લઈ આવે છે.

શમ્ભર [ભૂલંગ કરીને]

એના હાથ શા માટે ખાંધ્યા ?

ભૈરવ [દૃષ્ટ રીતે હસીને]

હું જોખમ શું કામ લઉં ?

શમ્ભર

મેં ના કહી હતી ને ?

ભૈરવ

મને ઉત્તકાલની આજ્ઞા થઈ હતી. આવો સુંદર કેદી હજી મુખી એમને. શરણ આવ્યો નથી.

શમ્ભર [દોડતો]

આવ ! આવ. લોપામુદ્રા !

[લોપામુદ્રા આવે છે. તે લબ્ધ સ્ત્રી છે. હાંથી ને સુરેખ, તે ત્રીશેક વર્ષની લાગે છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં તેના સ્ફટિકશા મુખપર ગુલાબના આળા પડે છે. એની આંખોમાં મોહક તેજ છે. તેણે તે સમયનો આર્થ સ્ત્રીનો પહેરવેશ પહેર્યો છે. અંદર નિવિ અથવા દુઃખ ચણીઓ; અને ઉપર જાડું સુતરતું લુગડું. ખાંધે એણે બનની શાલ નાંખી છે. એના વાળ ચાર લટમાં ગુંથ્યા છે. એણે કેટલે સદાક્ષની માળા પહેરી છે. હાથમાં કમંડલ સ્ત્રીધુ છે ને પગે પાવડી પહેરી છે.] મારો પૂર પાવન કર.

લોપામુદ્રા [મોહલયુક્ત હસતાં]

કેમ શમ્ભર ! હવે રાજ થયો ?

[શમ્ભર ખુશ થતો થતો હસે છે]

વિશ્વરથ [સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી]

ભગવતી ! મારા પ્રણામ.

લોપામુદ્રા [હાથ લંબાવીને]

પુત્રક ! શત શરદ જીવજે. [આજીવને] કેણુ વિશ્વરથ !

ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું પણ અહીંયાં છે ?

[જ. હાથે લેટી તેને હઠાડી, માથું મુઘે છે]
વત્સ ! કેટલા મહીના થયાં અહીંઆં છે ?

વિશ્વરથ

સાત મહીના થયા. લગવતી ! તમે કેમ કરતાં પકડાયાં ?

લોપામુદ્રા

હું રાજા પુરુકુત્સને ત્યાંથી, શતદ્રુ વાટે, નાવમાં જતી હતી. એટલામાં મેં સાંભળ્યું કે મુનિ અગસ્ત્યને વાગ્યું છે. હું એમની ખબર લેવા ઉતરી, ત્યાં તો શમ્ભરે મને પકડી લીધી. [શમ્ભરને] કેમ, તારો દ્વેષ હવે સંતોષાયો ?

શમ્ભર [ગરવાઈ જઈ]

દ્વેષ ! હું તને દ્વેષથી નથી પકડી લાવ્યો. ઘણાં વર્ષ થયાં તને જોવાનું મન હતું તેમાં—

લોપામુદ્રા [હસીને]

ને સાથે સાથે આર્યોને બતાવવું પણ હતું કે શમ્ભર ધારે તેને પકડી શકે છે. નહીં ? કેમ ખરું કેની કૌશિક ?

ઉચ્ચા [વિશ્વરથને હાથથી ખેંચી, તેને]

ચાલો, જઈએ.

વિશ્વરથ [હચાને]

ના.

શમ્ભર [નમ્રતાથી]

તેં મને જીવતો બચાવ્યો ત્યારથી મને મન હતું કે એક વખત તને અહીંઆં લઈ આવવી.

લોપામુદ્રા [ખેદથી]

પણ દસ્યુરાજ ! મને પકડીને તેં ઘણું પાપ કર્યું છે. સીત્તેર વર્ષમાં દેવોને તેં જેવા ગુરસે નથી કર્યા એવા આજે કર્યા છે.

ભૈરવ [લચાનક રીતે હસીને]

ના. ઉગ્રકાલ પ્રસન્ન છે.

લોપામુદ્રા [તેના તરફ પીઠ ફેરવી]

શમ્બર ! દેવો તને નહીં ક્ષમા કરે.

શમ્બર

લોપામુદ્રા ! મને ઉગ્રકાલના શપથ, બે હું તને દુઃખી કરું તો.

લોપામુદ્રા

મને દુઃખ પડે તેની મને પરવા નથી. તને શું થશે તેની મને ચિંતા થાય છે.

ભૈરવ

ઉગ્રકાલની મહેર છે, પછી કાની પરવા ? ઈ-ઈ-ઈ-ઉ.

શમ્બર

ખરી વાત છે. મારે માથે મારો પશુપતિ છે ત્યાં સુધી કાણુ શું કરવાનો હતો ? અને મેં એવું શું કર્યું છે કે તારા કે મારા દેવો રહે ?

વિશ્વરથ [ગુસ્સામાં]

દસ્યુપતિ ! દેવોને પ્રિય એવી ભરદ્વાજની તપસ્વી પુત્રીનું અપે-
માન કરી કાઈ ઉગર્યું નથી. આજે દેવો કેમ સહેશે ?

લોપામુદ્રા [હસીને]

ઈંદ્ર તારું ભલું કરે એજ હું તો ઈચ્છું છું. વારુ, કૌશિક !
મહાઅથર્વણ થોડા દહાડા પર જ મળ્યા હતા.

ઉગ્રા [વિશ્વરથને]

આલોની. [વિશ્વરથ સાંભળતો નથી.]

લોપામુદ્રા [હસીને]

કૌશિક ! પેલી છોકરી તને બોલાવે છે.

[વિશ્વરથ ક્યવાઈને ઉભો રહે છે]

શમ્બર

એ મારી છોકરી છે—ઉગ્રી. એણે વિશ્વરથને વર પસંદ કર્યો છે.

લોપામુદ્રા [હસીને.]

એમ ! શમ્બર ! તેં છોકરીનું સાસરું તો સારું બોલ્યું છે. સમર્થિધુમાં

વિશ્વરથનો જોટો નથી. [ઉઘાડે] આમ આવ, બહેન.

[ઉઘાડે ગુસ્સામાં 'જોઈ રહે છે પણ પાસે આવતી નથી.]

શામ્બર

ઉઘાડે ! પાસે આવ. પગે લાગ.

[ઉઘાડે ગુસ્સામાં, નીચું જોતી પાસે આવે છે ને લોપામુદ્રાના પગ પકડે છે. લોપામુદ્રા તેને ઢાકે છે.]

લોપામુદ્રા

બહેન ! વિશ્વરથને યોગ્ય થજો. કેમ બોલતી નથી ?

ઉઘાડે [ગુસ્સામાં]

શા માટે તું મારા વિશ્વરથ જોડે આમ બોલે છે ?

[બધાં હસી પડે છે]

લોપામુદ્રા

[હસીને. એનું હાથ તરંગમાં પ્રસરે છે] શામ્બરી, તેમાં આટલી ગુસ્સે થઈ છે ? [હસીને] તારો વિશ્વરથ ચાર આંગળનો હતો ત્યારે મારી પાછળ ગાંડો થયો હતો, ખબર છે ? [વિશ્વરથને] યાદ છે કે ? ભગવતી સરસ્વતીની તીરે !

વિશ્વરથ [વેદનાથી હંચું જોઈને]

યાદ છે ! એ દિવસના સ્વપ્નામાંથી હું હજી જાગ્યો નથી. પણ આજે એ સંભારણો નહીં. આ દસ્યુરાજે મને માણસનો પણ બનાવી મુક્યો છે.

શામ્બર [હસીને]

પશુ ? અહીંયાં શું બોલું પડ્યું, ભાઈ ? બાકી હતી તે આ મારી ઉઘાડે પણ લઈ લીધી ! [ઉઘાડે વાંસે હાથ મુકે છે]

વિશ્વરથ

હા. મેં ખાધું છે, પીધું છે; હું ઉઘાડે છું. શામ્બરીજો પણ મને બાંધી લીધો છે. ખરી વાત. પણ [કડવાશથી] હું તો પુરાએલા ઢોર જેવો છું. મારા ભરતો વિના હું હીસી મરું છું. અને મારા દેવોની આજ્ઞા ઉઘાડે, રણમાં મરવાનો પણ મારો અધિકાર તમે લઈ લીધો છે.

શમ્બર ! દેવો તને નહીં ક્ષમા કરે.

શમ્બર

લોપામુદ્રા ! મને ઉગ્રકાલના શપથ, જો હું તને દુઃખી કરું તો.

લોપામુદ્રા

મને દુઃખ પડે તેની મને પરવા નથી. તને શું થશે તેની મને ચિંતા થાય છે.

ભૈરવ

ઉગ્રકાલની મહેર છે, પછી કાની પરવા ? ઈ-ઈ-ઈ-ઉ.

શમ્બર

ખરી વાત છે. મારે માથે મારો પશુપતિ છે ત્યાં સુધી કોણ શું કરવાનો હતો ? અને મેં એવું શું કર્યું છે કે તારા કે મારા દેવો રહે ?

વિશ્વરથ [શુસ્સામાં]

દસ્યુપતિ ! દેવોને પ્રિય એવી ભરદ્વાજની તપસ્વી પુત્રીનું અપમાન કરી કોઈ ઉગર્યું નથી. આજે દેવો ક્રમ સહશે ?

લોપામુદ્રા [હસીને]

ઈંદ્ર તારું ભલું કરે એજ હું તો ઈચ્છું છું. વારુ, કૌશિક ! મહાઅથર્વણ થોડા દહાડા પર જ મળ્યા હતા.

ઉગ્રા [વિશ્વરથને]

ચાલોની. [વિશ્વરથ સાંભળતો નથી.]

લોપામુદ્રા [હસીને]

કૌશિક ! પેલી છોકરી તને બોલાવે છે.

[વિશ્વરથ કચવાઈને ઉભો રહે છે]

શમ્બર

એ મારી છોકરી છે—ઉગ્રી. એણે વિશ્વરથને વર પસંદ કર્યો છે.

લોપામુદ્રા [હસીને]

એમ ! શમ્બર ! તે છોકરીનું સાસરું તો સાસું જોયું છે. સપ્તર્ષિધુમાં

વિશ્વરથનો જોટો નથી. [ઉઘાને] આમ આવ, બહેન.

[ઉઘા ગુસ્સામાં 'જોઈ રહે છે પણ પાસે આવતી નથી.]

શામ્બર

ઉઘી ! પાસે આવ, પગે લાગ.

[ઉઘા ગુસ્સામાં, નીચું જોતી પાસે આવે છે ને લોપામુદ્રાના પગ પકડે છે. લોપામુદ્રા તેને ઢઠાડે છે.]

લોપામુદ્રા

બહેન ! વિશ્વરથને યોગ્ય થજો. કેમ બોલતી નથી ?

ઉઘા [ગુસ્સામાં]

શા માટે તું મારા વિશ્વરથ જોડે આમ બોલે છે ?

[બધાં હસી પડે છે]

લોપામુદ્રા

[હસીને. એવું હાસ્ય તરંગોમાં પ્રસરે છે] શામ્બરી, તેમાં આટલી ગુસ્સે થઈ છે ? [હસીને] તારો વિશ્વરથ ચાર આંગળનો હતો ત્યારે મારી પાછળ ગાંડો થયો હતો, બબર છે ? [વિશ્વરથને] યાદ છે કે ? ભગવતી સરસ્વતીની તીરે !

વિશ્વરથ [વેદનાથી હંચું જોઈને]

યાદ છે ! એ દિવસના સ્વપ્નામાંથી હું હજી જાગ્યો નથી. પણ આજે એ સંભારશો નહીં. આ દસ્યુરાજે મને માણસનો પશુ બનાવી મુક્યો છે.

શામ્બર [હસીને]

પશુ ? અહીંયાં શું બોલું પડ્યું, ભાઈ ? બાકી હતી તે આ મારી ઉઘી પણ લઈ લીધી ! [ઉઘાને વાંસે હાથ મુકે છે]

વિશ્વરથ

હા. મેં ખાધું છે, પીધું છે; હું ઉઘ્યો છું. શામ્બરીજી પણ મને બાંધી લીધો છે. ખરી વાત. પણ [કડવાશથી] હું તો પુરાએલા ઢોર જેવો છું. મારા ભરતો વિના હું હીસી મરું છું. અને મારા દેવોની આજ્ઞા ઉઘાવી, રણમાં મરવાનો પણ મારો અધિકાર તમે લઈ લીધો છે.

શસ્ત્રધર

[હસીને]

વિચિત્ર છોકરો છે, નહીં ? ઉઘ્રી ! તને કેમ ગમ્યો ?

લોપામુદ્રા

[પ્રશંસાભરીની]

હરતોની પ્રતાપી વાગ્દેવી એને મુખે વસી છે.

લૈરવ

[સખ્તાઈથી]

દસ્યુરાજ ! ભોગનો સમય થવા આવ્યો હોં. આપણે ઉત્રકાલને મંદિરે જવું જોઈએ.

શસ્ત્રધર

હા. વિશ્વરથ ! લોપામુદ્રા તારી સાથે રહેશે. હમણાં તુઝ અહીંઆં બધી તૈયારી કરાવી દેશે.

લૈરવ

દસ્યુરાજ ! આ સ્ત્રીને ઉત્રકાલને મંદિરે જ લઈ લેને ?

લોપામુદ્રા

[દબતાઈથી]

હું અહીંઆં વિશ્વરથ જોડે જ રહીશ. [વિશ્વરથને ખભે હાથ મુકી] ચાલ કૌશિક.

વિશ્વરથ

જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

લૈરવ

[આગળ થઈને]

હું પણ આવું ને બધી તૈયારી કરાવી દઉં.

વિશ્વરથ

[સખ્તાઈથી]

જેવી ઇચ્છા. ભગવતી, પધારો.

[લોપામુદ્રા વિશ્વરથને ખભે હાથ મુકી ચાલી નય છે. પાછળ લૈરવ નય છે. શસ્ત્રધર ખિન્નવદને હલેલી ઉઘ્રાતું મોઢું નેઈ, તેની હડપચી ઝાલી ઉંચું કરે છે]

શસ્ત્રધર

ઘેટા ! કેમ આટલી ગુસ્સામાં છે ? [ઉઘ્રા મચકો કરીને આંધી નય છે]

ઉઘ્રા

બાપુ ! શા માટે આ ગૌરાંગીને અહીંઆં લાવ્યો ?

શસ્ત્રખર

કેમ તને નથી ગમતી ? આપણા લોકો પર એ ધણી મમતા રાખે છે.

ઉચ્ચા

[ગાંડી જેવી, ગુંગળાતી હોય તેમ ગળે હાથ મુકી] મમતા ! આપુ !
આપુ ! તેં મને મારી નાંખી.

શસ્ત્રખર

[બંદીને કોટ છે]

કેમ ! કેમ ! એમ શું બોલે છે ?

ઉચ્ચા

[નિરાશાથી]

એણે મારો કૌશિક લઈ લીધો. [આસું લુછે છે]

શસ્ત્રખર

ગાંડી થઈ છે ? મારી ઉઘીને કાણુ છોડે ? જોઈ તો ખરો.
ચાલ છાતી રહે.

ઉચ્ચા

હું જાણું છું તો—

[ભૈરવ પાછો આવે છે]

ભૈરવ

[ગુસ્સામાં]

દસ્યુનાથ ! પેલા છોકરાને તો બહુ ફટાવ્યો હોં !

શસ્ત્રખર

દેવશ્વરથને ?

ઉચ્ચા

[અસિમાનથી]

કેમ ? શું છે ?

ભૈરવ

[ગુસ્સામાં]

એ ગમે તેમ બોલે છે ને કરે છે ?

ઉચ્ચા

[તોરમાં]

તે કેમ નહીં કરે વારુ ?

ભૈરવ

પેલી લોપા જાણુ એની હોય તેમ વાત કરે છે ? તું પણ ઉચ્ચ-
કાલના કેદીઓને નજરમાં આવે તેમ કરવા દે છે.

શમ્ભર

લૈરવ ! આખરે તું બાલક તે બાલક જ રહ્યો. લોપામુદ્રા તો આર્યોના દેવની દીકરી છે.

લૈરવ

[અધીરાઈથી]

પણ આપણે એને પકડી આણી છે. એને મારી નજર પાસે રાખવી જોઈએ.

ઉગ્રા

[ગર્વથી]

ત્યારે એને તારે ત્યાં લઈ જઈ કેમ રાખતો નથી ?

લૈરવ

હું તો લઈ જવાનો હતો પણ દસ્યુરાજે કેં બુદ્ધુ જ કરી નાખ્યું.

શમ્ભર

તું તો લઈ જવાનો હતો જ તો ! [ગાંભીર્યથી] લૈરવ ! તારા દાદાની જગ્યાએ હું છું, સમજ્યો ? એ છોકરીને મેં પકડી આણી છે ખરી, પણ જેવી મારી ઉગ્રી છે તેવી એ છે.

ઉગ્રા

[મડમાં]

ઓહો હો ! તને પણ એના પર આટલો બધો ભાવ આવ્યો ને કેં !

શમ્ભર

હા. મને એના પર બહુ ભાવ આવે છે. એણે મારી ચાકરી કરી નહોત તો હું આજે જીવતો નહોત. તને શું ખબર છે ? હું અરણ્યમાં એકલો, ધવાએલો પડ્યો હતો ત્યારે એ મને અથર્વાણના આશ્રમમાં લઈ ગઈ, ને જીવાડ્યો. એની જગ્યાએ ડોઈ બીજે ગૌરાંગ હોત તો એમના કદા વેરી શમ્ભરને ત્યાં ને ત્યાં મારી નાખત. લૈરવ ! ભુલતો નહીં—એ મારી દીકરી છે.

લૈરવ

પણ પેલો વિશ્વરથ—

ઉગ્રા

[શમ્ભરના ચાળા પાડીને]

—ને ભુલતો નહીં કે તે મારા ધણી છે—

શસ્ત્રધર [બંનેને ખલાયી ઝાલી]

—ને તમે બંને ભુલતાં નહીં કે એ બંને મારા પરાણા છે—

ભૈરવ [માથું ઘુણાવી]

પણ દસ્યુરાજ ! કેાણુ જાણુ છે ? કાલે ઉગ્રકાલ બંનેને યાદ કરશે તો ?

શસ્ત્રધર [ચમકીને]

તો !—

ઉચ્ચા [ફીકી બની]

ઓ. —

[પડેહો પડે છે ને તરત ઉપડે છે.]

અડ પહેલો.

પ્રવેશ બીજો

[તેને તે જ સ્થલ છે. રાત પડી છે. થોડેક આગળ વેદી બનાવી અગ્નિ સ્થાપ્યા છે. તેમાંથી નીકળતા લાડપાનું તેજ પડે છે. તેની જગ્યાની તરફ લોપામુદ્રા, પાસે જઈ શુભે જરોને અગ્નિમાં જોઈ રહી છે. થોડી થોડી વારે તે ઝડપથી સાચું જુએ છે. અત્યારે તેણે ગ્રાહ્ય ઓઝી નથી અને માથાની લટો જઘની ચાફડ વાંટી લીધી છે. પાસે એનું કમંડલ પરકું છે. જમણી બાજુએ કોડે દૂર હરણ ને વાધનાં ચાનરાંની એક પથારી પડી છે. ટાળી બાજુએ જાદના થાળા પાસે, લોપામુદ્રા તરફ ડોળાકાંઠી જોતો ચક્ર લોચ પર જોડો છે.]

ચક્ર [મોટા નીસારો નાંખી]

હું બહુ જ ખરાબ થઈ ગયો છું.

લોપામુદ્રા [ઉચું જોઈ]

પણ તું, અગસ્ત્યને! શિષ્ય-આવો થાય એ કેમ ચાલે ?

ચક્ર

ભગવતી ! [તાય જોડીને] હું સાચું જ કહું છું. હું છેક નાનો હતો ત્યારે આવો નહોતો; ત્યારે તો સ્ત્રી અને સુરાનાં નામ મને નહીં ગમતાં. પણ આ દુષ્ટ અસુરના ભૂમિ જ ભુંડી છે, ક્ષમા કરો—

લોપામુદ્રા

ચક્ર ! તારે હૃદય દુર્બલ છે.

ચક્ર

[કાતી કાઢી]

ભગવતી ભારકાજી ! એક વાર આ હૈયું વળ જોવું કષ્ટ હું. પણ કાણ જાણે એને શું થયું છે ? હે મહર્ષિવર્ય ! હું આ કાળી નકટીઓ! જોઉં છું ને હિમ ઝાગળે તેમ મારું હૈયું

(३३)

ऋक्षः लगवती ! ना—यद्वि राणी शङ्क छु पञ्च सयम राणी शक्तो नथी.

[शंभर कन्या पृ. २३]

પાણી પાણી થઈ જાય છે. [રડતે રાગે] હું બહુ પાપી થઈ ગયો છું—બ્રષ્ટ થઈ ગયો છું.

લોપામુદ્રા

[હસીને]

પણ આ તો તારા હાથની વાત છે. તું એટલો સંયમ નહીં રાખી શકે ? [હસીને પાસે આવીને કાબે હાથે ઝાડના થાળા પર બેસે છે. ઋક્ષ ખસ્યા વગર માત્ર પગની પલાંડી બદલી, એક તરફથી બીજી તરફ ભોં ફેરવે છે]

ઋક્ષ [સુઠીઓ વડે આંસુ લુંછતા લુંતા]

ભગવતી ! ના—બધું રાખી શકું છું પણ સંયમ રાખી શકતો નથી. દેવોએ મારી સામું કાવતું રચ્યું છે. કોઈ મારી પ્રાર્થના પણ સાંભળતા નથી. શું કરું ? પ્રાર્થના જેટલા બેરથી કરું છું તેટલાજ બેરથી ચિત્ત ચળી જાય છે. હું અનાર્થ છું.

[લોપામુદ્રા તરફ કચરીને ભેઈ આંસુ પાડે છે]

લોપામુદ્રા

પણ આ બધું કહ્યું શું કામનું ? તારી જાતે જ તારો ઉદ્ધાર કર.

ઋક્ષ

પણ ભગવતી ! ભગવતી ! [દુસ્કાં લેતાં] હું મૂલે ખરાબ માણસ નથી. હું ખાત્રી આપું છું [એકદમ હસી હેતાં] દેવોએ જ આપને અહીં આં મોકલી આપ્યાં છે. આપ આવ્યાં ને મારા હૈયામાં ભયંકર સંકટપ ભડભડ બળવા માંડ્યો છે. [ઝાડ પાછળ, ને લોપામુદ્રાની પીઠ પાછળ બે દસ્યુકન્યાઓ આવી હાથના ચાળાથી ઋક્ષને બોલાવે છે] દુષ્ટ નકટી—નકટીઓ—જાઓ—

[લોપામુદ્રા પાછળ કોણે લલ્લું છે તે બેવા ફેરે છે એટલે દસ્યુકન્યાઓ ઝાડ પાછળ લપાઈ જાય છે.]

ઋક્ષ

[સસંભ્રમ]

કોઈ નથી—કોઈ નથી. કોણ જાણે કેમ રોજ નવી ને નવી આવ્યે જ જાય છે ને મારો જીવ આમ મસજાઈ જાય છે. [દસ્યુકન્યાઓ પાછી નીકળી, મુંગી મુંગી બોલાવે છે]—ફર-ફર-નકટી

દૂર જા. [લોપામુદ્રા પાછી જોવા ફરે છે ને કન્યાઓ પાછી ભરાઈ જાય છે]
ના-કોઈ નથી. પણ બધી એ નકટાઓની જાત પર હું થુંકું છું.
પાણી મુકું છું. હું ઘણો પાપી છું-ભગવતી !-ઘણો પાપી છું.

લોપામુદ્રા

પણ ભાઈ ! આ બધું જોલ્યે કેં કામ આવવાનું નથી. મેં
તને જોયો ત્યારથી તને સુરામત થયેલો હું જોઉં છું.

ઋક્ષ

[રડતે રાગે]

ભગવતી ! મને એ પણ અત્યંત ખરાબ લાગે છે. હું કોણ ? હું
તૃપ્ત, અગસ્ત્યનો શિષ્ય-આમ સુરા પીને પડી રહું ! ધીક્કાર છે
ઋક્ષ ! તને ધીક્કાર છે [ધુસ્કાં ખાતાં] પણ હું શું કરું ?

[થોડી થોડી વારે દસ્યુકન્યાઓ ઝાડ પાછળથી ડોકાં કાઢી, આંખથી
અણસારા કરે છે. ઋક્ષ બને તેટલી વખત તેમને જવાની નીશાની કરે છે
ને કોઈવાર લોપામુદ્રા પાછળ ફરીને જુએ છે]

લોપામુદ્રા

શું કરું ? શું કરું-શું ? સુરા પીવાનું બંધ કર. તારી જેમ તો
આ અસુરો પણ નથી પીતા.

ઋક્ષ

દયા કરો. [રડે છે] હું સારો માણસ છું. પણ આ અસુરનો
ગઢ-આ કાળી નકટી સ્ત્રીઓ-આ કારાવાસ-જેઈ જોઈને મારો જીવ
ગુંગળાય છે ને શ્વાસ રુંધાય છે. હું દુઃખી દુઃખી થઈ જાઉં છું. હું
અગસ્ત્યનો પ્રિય શિષ્ય સુરા લઈ મારો ઉદ્વેગ શમાવું ? શી દશા !
ઋક્ષ, તારી શી દશા ! [આકાશ તરફ જોઈ રહે છે]

લોપામુદ્રા

પણ હવે મને વચન આપ—

ઋક્ષ

શું—?

લોપામુદ્રા

સુરાને સ્પર્શવો નહીં.

[દસ્યુકન્યાઓ ઋક્ષને બાલાવે છે]

ઋક્ષ

[દસ્યુકન્યાને]

હું આવું છું [લોપામુદ્રાને] અરે-હેં-હું શું બોલ્યો ? હું આવું છું વચન. લો વચન. હું આ હાથે સુરા નહીં સ્પર્શું. દુર્દમના પુત્ર ઋક્ષનું વચન છે. [ઉઠવા નય છે] હું દુષ્ટ છું, પાપી છું; પણ માફ વચન સદાય પાળું છું. મારી, અગસ્ત્યના શિષ્યની શી દશા ? ભગવતી ! સારું થયું. તમે આવ્યાં ને હું ઉદ્ધર્યો. તમારી તેજસ્વી આંખોએ મારું કાળજી કારી શુદ્ધ સંકલ્પનું નિર્મળ ઝરણું કાઢ્યું છે. [પગે લાગી ઉઠે છે] હવેથી હું તમારો શિષ્ય છું, પુત્ર છું-કદી સુરા નહીં છેડું [દસ્યુકન્યાને ચાલવાનું કહે છે] આગા આવો. હું મારી કુંપડીએ જઈ પશ્ચાત્તાપ કરું.

લોપામુદ્રા

ભલે જા. પણ હજી વિશ્વરથ કેમ નહીં આવ્યો ?

ઋક્ષ

એ તો આ કાળીઆઓનો વહાલો થઈ પડ્યો છે. જે કાઈ માંદું પડ્યું કે અશ્વિનોનું આવાહન કરે છે. [તિરસ્કારથી] પણ આ નકટાઓ માટે તે દેવને આરાધવા શા ? [જવા અધીરો થાય છે]

લોપામુદ્રા

ઋક્ષ ! જીવમાત્ર દેવ વરુણનો છે. તેના સુખ સારુ જ દેવ આરાધવાના હોય.

ઋક્ષ

ભગવતી ! પણ ગુરુદેવ તો સ્પષ્ટ કહેતા કે આ કાળીઆઓને તો દીક્ષા કે મારવા.

લોપામુદ્રા

[ઉભી થઈ જઈ]

ઋક્ષ ! તો તારા ગુરુ હજી સમન્યા નથી. રંગ ને રૂપ જુદાં થયે મનુષ્યનો પણ થતો નથી.

ઋક્ષ

[જાણે સમન્યો હોય તેમ]

હું પણ એ જ કહું છું, રંગ ને રૂપ જુદાં થયે માણસ માણસ જ

રહે છે. ખરેખર હા, હવે સમજાયું. તેમાં જ આ કાળીઓને જોઈ છું એટલે મારા જીવ લલચાઈ ઉઠે છે.

[ડોકું ધુણાવતો ધુણાવતો જાય છે]

લોખામુદ્રા

[ધુંઠણીએ ગેસી, અગ્નિનાં સમિધ સમારે છે. ધીમે અવાજે]
પશુ બની, આર્યાત્વ લબ્ધવી રહ્યો છે. પણ દસ્યુઓના ઘરમાં ખીલું શું થાય? કૌરિકની પણ શી દશા ?

[હાથ જોડી હૈયા દ્રષ્ટે પ્રાર્થના કરે છે.] ઈદ્ર ! મધવા ! શત-મન્યુ ! સહાય કર અને આર્યોને વિજય દે.

[હસી થાય છે ને વાળ સમારે છે.] હજી વિશ્વરથ કેમ નહીં આવ્યો? લાવ કપડાં ઘોઈ નાખું. [જાય છે. હથા આવે છે]

ઉઝા

[ચારે તરફ જોઈને]

ક્યાં ગઈ? નથી. [આંતના થાળા આગળ હસી રહી, ચોખ્ખા નાખી ધીમેથી જોલે છે] નાગ બાપજી ! આ ગૌરાંગી બહુ ખરાબ છે. કૂણીધર મારા બાપ ! એ મારા વિશ્વરથને લઈ જવા આવી છે. એને ખુબ કરડજે. એની કુટડી આંખમાં કુલાં પાડજે. એનું શ્વેત અંગ કાળું કરજે, બાપજી !

[વિશ્વરથ વહેલો વહેલો પાછળથી આવે છે ને ચમકે છે]

વિશ્વરથ

શામ્બરી ! તું ક્યાંથી? શું કરે છે? ભગવતી ક્યાં ગયાં છે?

ઉઝા

[દયાજનક રીતે]

હું તને મળવા આવી છું.

વિશ્વરથ

અત્યારે ? હજી વાર છે.

ઉઝા

[ખેદથી જોતાં]

કેમ હું નથી ગમતી ?

વિશ્વરથ

[અધીરાઈથી]

ગાંડી ! આખો વખત આમને આમ શું પુછે છે ?

ઉઝા

[બીતી બીતી]

મારા હૈયામાં ધ્રાસ્કો પડ્યો છે. જાણે તું ચાલી ગયો !

વિશ્વરથ

[ક્યવાઈને]

કાઈ દહાડો જીવતો હોઈશ તો જરૂર ચાલી જઈશ. આખી જીંદગી મને આમ પાંજરામાં પૂરી રાખવો છે ?

ઉઝા

[બે હાથ નેડીને]

મને મુકીને જતો રહેશે ?

[વિશ્વરથ હેતથી પાસે આવીને તેને વાંસે હાથ મુકે છે]

વિશ્વરથ

હું નહીં મુકી જાઉં, નહીં મુકી જાઉં, કેટલીક વાર કહું ? જરા જરામાં રહે છે શું ?

ઉઝા [વિશ્વરથની છાતીપર માથું મુકી]

તું મને જરૂર મુકી જવાતો.

[વિશ્વરથ ચારે તરફ ગભરાઈ જાય છે]

વિશ્વરથ

શા ઉપરથી, ગાંડી ?

ઉઝા

મને ખાતરી થઈ છે. તું અત્યાર સુધી દુઃખી હતો. પણ આ ગૌરાંગી આવી ત્યારથી હસતો થઈ ગયો છે.

વિશ્વરથ

હા, ઉઝા. ભગવતી આવ્યાં છે ત્યારથી જાણે મારા ઘરમાં હોઈ એવું લાગે છે.

ઉઝા

[રડી દઢને]

હું જાણું છું-જાણું છું. એ ગૌરાંગી તને લઈ જવાની છે.

વિશ્વરથ

ઉઝા ! ભગવતી તો મહર્ષિ છે-અમારામાં પૂજ્યમાં પૂજ્ય છે. એના પરિચયથી હું ખુશી થાઉં તેમાં શી નવાઈ ?

ઉઘા

[રોકું ધુણાવી]

તું ખુશી નથી થયો—એની પાછળ ઘેલો થયો છે. તારી આંખમાં
કેં પેકું જ છે તો !

વિશ્વરથ

[સખ્તાઈથી]

મૂર્ખી ! ઇતની વાત કરે છે તેનું તને લાન છે ? ભગવતી દેવી
છે. એને આશીર્વાદે અનેક જાણ ઉદ્ધર્યા છે. ઋષિઓનાં તપોવનોમાં,
રાજાઓના હર્મ્યમાં એ સુખ વેરતાં ચાલી જાય છે.

ઉઘા

[દૂર જઈ]

તને શું થાય છે તે હું જાણું છું [રડે છે]

વિશ્વરથ

મને હર્ષ થાય એમાં શી નવાઈ ? એનાં પગલાં થયાં અને
મારા આ કારાવાસમાં પણ અગસ્ત્ય ને અથર્વાણના આશ્રમનું તેજ
પ્રસરી રહ્યું છે. મેં સોમપાન કર્યું હોય,—દેવ વરુણ મારે હૈયે વસ્યા
હોય, એમ મારી રગો થનગન થનગન નાચી રહી છે. [અચકાઈને]
આવા ગાંડા શું કાઢે છે ? [તેને ભેટ છે. ઉઘા તેની છાતીમાં માથું
નાંખીને ધુસ્કાં ખાય છે] જા, જા. મધરાતે આપણી ઝુપડીમાં આવજો.
મને આજે અહીંઆં વાર લાગશે.

ઉઘા

[છુટી પડીને આંસુ લુછે છે]

‘જાઉ’ ?

[પાછળથી ખડખડાટ સંભળાય છે.]

વિશ્વરથ

[આજ્ઞા કરીને]

હા, જા. મારે ભગવતી સાથે વાત કરવી છે.

ઉઘા

[નીસાસો મુકે છે]

જેવી આજ્ઞા.

[નીચું જોઈ ખિન્ન વદને ચાલી જાય છે.]

વિશ્વરથ

આ તે કેં માણસ છે ? [વિચાર કરતાં] પણ હું ગાંડો તો
થયો છું...એમાં જરાએ સંદેહ નહીં. શામ્બરીનો પૂર જાણે સંકેલાઈ
ગયો છે.....અથર્વાણના આશ્રમનાં તરુવરો પ્રભાતના મંદ પવનમાં

ડોલે છે ! [જાણે સ્વપ્નમાં જોતો હોય તેમ] દેવી સરસ્વતી વહી જાય છે.....એ ઉભાં છે-પ્રકુલ નયનોએ, ઉંડા મધુર સ્વરે, દેવને આરાધતાં. ઉપવન બધું એમની દૈવી છટાથી કંપાયમાન બન્યું છે. ...હું જાણે આઠ વર્ષનો છું...જમદગ્નિનો હાથ ઝાલી, મોમાં આંગળી મુકી, આંખો ફાડી એમને જોઈ રહું છું [જોઈ રહે છે] આજે, એ સ્મરણ નથી...દર્શન છે. [થોભે છે] એ આવે છે-[ધીમે ધીમે જાણે ચિત્ર ખડું કરતાં]...નીચાં વળે છે...ચુંબન કરે છે [ગાલ પંપાળી ચમકે છે].....જગતનો સાર બધો એ સ્પર્શમાં સમાયો છે..... આજે પણ તેની આલ્હાદકતા તેવી ને તેવી જ જળે છે. [લોપામુદ્રા પાછળથી આવે છે. ઉભી રહે છે ને હસે છે.]

લોપામુદ્રા

શું જળે છે ?

વિશ્વરથ [વિશ્વરથ ચમકીને પાછો ફરી, શરમાઈ જાય છે]

જળે છે ? શું ?...કેં નહીં.....

લોપામુદ્રા

[હસીને]

કોની સાથે વાત કરતો હતો ?

વિશ્વરથ

હમણાં અહીંયાં ઉગ્રા આવી હતી.

લોપામુદ્રા

કૌશિક ! એ છોકરી તારી પાછળ ગાંડી બની ગઈ છે.

વિશ્વરથ

[કંટાળીને]

ભગવતી ! ભગવતી ! હું શું કરું ? એ છોકરી આ કારાવાસમાં પણ મને જંપવા દેતી નથી. મેં એની સામે દષ્ટિ નાખી નહોતી, છતાં એ આવીને મારા પગ આગળ મરવા સુતી. તમે માનશો નહીં, પણ અનિચ્છાએ, દયાની ખાતર, મારે એનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. [કંઠવાશથી] હું-અગસ્ત્યનો શિષ્ય-ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ આ દસ્યુકન્યા જોડે ઘર માંડી બેઠો છું. ઘણી વાર રોમે રોમે કમકમાં

આવે છે. [ઇંગરીને] પણ શું કરું ભગવતી ! મેં ભરનોનું નામ કલંકિત કર્યું છે. પણ હું શું કરું ? એની દયાબળક મનમયતા યમના પાશથી પણ વધારે દુર છે—અહોત છે. [નીચું જોઈ ઉભો રહે છે]

લોપામુદ્રા

[દેવથી વિશ્વરથને ખસે હાથ મુકી] પુત્રક ! તારો એમાં દોષ નથી. એ છોકરીમાં એના આપનો ઉદાર સ્વભાવ ને રહેલ છે.

વિશ્વરથ

ગુરુ જાણે તો શું કહેશે ?

લોપામુદ્રા

મુનિને હું તો ઘણાં વર્ષોથી મળી નથી. પણ સાંભળ્યું છે તે ખરું હોય તો તને એ ક્ષમા નહીં આપે. પણ [ભાવથી હસીને] હું જરા ભુલી છું. ચામડીના રંગમાં મને સ્વભાવ સમાએલો દેખાતો નથી.

વિશ્વરથ

[હંચું જોઈ]

ખરું કહ્યો છો ? કે મારી મજાક કરો છો ?

લોપામુદ્રા

સત્ય.

વિશ્વરથ

ભગવતી ! મારું મન પણ એ જ કહે છે. આપે કહ્યું તે સત્ય છે. આપણે આ દસ્યુઓનો સંહાર કરીએ છીએ, એમને દેવોના દ્વેષ માનીએ છીએ. પણ—પણ—આટલા પરિચય પછી મને ખાતરી થઈ છે કે આ લોકો આસુરી નથી.

લોપામુદ્રા

પેલા ભૈરવ શીવાય. એનું ત્વાલે તો એની આંખો વડે મને આખી ને આખી ખાઈ જાય.

વિશ્વરથ

એ એક દુષ્ટ છે. પણ બીજા ઘણા ભાવાર્થી ને સરલ છે. એમ થાય છે, કે એમના કાઈકે ગુણ આપણામાં હોય તો સારું.

લોપામુદ્રા

પણ જ્યાં સુધી એ દેવોનો દેશ કરે છે ત્યાં સુધી એમનો સંહાર
કર્યો વિના કેમ ચાલે? પણ જેમની વિશ્વરથ ! [ઝાડના થાળા પર
જેસે છે] મને તારી આખી કચ્છ તો કહે. આપણે કેટલે વર્ષે મર્યાં?
[વિશ્વરથ લોપામુદ્રાના પગ આગળ બેસે છે]

વિશ્વરથ

ચૌદ વર્ષે વહી ગયાં—જેત જેતામાં, હું મોટો થયો—

લોપામુદ્રા

[પ્રશંસાથી જોઈને]

જાણે સવિતા જેવો લાગે છે. [હસીને] શામ્બરી ગાંડી થાય
એમાં નવાઈ નથી. પછી ?

વિશ્વરથ

પછી શું ? મૈત્રાવરુણે ને અથર્વાણે મને વિદ્યા આપી. અને આજે
સાત મહીના થયાં અહીંયાં મહું છું. [થોડીવાર જોઈ રહી] હું માણસ
રહ્યો નથી. દીન ઉગે છે ને આથમે છે. મારા ભરતો, વીસરાઈ જતી
સ્મરણસૃષ્ટિ સમા, ઝાંખા, થઈ ગયા છે. સ્વજનો—ધોષા મા, સત્યા,
અથર્વાણ બધાં, બાલપણમાં સાંભળેલી કથાનાં પાત્રો જેવાં અદૃષ્ટ થવા
લાગ્યાં છે. ભગવતી !

[ઋક્ષ લથડતો આવે છે.]

ઋક્ષ

[હેડકી ખાતાં]

ભ-ભગવતી ! મેં વચન પાડ્યું છે. હું વચનભંગ કદી ક-કરતો
નથી. સા-સાચું કહું છું. મેં સુરાનો સ્પર્શ કર્યો નથી.

[વિશ્વરથ હસો થઈ ઋક્ષની પાસે જાય છે]

વિશ્વરથ

[હાથ પકડીને હંચમચાવે છે]

ઋક્ષ ! શું બકે છે ?

લોપામુદ્રા

કૌશિક ! એટલેમણાં મને વચન દઈ ગયો કે સુરાનો સ્પર્શ
નહીં કરું.

ઋક્ષ

[હાસ્યજનક મીલનથી]

ખ-ખરી વાત. મેં નથી કર્યો. [લથડે છે]

વિશ્વરથ

તો આ શું ?

ઋક્ષ [તોરમાં સાચું જાણે છે]

આ શું-શું-શું ? સુરા હું સ્પર્શ્યો નથી. મેં વચન પાળ્યું છે.

વિશ્વરથ

ત્યારે પેટમાં કેમ ગયો ?

ઋક્ષ

પ-પેલી નકટી રેડી ગઈ. [હાસ્યજનક દયામણાપણાથી] ભ-ભગવતી ! તદ્દન ખરી વાત. મેં આ હાથે જરા સ્પર્શ કર્યો નથી.

લોપામુદ્રા

બહુ સારું ભાઈ ! તું અહીંઆં ખેસ.

ઋક્ષ

આ વિશ્વરથ પર વિશ્વાસ નહીં કરશો. હા. હા. [હસે છે]
વચન પાળ્યું છે.

લોપામુદ્રા

વારુ-વારુ.

[ઋક્ષ લોપામુદ્રાના પગ આગળ ખેસે છે. લોપામુદ્રા એતું માથું થોડી થોડી વારે પંપાળે છે.]

વિશ્વરથ

પણ સમસિંધુના શા સમાચાર ? ગુરુવર્ય શું કરે છે ? આ વિગ્રહ ક્યાં સુધી આવ્યો ?

લોપામુદ્રા

[ઋક્ષને પંપાળતાં]

હું તો બહુ થોડું જાણું છું. તમને બે જાણુને શમ્બર ઉપાડી ગયો પછી સમાધાની માટે તેણે દૂત મોકલ્યો હતો.

વિશ્વરથ

પેલો તુઝ-આપણને મળ્યો હતો તે—

લોપામુદ્રા

એમ ? શમ્બરને એના ગઢ પાછા જોઈતા હતા. જવાબમાં

મૈત્રાવરુણ યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા. દાસ સાથે દોસ્તી હોય નહીં, એમ એમણે જવાબ આપ્યો.

વિશ્વરથ

દિવોદાસ ?

લોપામુદ્રા

દિવોદાસ અતિથિગ્વ પકથો સાથે લઢવામાં રોકાયા હતા. શૃંગયરાજ સોમક માંદા હતા. અથર્વાણે કહાવ્યું કે, શમ્ભરના ગઢ પાછા આપવા એ જ યોગ્ય છે.

વિશ્વરથ

અંહ ! તેમાં શમ્ભર અત્યાર સુધી ભરતોને જીતી રહ્યો છે.

લોપામુદ્રા

શમ્ભર હાર્યો નથી એ વાત ખરી. પણ મૈત્રાવરુણે થોડાં મહીનામાં તારા ભરતોની કીર્તિ અમર કરી દીધી છે.

વિશ્વરથ

[હર્ષથી]

એમ ? કેવી રીતે ?

ઋક્ષ

[આંખો ઉખાટી]

એમ કેવી રીતે ? હું પ-પણ એમ જ પુછું છું.

લોપામુદ્રા

[ઋક્ષને પંપાળતા]

શમ્ભર જેવો અહીંયાં દેખાય છે એવો યુદ્ધમાં નથી. ત્યાં એ વરુ જેવો કૂર ને કપટી છે. વનો ને પર્વતોનો એ રાજા રહ્યો એટલે તેમાં જઈને આપણે એને શોધવો પડે.

ઋક્ષ

હું પણ એમ કહું છું.

લોપામુદ્રા

હા, હા.

[ઋક્ષને પંપાળે છે]

વિશ્વરથ

પછી ગુરુદેવનું શું ?

વિશ્વરથ

તો આ શું ?

ઋક્ષ

[તોરમાં સામું જુએ છે]

આ શું-શું-શું ? સુરા હું સ્પર્શ્યો નથી. મેં વચન પાળ્યું છે.

વિશ્વરથ

ત્યારે પેટમાં કેમ ગયો ?

ઋક્ષ

પ-પેલી નકટી રેડી ગઈ. [હાસ્યજનક દયામણાપણાથી] ભ-ભગવતી ! તદ્દન ખરી વાત. મેં આ હાથે જરા સ્પર્શ કર્યો નથી.

લોપામુદ્રા

બહુ સારું લાઈ ! તું અહીંઆં બેસ.

ઋક્ષ

આ વિશ્વરથ પર વિશ્વાસ નહીં કરશો. હા. હા. [હસે છે] વચન પાળ્યું છે.

લોપામુદ્રા

વારુ-વારુ.

[ઋક્ષ લોપામુદ્રાના પગ આગળ બેસે છે. લોપામુદ્રા એનું માથું થોડી થોડી વારે પંખાળે છે.]

વિશ્વરથ

પણ સમ્પ્રસિધ્ધના શા સમાચાર ? ગુરુવર્ય શું કરે છે ? આ વિગ્રહ ક્યાં સુધી આવ્યો ?

લોપામુદ્રા

[ઋક્ષને પંખાળતાં]

હું તો બહુ થોડું જાણું છું. તમને બે જાણુને શમ્બર ઉપાડી ગયો પછી સમાધાની માટે તેણે દૂત મોકલ્યો હતો.

વિશ્વરથ

પેલો તુઝ-આપણને મળ્યો હતો તે—

લોપામુદ્રા

એમ ? શમ્બરને એના ગઢ પાછા બોધતા હતા. જવાબમાં

મૈત્રાવરુણ યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા. દાસ સાથે દોસ્તી હોય નહીં, એમ એમણે જવાબ આપ્યો.

વિશ્વરથ

દિવોદાસ ?

લોપામુદ્રા

દિવોદાસ અતિથિગ્વ પકથો સાથે લઢવામાં રોકાયા હતા. શૂન્યરાજ સોમક માંદા હતા. અથર્વાણે કહાવ્યું કે, શમ્ભરના ગઢ પાછા આપવા એ જ યોગ્ય છે.

વિશ્વરથ

અંહ ! તેમાં શમ્ભર અત્યાર સુધી ભરતોને જીતી રહ્યો છે.

લોપામુદ્રા

શમ્ભર હાર્યો નથી એ વાત ખરી. પણ મૈત્રાવરુણે થોડાં મહીનામાં તારો ભરતોની કીર્તિ અમર કરી દીધી છે.

વિશ્વરથ

[હર્ષથી]

એમ ? કેવી રીતે ?

ઋક્ષ

[આંખો હપાડી]

એમ કેવી રીતે ? હું પ-પણ એમ જ પુછું છું.

લોપામુદ્રા

[ઋક્ષને પંપાળતા]

શમ્ભર જેવો અહીંઆં દેખાય છે એવો યુદ્ધમાં નથી. ત્યાં એ વરુ જેવો કૂર ને કપટી છે. વનો ને પર્વતોનો એ રાજા રહ્યો એટલે તેમાં જઈને આપણે એને શોધવો પડે.

ઋક્ષ

હું પણ એમ કહું છું.

લોપામુદ્રા

હા, હા.

[ઋક્ષને પંપાળે છે]

વિશ્વરથ

પછી ગુરુદેવનું શું ?

લોપામુદ્રા

[દયાર બેસીને]

કૌશિક ! સમર્પિધુમાં એણે કર્યાં એવાં પરાક્રમ કાઢીએ
કદી કર્યાં નથી. એમણે ઈંદ્રની સહાયે યુદ્ધ આરંભ્યું. ઈંદ્રે એમને
છોડ્યા ત્યારે અશ્વિનોની મદદથી વન બાળ્યાં. શતદ્રુનાં જલ એસાર્યાં
તે પર્વત ઓળંગ્યા. સરસ્વતીતીરનાં તપોવન બાળીને ભસ્મ કરવા
આવેલો શમ્બર, શતદ્રુથી આગળ ન વધી શક્યો તે ન જ શક્યો.

વિશ્વરથ

પણ શમ્બર જીત્યો કહેવાય છે—

✽✽✽

હું પણ એ જ કહું છું—

લોપામુદ્રા

હા, આજે એ જીત્યો છે. એના ગઢ એણે પાછા લીધા છે. એ
બધું ખરું. પણ તારા ભરતો માન મુકવાના નથી તે મૈત્રાવરુણ
ડગવાના નથી. શતદ્રુને સરસ્વતી વચ્ચે રસ્તો રોકી એ બેઠા છે. જ્યાં
વનો હતાં ત્યાં આજે ભરતો ગ્રામો વસાવી રહ્યા છે.

વિશ્વરથ

ધન્ય છે, ગુરુવર્ધને !

લોપામુદ્રા

[ઉત્સાહથી]

ખરેખર ધન્ય છે. હવે તો સાંભળ્યું છે કે ઈંદ્રે પણ નમતું
આપ્યું છે તે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે.

✽✽✽

હું પણ એ જ કહું છું—

લોપામુદ્રા

[હસીને]

હા. એની મને ખાત્રી છે. તું બેસ જાતોમાતો.

વિશ્વરથ

એવું થાય છે કે આ કારાગ્રહમાંથી ક્યારે છુટું ?

લોપામુદ્રા

ટુંકા વખતમાં. મને દેવી ઉપાએ વચન દીધું છે. મારા ઉપર
થએલો અત્યાચાર દેવો સાંજે નહીં—

ઋક્ષ

નહીં સાંખે— [હલો થઈ જતાં] નહીં સાંખે.

વિશ્વરથ

બેસી જા—

ઋક્ષ

નથી બેસતો—

વિશ્વરથ

[વિશ્વરથ હલો થઈ સમજાવે છે]

જા, જઈને સુઈ જા.

ઋક્ષ

નથી જતો.

[વિશ્વરથની સાસું ધરકે છે]

લોપામુદ્રા [લોપામુદ્રા હસીને વચ્ચે પડે છે]

ઋક્ષ ! ઋક્ષ ! હમણાં આટલો પશ્ચાત્તાપ કર્યો પણ તું હતો તેવો ને તેવો રહ્યો.

ઋક્ષ

હા—લગવતી ! હું ! હજી મારામાં પ-પશ્ચાત્તાપનાં ઝરણાં ફુટે છે.

લોપામુદ્રા

પણ તરત ઝરણાં સુકાઈ જાય છે.

ઋક્ષ

[રડતે રાગે]

ત-તમને સંશય છે ? હા—લગવતી ! મને ક્ષમા કરો. હું બ-બહુ અધમ છું. મને બહુ પરતાવો થાય છે. [હાથ જોડી ઘેનભરી આંખે જોઈ રહે છે] મને માફ કે-કર્યો ? કર્યો ? કર્યો ? ખરેખર ! ના—હું પાપી છું. [રડે છે] પ-પગે લાગું. [પગે લાગવા જાય છે ને પડી જાય છે]

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથ ! હવે એને લઈ જા. સવાર પડશે ત્યારે એનો સૂર્ય ઉગશે.

વિશ્વરથ

એ તો જેટલાં પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ ખાલી કરશે તેટલાં સુરા પીને પાછાં ભરશે.

લોપામુદ્રા

ખીચારો ! કારાવાસનું જીવન જ એવું છે. કંચનને પણ કલંકિત કરે છે.

વિશ્વરથ

ચાલ ! ચાલ !

ઋક્ષ

આ ખીજું શું કરું છું ?—ભ—ભ—ગવતી ! હું પશ્ચાત્તાપ કરું છું.
[વિશ્વરથ ઋક્ષને દોરી નીચે છે]

લોપામુદ્રા

હૃદયવાહન ! આર્યોનું શું થવા બેઠું છે ? ને શમ્બર જીતે—ને આર્યોને દસ્યુઓની ધુસરી સ્વીકારવી પડે—તો તો શું થશે ? દેવી ! દેવી ! એ વિનાશમાંથી ઉગારો ! મૈત્રાવરુણને વિજય આપો અને સપ્તસિંધુમાં આર્યોને નિર્ભય કરો ! [અગ્નિ પાસે જઈ અસ્કંદારે છે અને તેની પાસે ધુંટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરે છે] અમારું શું થવા બેઠું છે ? શમ્બરનો દિગ્વિજય થાય તો અમારે દસ્યુઓની સેવા સ્વીકારવી પડે. ને પછી—અમારાં તેજ હોલવાઈ જશે, તપ પરવારશે ને વિશુદ્ધિ જતી રહેશે—ને—ને બધા ઋક્ષો થઈ જશે. [થોડો વખત બેસી રહે છે]

વિશ્વરથને દેવોએ કેવો સંરસ ઘડયો છે. [હસીને] પણ હું એને દુઃખી કરવાની છું. દેવ ! મારા રૂપે બહુને સંતાપ્યા છે, પણ આટલા છોકરાને ઉગારી લેજો. [થોડીવાર થાલીને] ન્યાં સુધી વિશ્વરથ નેવા છે ત્યાં સુધી દેવો આર્યોના સાથ નહીં છોડે...ને દેવ ! આ દસ્યુઓમાં સદ્વિદ્યા પ્રેરો તો કેવું સારું ? દેવોનો દેશ છોડી એ આર્યોના થઈ રહે તો કેવું સારું ?

[લોપામુદ્રા થોડો છોડે છે, અને અગ્નિ અસ્કંદારી ચામડાંઓની પથારી પર સૂઈ નીચે છે. થોડીવારે તે પોસું બદલી ઉઘી નીચે છે. ભૈરવ ધીમે ધીમે આવે છે, ચારે તરફ જુએ છે અને લોપામુદ્રાની પાસે આવે છે.

થોડી વાર, તે લિપ્ત્રાથી ફટ-રીતે હસે છે, અને હાથ પહોળા કરી ચુંબન કરવા જાય છે. એકદમ લોપામુદ્રા જાગે છે અને ઉઠીને દૂર જવા જાય છે. ભૈરવ એને બાથમાં પકડે છે]

લોપામુદ્રા

કાણુ છે ? કાણુ છે ?

ભૈરવ

ચૂપ. નહીં તો—

[લોપામુદ્રાનું મોં ખંધ કરવા જાય છે]

લોપામુદ્રા

દેવ ! ઇંદ્ર ! વારે ધા ! વિશ્વરથ ! ઓ—

ભૈરવ

ચૂપ !—

[લોપામુદ્રાના મોં પર હાથ મુકે છે]

લોપામુદ્રા

ઓ—ઓ—ઓ

[વિશ્વરથ હાંફલો ફાંફલો આવે છે. તે ફલંગ મારી ભૈરવને વળગે છે]

વિશ્વરથ

કાણુ ભૈરવ ? ચંડાલ !

[ભૈરવ લોપામુદ્રાને છોડી દે છે અને ફરીને વિશ્વરથ ભેડે બાથડવા જાય છે]

ભૈરવ

તું ! [દાંત પીશી] તું—

[બંને એક બીજા સાથે બાથડે છે]

વિશ્વરથ

હું—

ભૈરવ

લે—

લોપામુદ્રા

[હાથ ભેડીને]

મધવા ! અમારી વારે ધા. ઝક્ષ ! ઝક્ષ !

લૈરવ

ઉ-ઉ-

[બાથમબાથી કરતાં વિશ્વરથને ફેંકી દે છે]
વિશ્વરથ

ઓ-ઓ !

[લૈરવ વિશ્વરથની છાતી ઉપર ચઢી ખસે છે]
લોપામુદ્રા

ઓ દેવ !

વિશ્વરથ [શુંગળાતાં]

એની કટાર લઈ લો...

લોપામુદ્રા

હીંમત રાખ.

[લૈરવને પાછળથી વળગી ખેંચે છે. લૈરવ કટાર ખેંચવા નાંચે છે,
લોપામુદ્રા તેને રોકે છે, જોરથી લોપામુદ્રાને તે ધક્કો મારી ફેંકી દે છે]
લોપામુદ્રા

પાપી ! અસુર !

[તે નીચી વળી લૈરવ જે હાથે કટાર ખેંચતો હતો તેને કસી ખાય છે]
લૈરવ

ઓ-[દાંત પીસીને વિશ્વરથની ગલથી શોષે છે] ઉગ્રકાલ તારી
વાટ જીએ છે. ઈ-ઈ-ઈ-ઉ.

[ગલથી દાખે છે]

વિશ્વરથ

[શુંગળાતાં]

ઓ-ઓ-

[ઉઘા આવે છે, જીએ છે ને વાઘજીની માફક લૈરવ પર, પોતાની કટાર
કાઢી કુદે છે]

ઉઘા

મારો કૌશિક ! ઓ બાપરે ! લૈરવ ! મુઘા [લૈરવને ગળે કટાર
ધરીને] ઉઘ-ઉઘ-ઘ.

ભૈરવ

તું ક્યાંથી ?—[કટારની ચાણી ભોંકાયાથી પીડાય છે] ઓ ! ઓ !
[ભૈરવ વિશ્વરથને છોડી ઉભો થાય છે, દાંત પીસે છે. ઉઘા સામું તે મુઠ્ઠીઓ
ઉગામે છે, અને માથું ધુણાવી, ચીચીઆરી ખાડી એકદમ નાસી જાય છે.]

[ઉઘા બેભાન કૌશિક તરફ ગભરાઈને જુએ છે]

ઉઘા

મારો કૌશિક—

[તેની પાસે બેભાન બની પડે છે]

લોપામુદ્રા

—પુત્રક !—

[બેભાન થયેલા પર તે તીચી વળે છે. એના મોઢા પર હાસ્ય છે]

પડે પડે છે

અંક બીજો

[મહીના એક પછીની સાંજ—

ઉઘાની મોટી ઝુંપડી. એક તરફ ગઢનો કોટ આવેલો છે. ઝુંપડીની બહાર હરણના ચામડાની બેઠકપર ઉઘા, બેઠી બેઠી, ઘુઘની સ્ત્રી દાગી પાસે ચોટલો આળાવે છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં એના લાંબા કાળા વાળ ચમકે છે. થોડી થોડી વારે તે આંખો નચાવે છે ને આળા કરે છે. દાગી કોઈ કોઈ વાર લાડથી ટપ્પલ મારે છે. સામાં બે ત્રણ મોરનાં પીછાં પડ્યાં છે. દાગી પચાસેક વર્ષની હતી તે સુકી ફરચુ સ્ત્રી છે.]

ઉઘા

દાગી ! કેટલા વાળ બેંચે છે ?

દાગી

સીધી બેસની.

[ટપ્પલ મારે છે]

ઉઘા

—તે આટલાં જ મોરનાં પીછાં કેમ આણ્યાં ?

દાગી

આથી વધારે ક્યાંથી લાવું ?

ઉઘા

[મોઢું ચઢાવી]

આટલાં શું ? શમ્ભરની દીકરીને આટલાં હોય ? જ બીજાં લઈ આવ.

દાગી

કેમ આજે કેં ઘણો મચકો ચઢી આવ્યો છે ?

ઉચ્ચા [દાગીની કોટ વળગી]
છાની રહે. કાઈને કહેતી નહીં. આજે કૌશિક એવા ખુશ છે !

દાગી

ગાંડી ! આપણે હારીએ છીએ તેમાં એ ખુશ છે.

ઉચ્ચા

જા, જા. શમ્ભરને કાણ હરાવવાનું છે ?

દાગી

[ખેદથી]

હવે તો નીચેથી બધું આવતું પણ અટકી ગયું છે. તેમાં તો તારે માટે મોરનાં પીછાં જોઈતાં ન મળી શક્યાં.

ઉચ્ચા

હું. સારે દહાડે નકામો જીવ ન કચવાવ. શમ્ભર કાઈ દહાડે હાર્યો નથી. હું તો આટલી હતી ત્યારની સાંભળું છું—આજે હાર્યો ને કાલે જીત્યો. [એકદમ હસી થઈને] અલી, આવ્યો !

વિશ્વરથ

[વિશ્વરથ હજળતો આવે છે. તેની આંખો ચમકે છે ને મોઢું હસે છે]

શમ્ભરી ! વાળ ઓળાવી રહી કે ? જો જો ! શું સરસ ચુક ચાલે છે ! અહીંઆંથી દેખાય છે.

[કોટ ઉપરથી જુએ છે]

ઉચ્ચા

[હતી ત્યાં જ હસી હસી]

મારે ચુક નથી જોવું. તમે જોઈને થાક્યા નથી ? અહીંઆં આવીને તો બેસો.

વિશ્વરથ

હું કેમ બેસું ? જો, જો. પેલા ધુળના ગોટા ઉડે. ત્યાં મારા ચુરુ ને તારા પિતા લહે છે.

ઉચ્ચા

[આળસ મરડીને જાય છે]

કેમ બાણ્યું ?

વિશ્વરથ

[હત્સાહથી]

ઉભી રહે. હું ભગવતીને બોલાવી આવું. [જાય છે]

ઉઝા

[નીસાસો નાંખીને]

એને ગૌરાંગી વિના પળવાર ચાલતું નથી.

દાગી

એ ગૌરાંગીનાં પગલાં જ સારાં નથી.

ઉઝા

પણ એ કૌશિકને છોકરો ગણે છે.

દાગી

એ ગૌરાંગીનું તો બા કાણુ જાણે ? કાલે તુઝ બેડે હસી હસીને વાત કરતી હતી, ને એ આવી ત્યારથી ઉઝકાલ આપણા પર રોષે ભરાયા છે. કાલે-ખબર છે ?

ઉઝા

ના—[ધીમેથી, ગભરાએલે અવાજે] ના—

દાગી

ઉઝકાલને ભોગ ધરાવ્યો ત્યાર પછી વધેરેલો બકરો બે બે કરવા બેઠો.

ઉઝા

[બીકથી]

હાય ! હાય !

દાગી

એને લીધેજ માફું થવા બેઠું છે.

[નીસાસો નાંખે છે]

ઉઝા

ઉઝકાલ ત્યારે એને બોલાવી કેમ લેતા નથી, કે બધી પંચાત ટળી જાય ?

ઉચ્ચ: કૌશિક ! મારી નજ્યાએ તારી કેઇ ગૌરાંગી હોત તો શુ કરત ? શ્રી

દાગી

કાણુ બાણુ. ભૈરવ હોત તો કહી શકત.

[વિશ્વરથ લોપામુદ્રા અને ઋક્ષને લઈને હોંસભેર આવે છે. ત્રણે ઉલ્લાસમાં કોટ પાસે ઉભાં રહી નીચે જુએ છે. હર્ષભર્ય ઉઘાં હોઠ ખીડી નેઈ રહે છે]

વિશ્વરથ

આ પેલો પર્વત દેખાય છે ત્યાં—પેલી તરફ—

લોપામુદ્રા

ત્યાં — પેલા તલાવ પાસે ?

ઉઘાં [ધીમે ધીમે બધાની પાસે આવે છે]

શું છે ? નેઈ ?

[દાગી થોડે દૂર ઉભી રહે છે.]

વિશ્વરથ [ઉઘાંને બલે હાથ મુકી]

આ પેલું તલાવ દેખાય છે તેની પાળે નો—આમ—આમ—
જરાક પેલી તરફ—ત્યાં ધુળના ગોટામાં. એ મારા ગુરુનો જ રથ છે.

લોપામુદ્રા

દેવ ! [ઉઘાં દ્રષ્ટિ કરી] આર્યોના અમિત્રોને સંહાર ! અગરત્ય
મૈત્રાવરુણને તારૂં બલ દે ! ભરતોનાં બાણોમાં તારા વજ્રનું આરોપણ કર !

ઋક્ષ

[ઉઘાં ઉછળીને]

અરે પણ પેલું શું ? ધ-ધ-ધ-ધ-

વિશ્વરથ, લોપામુદ્રા, ઉઘાં

શું ? શું ?

ઋક્ષ

પેલું દોડતું, દોડતું વાદળ જેવું આવે—

લોપામુદ્રા

[આંખે હાથ રાખીને]

કાઈ આવે છે ખરું.

વિશ્વરથ [લોપામુદ્રાનો હાથ ઝાલી ઉત્સાહથી]

ભગવતી—

લોપામુદ્રા

કેમ ?

વિશ્વરથ

એ તો મહાઅથર્વાણના અશ્વરાજો. એ જ ! બીજું કાનું સૈન્ય આટલું જોરથી ઉડે ?

લોપામુદ્રા

[હસીને]

એવું જ લાગે છે. મારા મહાઅથર્વાણ મારી વહારે ચઢ્યા વિના રહે નહીં. ધન્ય છે ભૃગુવર્ચ !

ઉચ્ચા

એ કાણ છે ?

વિશ્વરથ

મારી બહેનના વર છે. હઝારો શ્વેત અશ્વોના ધણી છે. હવે જરૂર શમ્બર — [અચકાચ છે.]

ઉચ્ચા

[ગંભીર બની]

મારા બાપુને શું થશે ?

લોપામુદ્રા

— એ તો આ ગઢ તરફ આવતા લાગે છે.

ઋષિ

[હુકમે મારીને]

છુટ્યા ! છુટ્યા !

[વિશ્વરથને ભેટ છે.]

વિશ્વરથ

બુઝો — બુઝો — આ તરફ દરુચ્યોમાં ભંગાણ પડ્યું.

ઉચ્ચા

[વિશ્વરથને]

પણ મારા બાપુનું શું થશે ?

[કોઈ સાંભળવું નથી]

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથ ! અથર્વાણની પરશુમાં વળતી ધાર છે. એ જ્યારે રણે ચઢે છે ત્યારે પર્વતો ધુળે છે. [હેતથી] કૌશિક ! મારા પિતા હોત તો પણ એનાથી વધારે પ્રેમ ન રાખત.

વિશ્વરથ

તેમાં જ મને છોડવવા રણે નં ચઢ્યા, પણ તેમને છોડવવા ચઢ્યા.

હયા [લોપામુદ્રાનો હાથ ખેંચી]

ગૌરાંગી ! મારા બાપુનું શું થશે ?

લોપામુદ્રા [હેતથી]

નોંધો. [હયાને વાંસે હાથ મુકી] બાપુડી !

મંદક

— મંદકઅંથર્વણે ખુબ કરી — મારો —

હયા

કૌશિક ! મારા બાપુને તમારા અંથર્વણે મારી નાંખશે ?

[બંધા મુગા થઈ નય છે. હું પંડીની પાછળથી તુચ અને બે દસ્યુ થાક્ષાઓ આવે છે. તુચ તેમને કોટ બતાવી રહ્યો છે]

તુચ

આ જગ્યાએ એક અડધા માણસપુર કોટ વધારજો. [આંગળીથી બતાવીને] પણ પેલી તરફ પહેલાં શરુ કરજો.

દસ્યુ

જેવી આસા.

લોપામુદ્રા

તુચ ! શું કરે છે ?

તુચ

[ડોક ધુણાવીને]

આ કોટ ઉંચો કરાવું છું. તમારા લોકો અહીંયાં પાસે આવી પહોંચ્યા લાગે છે.

મંદક

[તાળી પાડે છે.]

ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! હું પણ એમજ કહું છું.

વિશ્વરથ

તુઝ ! આ ક્રાન્તું સૈન્ય આવે છે - રજા ઉડાડતું, - તડિત સમું
ત્વરિતગતિ ?

તુઝ

[માથું ધુણાવી.]

તારા અથર્વાણુનું.

લોપામુદ્રા

એણે પણ ત્યારે ઝંપલાવ્યું ખરું. હું ચોક્કસ ધારતી હતી.

તુઝ

[ડોકું ધુણાવી, ખેદથી]

ગૌરાંગી ! તું આવી ત્યારે દસ્યુરાજને તેં બરોબર કહ્યું હતું.
તને પકડી એણે ધણી મોટી ભુલ કરી છે.

વિશ્વરથ

[હસીને]

હવે ખાત્રી થઈને ?

તુઝ

અમને શું ખબર કે ગૌરાંગીને પકડયે તમારા લોકો ગાંડા
થઈ જશે ? હમણાં જ મને બધી ખબર મળી. અમારી સાથે જે
કદી લઢયા નહોતા તે પણ લઢવા ઉતર્યા છે.

લોપામુદ્રા

ક્રાણ ક્રાણ રણે ચઢ્યું છે ?

તુઝ

ગામે ગામે દાવાનલ પ્રગયો છે. વૃદ્ધ ને બાલક બધાં બહાર
પડ્યાં છે.

વિશ્વરથ

એમ

તુઝ

[ખેદથી]

હા. અથર્વાણના ઘોડેસ્વારો વંટોળીઆની માફક ચારે તરફ ફરી વળ્યા. ‘ લોપામુદ્રાને શમ્ભરે પકડી. ’ ‘ લોપામુદ્રાને શમ્ભરે પકડી. ’ એ પોતે આવ્યો. દિવોદાસ પણ પકથો બેડે સમાધાન કરી અમારી તરફ આવ્યો. શૂંળયો પણ આવે છે. પુરુષોએ સૈન્ય મોકલી આપ્યું.

ઋક્ષ

સરસ થયું—હું તો એમ જ કહું છું.

વિશ્વરથ

તમારી સેનાઓનું શું ?

તુઝ

[સખ્તાઈથી]

ચારે તરફ અમારા ગઢો પડવા લાગ્યા છે. દિવોદાસ—ભયંકર, દુષ્ટ દિવોદાસ—પેલી તરફથી આવે છે.

લોપામુદ્રા

તુઝ ! બે ! [બતાવીને] આ તારા દસ્યુરાજ પાછા પડે ! અથર્વાણના ઘોડાઓને કાણ રોકશે ?

ઉચ્ચા

બાપુનું શું થશે ?

તુઝ

દસ્યુરાજને કેં થવાનું નથી. આ ગઢમાં બેઠાં બેઠાં બાર વર્ષ આપણે બધાને હંફાવી શકીશું !

લોપામુદ્રા

[વિશ્વરથને]

આપણા લોકોની મારા પર ધણી પ્રીતિ છે. એક તારા ગુરુ, મુનિ વસિષ્ઠ ને મારા ભાઈઓ—એમણે મને ત્યાગી દીધી છે.

વિશ્વરથ

લગવતી ! તમે સમસિંધુની આંખોની કાકી છો.

તુઝ

એટલું તો છે કે ગૌરાંગીએ અહીંઆં પગ મુક્યો ત્યારથી અમને અપશુકનો થાય છે.

ઉઝા

[વિશ્વરથને, ચિંતાથી]

વિશ્વરથ ! પણ તું પછી અહીંઆં રહેશે કે નહીં ?

વિશ્વરથ

[કંટાળીને]

શમ્બરી ! મારા શીવાય તને બીજો કેં વિચાર આવે છે કે નહીં ?

ઉઝા

તારા શીવાય બીજો શો હોય ?

[નેપથ્યમાં લોકોના અવાજ આવે છે અને એક બે ચીચીઆરીઓ સંભળાય છે.]

તુઝ

આ અવાજ શા થાય છે ? કોઈ આવ્યું ?

લોપામુંદ્રા

કાણુ આવ્યું ?

[એક દસ્યુ આવે છે.]

દસ્યુ

તુઝ ! લૈરવ આવ્યાં.

તુઝ

[બ્રૂલંગ કરીને]

લૈરવ ! કેમ ?

વિશ્વરથ

—લૈરવ !

ઉઝા

[ગુસ્સામાં પગ ઠોકીને]

એ મુઝો ક્યાંથી ?

તુઝ

[ડાળા કાઢીને]

ઉઝા ! શું બોલે છે ?—[લૈરવ લંડાયક વેશમાં ને ગુસ્સામાં આવે છે. એના શરીર પર મુસાફરીની ધુળ છે] લૈરવ ! આવ ! આવ ! કેમ આમ એકદમ ? શી ખબર છે ?

[લૈરવ. બધા તરફ દુષ્ટતાથી જુએ છે.]

લૈરવ

માઠી ! ઘણી માઠી ! ઉગ્રકાલ કાપ્યા છે [દેશથી હોઠ પીસી]
ચારે તરફ ગઢો પડે છે, ને માણસો મરે છે. આપણાં દુષ્ટ દુશ્મનોનાં
સૈન્યો તીડોતી માફક ઉલરાય છે. ઉગ્રકાલને રીઝવવા માટે મહા
ભોગ આપવો પડશે. ચાલ. [તુગ્ર કાલનો હાથ પકડી સાથે લે છે]
ઉગ્રકાલ પ્રસન્ન થાઓ ! પ્રસન્ન થાઓ ! ઈ-ઈ-ઉ.

[બંને નય છે. જતાં જતાં લૈરવ લોપામુદ્રા તરફ ભયંકર દ્રષ્ટિ
નાખે છે.]

લોપામુદ્રા

કેં માણસ છે ? આવો ફૂર ને ભયંકર માણસ મેં કદી
નેયો નથી.

વિશ્વરથ

ભગવતી ! આપણે હવે છુટવાનાં. મને ખાત્રી છે.

લોપામુદ્રા

પુત્રક ! દેવી ઉષાએ મને વચન આપ્યું છે.

ઋક્ષ

હું પણ એજ કહું છું. પણ લુખે પેટે મારાથી વાત નથી થતી.
હું ભોજનની તૈયારી કરું છું. [નય છે]

ઉગ્રા

[કરગરીને]

કૌશિક ! તું જતો રહેશે ? શું થશે ? કેં મને તો સમજાવ !

લોપામુદ્રા

પુત્રી ! બેસ. [બધાં બેસે છે] ને તું આમ ગાંડી ન બન.
તારા ને અમારા લોકો વચ્ચે આદ્ય વેર છે. પિતા અને પતિ બંને
તારી સાથે રહે અને તને સુખી કરે એ આશા રાખવી ખોટી છે.

ઉગ્રા

[રડતે રાગે]

પણ શા માટે નહીં ? એ બે હોય છે તારે મને એવું સારું
લાગે છે !

લોપામુદ્રા

બહેન ! વલ્લભ ને વડીલ બેને કાઈ રાખી શક્યું છે ? અને તારી પિડાનો પાર નથી. શમ્બર ને મેત્રાવરુણ વચ્ચે સમાધાન થાય એમ નથી. અને થાય તો પણ તારે અહીંયાં રહેવું પડશે ને કૌશિક એના ભરતોમાં જશે.

ઉઘ્રા [મહા મહેનતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે]

પણ મને કૌશિક નહીં લઈ જાય ?

લોપામુદ્રા

[ડોકું ધ્રુણાવી]

લઈ જાય. પણ અહીંયાં તો તું રાજની લાડકી દીકરી છે. પણ ત્યાં-બહેન ! બહેન !-ભરતોને ત્યાં તારે યોગ્ય સ્થાન નથી.

ઉઘ્રા

[શુંચવાઈને]

કેમ નહીં ? હું ભરતોની રાણી થઈશ.

વિશ્વરથ

[આકંઠ કરી]

લોળી ! તને ખબર નથી. અમારે ત્યાં-ઓ દેવ !-તને હું શું સ્થાન આપું !

ઉઘ્રા

[સરલતાથી]

મારે તો બીજું કંઈ જોઈતું નથી-માત્ર તારી પાસે રહેવું છે.

[તુઘ્ર સખત મુદ્રાથી માત્ર ઉઘ્રા તરફ જોતો જોતો.]

તુઘ્ર

[સખતાઈથી]

ઉઘ્રા ! ચાલ. બા બોલાવે છે.

ઉઘ્રા

કેમ ?

તુઘ્ર

કામ છે.

વિશ્વરથ

કેં નવાળુની, તુઝ ?

તુઝ

[સામે જોયા વગર]

કેં નથી.

હ્યા

કૌશિક ! હું હમણાં આવું છું. જશે નહીં.

[તુઝ જોડે જાય છે]

લોપામુદ્રા

તુઝ આટલો ગંભીર કેમ છે ?

વિશ્વરથ

કેં નવુંજીનું છે ખરું ? ભગવતી ! આપણે છુટીશું તો આ બીચારી શામ્બરીનું શું થશે ? એનું હૈયું કુસુમની કળી સમું સુકુમાર છે. એ જરૂર મરી જશે.

લોપામુદ્રા

હું એ જ વિચાર કરું છું, કૌશિક.

વિશ્વરથ

[કડવાશથી]

ને આપણે તો વિશુદ્ધ હૃદયી આર્યો ! જ્યાં રંગભેદ ત્યાં આપણા મીઠાજનો પાર નહીં. ભગવતી ! અગસ્ત્યનાં ચરણ સેવી વર્ષો ગયાં પણ મને આ વર્ણદ્વેષ ન સમજાયો તે ન જ સમજાયો.

લોપામુદ્રા

મને સમજાય છે. પુત્રક ! અનહદ અભિમાનથી આપણી વિશુદ્ધિ રક્ષાઈ છે. અહીંયાં તને શમ્બરે લાડકી પુત્રીનો પતિ બનાવ્યો. તારે ત્યાં ભગવતી દ્વેષા એ શામ્બરીને એક તુચ્છ દાસીમાં પણ ગણતાં અચકાશે. તને આ લોકોએ રોડે વધાવ્યો, અને ત્યાં—એને કોઈ સાંખશે પણ નહીં.

વિશ્વરથ

તે આ વરુણનું ઝડત ! આ આપણા મહર્ષિઓનું સત્ય ! વરુણને પ્રાર્થી પ્રાર્થી થાક્યો પણ મારા મનને શાતા નથી વળી. જુદે રંગે જુદાં સત્ય તે ઝડત કેમ હોય ?

લોપામુદ્રા

પુત્રક ! જ્યાં મહર્ષિઓની દષ્ટિ નથી જતી, ત્યાં આ ઉમરે તારી જાય છે. ઝડત તો એક જ હોય; — સત્ય હોય તો તે પણ એક — બધાને માટે. [ખેદથી] પણ એ કાણ સમજશે ? તે કાણ સમજાવશે ?

વિશ્વરથ

ગુરુદેવ સમજવાના નથી તે કાઈને સમજવા દેવાના નથી.

લોપામુદ્રા

એ આપણું દુર્દૈવ છે. ચાલ જમી લઈએ. પેલો ઝડક લુખે મરી રહ્યો હશે. [કોટ બહાર નજર નાંખી] પેલી તરફ બધું શાંત થયું લાગે છે.

વિશ્વરથ

મને લાગે છે કે પેલી ટેકરી પાછળ કંઈ ચાલે છે, પણ દેખાતું નથી.

[બંને જાય છે.]

[થોડીવારે ઉઘા લયબ્યાકુળ અને માથું ખીંચતી આવે છે]

ઉઘા

ઓ બાપ રે ! [આંસુ લુછીને] શું થશે ? ઉઘકાલ ! તને કેઈ નહીં જડ્યું તે મારા કૌશિકનો ભોગ લેવા તૈયાર થયો ? [ગાંડી જેવી વાળ તાણે છે] ઓ ! એને બાળી મુકશે.. ઓ — ઓ — મારી નજર આગળ ! ભૈરવ — ભૈરવ ! તેં આ શું કર્યું ? [વિચાર કરીને] શું કરું ? કાને કહું ? મારા કૌશિક ! [છાતી પર હાથ દાબે છે. દાગી આવે છે]

દાગી

[ધીમે સાદે]

હમણાં આવે છે.

ઉઝા

ના. ના. જલદી ખોલાવ. ઓ મારા કૌશિક !

[દાગી નય છે. વિશ્વરથ જરાક કંટાળેલો આવે છે]

વિશ્વરથ

શામ્બરી ! એટલામાં શું કામ પડ્યું ?

ઉઝા

[વળગી પડીને, ધીમેથી]

કૌશિક ! કૌશિક ! મરી ગયાં — મરી ગયાં !

વિશ્વરથ

[ઉઝાને ખભે હાથ મુકી]

કેમ શું છે ? શું થયું, ઉઝા ?

ઉઝા

[રડતાં]

ઉઝકાલે ભોગ માગ્યો છે—

વિશ્વરથ

ભોગ ? કોનો ?

ઉઝા

તમારો — ગૌરાંગીનો ને ઋક્ષ —

વિશ્વરથ

[ચમકીને]

ભોગ ? અમારો ?

ઉઝા

ઉઝકાલ હમણાં જ ખોલ્યા કે કાલે સવારે તમારો ભોગ ન
અપાય —

વિશ્વરથ

તો ? —

ઉઘા

— આ ગઢ પડશે ને શમ્બર મરશે.

વિશ્વરથ

ઝો બાપ રે ! [કમકમાં આવે છે] શું અમને કાલે બાળી મુકશે ?
[માથા પર હાથ મુકી આંખો ફાડી વિચાર કરે છે] કાલે સવારે !
[હોઠ ખોલી] પેલા ચંડાલે વેર લીધું. તે ક્યાંથી જાણ્યું ?

ઉઘા

મેં ? હું ત્યાં જ હતી. મને મારી બાળી ઝુંપડીમાં પુરી દીધી.
એ તો દાગીએ મને પાછલે બારણે નસાડી મુકી તેમાં આવી. હું શું
કરું ? [તેને વળગી પડીને] કૌશિક ! કૌશિક ! શું કરું ? [દુસ્કાં ખાય છે]

વિશ્વરથ

શામ્બરી ! રડ નહીં. આ રડવાનો વખત નથી. [ગાંભીર્યથી]
સાંભળ.

ઉઘા

શું ?

વિશ્વરથ

તુઝ અમને બચાવી ન લે ?

ઉઘા

તુઝ ! [માથું ધુણાવી એકદમ] અરે એક કામ કરું ? નાસવાનો
રસ્તો શોધી કાઢું ?

વિશ્વરથ

ઉઘા ! ઉઘા ! રસ્તો શોધે તો તારી ટેટલી મહેરબાની !

ઉઘા

મહેરબાની ?

વિશ્વરથ

જો અમારાં સૈન્ય ચારે તરફ ફરી વળ્યાં છે. એક વખત આ ગઢમાંથી અમે નાસી છુટીશું એટલે જ્યાં જઈશું.

ઉગ્રા

તું - તું - ને ગારાંગી નાસી જાઓ. - ને હું ?

વિશ્વરથ

વળી કોઈ દિવસ મળીશું.

ઉગ્રા

ના. ના. [એકદમ હાથે વળગી] કૌશિક ! મને તારી સાથે લઈ જા, મને લઈ જા.

વિશ્વરથ

બાલે ! તને લાન છે ? મારી જોડે આવવામાં તો પારાવાર દુઃખ રહ્યું છે.

ઉગ્રા

કૌશિક ! તું હોય ત્યાં મને દુઃખ શું ?

વિશ્વરથ [આંખમાં આંસુ સાથે જોઈ રહે છે]

તું, ઉગ્રી, દરયુક્ત્યા - ભરતશ્રેષ્ઠને ત્યાં કેમ પોસાશે ?

ઉગ્રા

[કરગરીને]

મને છોડી તો નહીં દે ?

વિશ્વરથ

[નિશ્ચયથી]

- તો ઉગ્રા ! અમને જ્યાં. તને મારા પિતૃઓનો કોલ દઉં છું. મારા જીવતાં તને નહીં છોડું ને દુઃખીએ નહીં થવા દઉં. દેવ ! મને વચનબદ્ધ રાખજો.

ઉઘા

મારો કૌશિક ! [કૌશિકને વળગી ઝુંબળ કરે છે] કાલ સવાર પહેલાં તને છોડાવીશ.

વિશ્વરથ

જરૂર ?

ઉઘા

જીવતી રહીશ તો. [નાકપર આંગળી મુદી] તમે બધાં અહીંયાં તૈયાર રહેજો.

વિશ્વરથ

તારી દાસીને કહે કે ભગવતી અને ઋક્ષને અહીંયાં જ મોકલી આપે.
[ઉઘા નય છે]

વિશ્વરથ

આ શું થવા બેઠું છે ? શું ભરતોનું, આર્યોનું પુણ્ય પરવાર્યું ? ઈદ્ર ! દેવાધિદેવ ! પ્રગતિના નાથ ! વૃષભોમાં શ્રેષ્ઠ ! તારા શૃંગોથી શત્રુઓને શા સારું સંહારતો નથી ? [હાથ જોડીને] તારા મહા ઘોષથી વીર આર્યોને પ્રોત્સાહન દે ! સર્વદર્શી એક વીર ! દેશીઓના દલસહસ્ર સંહાર ! [લોપામુદ્રા આવે છે ને હસી રહીને જોયા કરે છે] મહાબાહુ ધનુર્ધર ! રથે ચઢીને વારે ધા અને વૈરીઓનો વિનાશ કર - તારા વજ્રથી - વૃત્રનો વિધ્વંસ કર્યો હતો તેમ !

[આકાશ સામું જોઈને, દેવનું આવાહન કરતો, મુંગો હસો રહે છે. લોપામુદ્રાના મુખપર પ્રશંસા છવાય છે. પાછળ ઋક્ષ આવી લાગે છે]

લોપામુદ્રા

મારા પુત્રક ! [વિશ્વરથને લેટીને] તું રાજવી નથી, ઋષિ છે.

ઋક્ષ

[બળકે છે]

હું એ જ કહું છું.

વિશ્વરથ [આકાશ સામું ખેલાન જેવો જોઈને]

મધવા મારી પ્રાર્થના સાંભળી રહ્યા છે. હું જોઉં છું - એને રણે ચઢતો. શમ્બરનું શીર હું ધુળમાં રંગદોળાતું જોઉં છું. [લાનમાં આવીને આંખો યોજે છે] ભગવતી ! ભગવતી ! આપણે મુઆ !

લોપામુદ્રા

કેમ ?

વિશ્વરથ

લૈરવ, કાલે સવારે ઉગ્રકાલને આપણો ભોગ આપવાનો છે.

લોપામુદ્રા

ભોગ !

ઋક્ષ

[ડોળા ફાડીને]

મારો પણ !

વિશ્વરથ

કાલે સવારે આપણે ત્રણે જણને બાળી મુકી, આપણી ભરમથી એ લિંગનું લેપન થવાનું.

લોપામુદ્રા

કાણે કહ્યું ?

વિશ્વરથ

શામ્બરીએ પોતે સાંભળ્યું. એને એની માની ઝુંપડીમાં પુરી દીધી હતી. પણ એ છાનીમાની નાસી આવી ને કહી ગઈ મરી ગયાં.

ઋક્ષ

પણ શું કહે છે ? આપણે - મને પણ - બધાંને મારી નાંખવાનાં ? [વિશ્વરથને] સાચું કહે છે ? કે મશ્કરી ? મારા જેવા લલાં માણસને કાણ મારવા બેઠું છે ?

વિશ્વરથ

ભાઈ! અત્યારે એવી મસ્કરી હોય? [કડવાશથી] સવારે આપણાં ત્રણના ભોગથી ઉગ્રકાલ પ્રસન્ન થશે.

ઋક્ષ

હું મરવાનો? આ ઉમરે? ના — ના — મારે નથી મરવું.
[બસી નય છ]

લોપામુદ્રા [વિશ્વરથને ખભે હાથ મુકી]

પુત્રક! ગલરાવાનું કારણ નથી.

ઋક્ષ

[આશાથી]

કાલે સવારે ગુરુ આવી પહોંચશે?

લોપામુદ્રા

હું તે નહોતી કહેતી. પણ આપણે શા માટે ગલરાવું? આપણી આહુતિ વડે જ દેવો આર્યોને સખળ કરવાના હોય.

ઋક્ષ

ઓ બાપરે —

વિશ્વરથ

[નીચું જોઈ]

ખીચારી લોપામા રડી રડીને મરી જશે.

લોપામુદ્રા

પુત્રક! આપણે હોમાઈએ નહીં તો આર્યો વિશ્વવિજેતા કેમ થાય? ઇંધિરના વહેણોમાંથી જ પ્રતાપની સરિતાઓ બને છે.
[વિશ્વરથને ખભે હાથ મુકીને મમતાથી] તું અહીંઆં ન હોત તો સારું.

વિશ્વરથ

એક આશા છે. શામ્યરી નાસી જવાનો રસ્તો શોધવા ગઈ છે.
એ પણ આપણી માથે આવવા માગે છે.

ઋક્ષ

નાસી જવાનો ? હા. મને એ જ રસ્તો દીક લાગ્યો હતો.

લોપામુદ્રા

શામ્બરી શું રસ્તો શોધી કાઢે ? બહુ સુંવાળી છે.

વિશ્વરથ

પણ મારે માટે એ બધું કરશે.

લોપામુદ્રા

હું જાણું છું. પ્રેમ એને પંથ બતાવે તો—

ઋક્ષ

[ખુશ થઈને]

જરૂર બતાવશે. હું કેં રસ્તો શોધું ? [ઉભો થાય છે]

વિશ્વરથ

તું ભાઈ, અહીંઆંજ બેસ. આ તારું કામ નથી.

ઋક્ષ

મને પણ એમ લાગતું જાય છે ખરું. પણ મને મારી નાંખશે તો મારાં માબાપ શું કરશે ? બીચારાં ટળવળીને મરી જશે. લુચ્ચાં, ચંડાળ, નકટાઓને કેં નહીં સુઝયું તે મને મારવા બેઠા ! [માથે હાથ દબાવે] હું શું કરું ?

લોપામુદ્રા

લગવાનું સવિતા વરુણને પંથે વદાય થાય છે. દેવ ! ફરી તમારાં દર્શન દર્શ અમને કૃતાર્થ નહીં કરવાના ? [અસ્ત પામતા સૂર્ય-ગિમ્ખપર તેજભર્યા નયનો ઠારતાં] સૂર્ય ! અમારા અશ્વોને ગતિ દે; રથથી ધરા ધ્રુજાવ; ને દેવ ! રક્ષ રક્ષ અમારી ઉંચે ઉડતી પતાકાઓ. સૂર્ય ! અમિત્રોની આંખ અધકારથી આવર. સવિતા ! [બેઠાન જેવી મંત્ર લાગે છે] અમારા બાહુ સખળ છે—અમે દુર્જેય છીએ.

રાજન્ ! રણે ચઢ ને વિજય દે. [હસ્તે મોઢે] વિશ્વરથ ! સૂર્ય
આવશે, રથે ચઢીને, જો એ જતાં જતાં હસે છે. પુત્રક ! વિજય
આપણો જ છે—જીવનમાં ને મૃત્યુમાં. [કોઈ ખોલવું નથી. દૂર ગગનમાં
રક્તરંગી ગોટાઓ ગગને ચઢે છે]

મુદ્રા [ગોટાઓ લણી હાથ કરી]

અરે બાપરે-આ શું ?

વિશ્વરથ [લોપામુદ્રાને દેખાડી]

લગવતી ! જુઓ દેવે આપને જવાબ દીધો. આ પાસેનાં
જંગલોમાં દવ લાગ્યો.

લોપામુદ્રા

મૈત્રાવરુણ શમ્પરના ગઢની આસપાસ અગ્નિની આણ મુકતા
લાગે છે. જો તો ખરો. વરુણદેવે પોતે રક્તરંગી વાઘો ધરવા માંડ્યો
છે. વખત છે ને સવારે તારા ગુરુ અહીંઆં આવી પણ લાગે.

વિશ્વરથ

એ આશા તો મૃગજલ સમાન છે. તુઝ કહેતો હતો કે બાર
વર્ષ સુધી આ ગઢ પડે એમ નથી.

લોપામુદ્રા

વળતો ધરનાર રણે ચઢે તો શું ન થાય ?

[તુઝ આવે છે]

તુઝ

[સખ્તાઈથી]

વિશ્વરથ અહીંઆં છે કે ? [અચક્રાઈને હસો રહે છે]

લોપામુદ્રા

કેમ શું નવાળુની છે ?

તુઝ

કે નહીં ? તમે ત્રણે અહીંઆં છો ?

લોપામુદ્રા

[હસીને]

હા. કેમ કેં કામ છે ?

તુઝ

[ફરતાથી]

આ જોયું ?

[દબ દેખાડે છે]

વિશ્વરથ

એ શું છે ?

તુઝ

[હોઠ દબાવી]

એ શું ? તારો ગુરુ અમારાં ગામ બાળે છે. અગસ્ત્ય કાલે અહીંયાં
[નીચે ખાઈમાં બતાવે છે] આવી લાગવાનો.

વિશ્વરથ

કાલે ? ચાલો ત્યારે તો એમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ બનીશું.

તુઝ

કાલે જોવા મળશે—[કમકમા સાથે જુઓ છે] હારતો. કેમ નહીં ?

લોપામુદ્રા

[મીઠાશથી]

તુઝ ! કાશિક તને બહુ પ્રિય છે નહીં ?

તુઝ

[હેતથી]

આપણી વચ્ચે આ વેર નહીં હોત તો—

[મોહભરી આંખે જુઓ છે]

વિશ્વરથ

તુઝ ! તેં પિતાતુલ્ય થવામાં શી મણા રાખી છે ? કોઈ દહાડો
હું તને ભુલવાનો નથી.

તુઝ [એકદમ નરમ ને હેતાળ બની]

કૌશિક ! હું પણ તને કોઈ દિવસ વીસરવાનો નથી. ઘણી વાર
મન થાય છે કે તારા જોવો એક મને પુત્ર હોત તો ! પણ—પણ—

[મહેનતથી સ્વસ્થ થતાં] લાઈ ! ઉગ્રકાલ સૌથી મોટો છે. એની આગા કોઈ ઉથાપે એમ નથી.

વિશ્વરથ

[હેતથી]

તુગ્ર ! આવ ! કોણુ જાણે ફરી ક્યારે ને ક્યાં મળશું !
[ખંને ભેટ છે]

તુગ્ર

[ખેદથી]

ગૌરાંગી ! તું ક્યાંથી આવી ? [ડોકું ધુણાવે છે]

લોપામુદ્રા

હું ! [લયંકર આકર્ષકતાથી] તુગ્ર ! જન્મ ધરીને મેં કાઈનો દેશ કર્યો નથી. તું શા માટે એમ કહે છે ?

તુગ્ર

[નીસાસો નાંખી]

તારે પગલે અમારું સત્યાનાશ જવા બેઠું છે.

લોપામુદ્રા

શમ્બર મને અહીંયાં લઈ આવ્યો. હું શું કરું ? મેં તો એને ઘણુંએ કહ્યું હતું કે મને પકડવામાં સાર નથી. તુગ્ર ! તું આવો ભાવાર્થી છે. શમ્બર જેવો રનેહાલ માણસ મેં જોયો નથી. શા માટે અમને મારી નાખવાનું ઘોર કૃત્ય કરો છો ?

તુગ્ર

[ચમકીને]

મારી નાખવાનું ! કોણુ કહ્યું ?

લોપામુદ્રા

મેં જાણ્યું. કાલે અમારો લોગ ધરવાના છો. શા માટે ?
[તુગ્રને ખભે એક હાથ મુકીને, તેને ખેરવતી આંખો વડે, તુગ્રને વશ કરતાં] અમે તમારું શું બગાડ્યું છે ? અથર્વાણના આશ્રમમાં શમ્બરને મેં મરતો જાણ્યો હતો. વિશ્વરથે અહીંયાં કટલાંચને મરતાં જાણ્યાં

છે. શામ્બરી એના પર પ્રાણુ જોવારે છે. તું એને પુત્ર ગણે છે.
શમ્બરે મને દીકરી માની છે. અમને શા માટે મારવા માંગે છે ?
[એનો અવાજ દયામણો અને છે]

તુચ્ચ

[નીચું જોઈને]

મારે તો મારા અન્નદાતાનું બનતું કરવું.

લોપામુદ્રા

અત્યારે શમ્બર હોત તો મને આંગળી અડાડનારનો જીવ લેત.

તુચ્ચ

[માથે હાથ મુકી]

હું શું કરું ?

વિશ્વરથ

મને મારશો તો શામ્બરી પ્રાણુ છોડશે.

તુચ્ચ

હું જાણું છું.

લોપામુદ્રા

ત્યારે શા માટે ?

તુચ્ચ

એની આસા છે.

વિશ્વરથ

કાની ? હૈરવની ?

તુચ્ચ

ઉત્તરકાલની—

લોપામુદ્રા

એ બેમાં કયાં ફેર છે ?

તુઝ

[આંખે હાથ દઈને]

અંહું—

લોપામુદ્રા

[ખેદભર માધુર્યથી]

અમારાં લોહીની સરિતા વહેશે, પછી એમાં કાણ કાણ ખુટી
મરશે તે કાણ કહી શકશે ? હજુ વિચાર કર. અમારે મર્યે અગરસ
ને અથર્વાણનો કાપ કલો નહીં જાય.

તુઝ

[ત્રુટતે અવાજે]

બધું એણે નક્કી કર્યું છે. મારાથી શું થાય ?

વિશ્વરથ

આ પૂરનો રક્ષક તો તું છે. અમને સંતાડી દે—નસાડી મુક.
હજી વખત છે.

તુઝ

હું ઉગ્રકાલની આજ્ઞા કેમ ઉલ્લંઘું ?

લોપામુદ્રા

જેના પર તમે પ્રીતિ કરો તે ઉગ્રકાલને અપ્રિય હોય જ કેમ ?

વિશ્વરથ

તુઝ ! તું બધા રસ્તા જાણે છે. અમને મધરાતે નાસી જવા
દે. [બે હાથે તુઝના હાથ પકડી] ઉગ્રકાલ કદી ગુસ્સે નહીં થાય,
અને અમારાં પગલાં પણ જશે.

તુઝ

[નિરાધારીથી]

હું શું કરું ? આખું ગામ તમારા પર ક્રોધે બળે છે. કોઈ જાણે
તો મારાં અંગે અંગ ચીરી નાંખે.

લોપામુદ્રા

તુઝ ! [હેતથી] ભાઈ ! ઘણાં દસ્યુઓએ મને મા ગણી છે.
શમ્યરે મને જીવનદાત્રી ગણી પૂજી છે. દેવ, માનવ ને દસ્યુને હું

પ્રિય છું. હું તો નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રી છું. મને તું બાંધશે ? મારશે ? જીવતી બાળી મુકશે ? [હૃદયવેધક મૃદુતાથી] તું-બહાદુર તુઝ-તું મારું માથું કાપશે ? મારા વાળથી મને પકડી ઉઘડાવને વધેરશે ?

તુઝ

[અકળાઈને]

ગૌરાંગી ! ના-ના.

લોપામુદ્રા

[હતાવળથી]

તું બહાદુર છે-નીમકહલાલ છે. અમને જવા દેશે તો કાણ જાણશે ? કાને દુઃખ થશે ? હા ! ભૈરવની વાત જુદી છે. એ તો પશુ છે. તે રાતે જે ખવાયું નહીં, તે આજે ઢોળી દેવા માગે છે.

તુઝ

[અચંચાઈને]

વાત તો ખરી.

લોપામુદ્રા

તુઝ ! તુઝ ! તું એવા ધોર કુકર્મીનો સાથ કરશે ?

[ઉઘાડી આવે છે]

ઉઘા

[હર્ષથી]

કૌશિક !

લોપામુદ્રા

ઉઘા ! ગભરાતી નહીં. તુઝ ! અમારી સાથે આને પણ વધેરશે ?

તુઝ

[અચંચાઈને]

ના-ના—

લોપામુદ્રા

ત્યારે ના નહીં કહેતો—

તુઝ

[શરણ થઈને]

ગૌરાંગી ! તારામાં બહુ છે. [નિશ્ચયથી] હું તમને બચાવીશ.

ઉત્ત્રા

મારા તુચ્છ, ખરેખર ? [તુચ્છની કાંટ વળગે છે] મારા કૌશિકને બચાવ. મેં રસ્તો ખોળા કાઢ્યો છે.

તુચ્છ

મને બધા રસ્તાની ખબર છે. હું બચાવીશ. ચર્ચુ ? [ચારે તરફ જોઈને] તૈયાર છો ?

વિશ્વરથ

હા. ચાલો.

ઉત્ત્રા

હું પણ એની સાથે જઈ છું.

તુચ્છ

તું ! ગાંડી થઈ છે ?

ઉત્ત્રા

હા. જ્યાં કૌશિક ત્યાં હું.

તુચ્છ

જોજો ! પસ્તાય તો મને દોષ દેતી નહીં. વિશ્વરથ ! આ શું માંડયું છે ? શમ્બરની કન્યાને તારે ત્યાં લઈ જઈ, દાસી બનાવવી છે ?

વિશ્વરથ

તુચ્છ ! મારું વચન છે. — જા. હું ભરતોનો જનપતિ થઈશ, તો ઉત્ત્રા મારી મહિષી થશે.

તુચ્છ

મહિષી ? તારા દેવોના શપથ ?

વિશ્વરથ

હા. મારા દેવોના શપથ. મહર્ષિ લોપામુદ્રાની સાક્ષી.

[લોપામુદ્રા હોઠાવતે હા પાડે છે.

તુઝ

એ શું ?

[કોટની નીચે બુએ છે]

વિશ્વરથ

[એકાગ્ર દૃષ્ટિએ]

અથર્વાણુનું સૈન્ય પાસે આવે છે.

લોપામુદ્રા

ચાલો—

[જવા માટે છે]

તુઝ

ચાલો—

[જવા માટે છે]

ઉગ્રા

ઓ રે ! આ શું ?

[નીચેથી આગના ભડકા દેખાય છે]

વિશ્વરથ

[ઉગ્રાને ખસે હાથ મુકી]

ગભરા નહીં. એ તો નીચેનાં જંગલોમાં આગ વધે છે.

તુઝ

[હોઠ પર હોઠ બીડી]

મારા લોકો જીવતા બળી મરે છે. [સંશયથી હસી રહે છે]

હું એમને બચાવું છું, પણ ઉગ્રકાલ—

લોપામુદ્રા

તુઝ ! દયાભીના હૃદયને દેવ કદી દમતા નથી. ચાલ.

તુઝ

—ચાલો—ધીમેથી—

[અટકે છે]

દસ્યુઓ

[નેપથ્યમાં]

ધ—ઈ ઉ.

[દોડતાં આવતાં પગલાં સંભળાય છે]

ઉઘા

ઝો બાપરે !

[આંખે હાથ દે છે]

ઝડપ

[રડતે રાગે]

મારા દેવના દેવ !

વિશ્વરથ

કોણ છે ? [હીંમતથી આગળ આવે છે. ભૈરવ અને સશસ્ત્ર ચાર દરધુ ચોદાઓ આવે છે અને ત્રણે આર્યોને પકડે છે. તુઘ દૂર હસો રહે છે. ભૈરવ ક્રૂર હાસ્યથી લોપામુદ્રાની સામે બુઝે છે.]

ભૈરવ

હું છું-હું. [વિનથી કબરે] ઉઘકાલે તમને તેડાવ્યાં છે. [ઉઘા ભૂલંક કરીને એની સામે ભૂથા કરે છે. ઉઘાને] તું પણ છોકરી અહીંઆં જ છે કે ?

ઉઘા

[માથું ગર્વથી ઉંચું કરી]

ધ-ધ-ધ [દોડી નય છે]-ઉ—

ભૈરવ

તુઘ ! એને પકડ—

તુઘ

[ક્રોધથી]

ના.

પડદો પડે છે

અંક ચોથો

[બીજે દહાડે પરાલીયું. થોડીવારે અંધકાર જાય છે, પ્રકાશ વધે છે અને સૂર્યોદય થાય છે.]

પશુપતિ ઉગ્રકાલનું ખુલ્લું સ્થાનક. વચમાં, દૂર, ઉગ્રકાલનું મોટું કાળું ઘાંઘ છે. તેને બોયરીઓની માલા પહેરાવી છે. લિંગની આસપાસ સ્થાનકની મર્યાદા નક્કી કરવા હંચા સાંકડા પથ્થરોની સ્તંભાવલિ કરવામાં આવી છે. ઉપર કોઈ પ્રકારનું છાપરું નથી અને ગગનમાં તારાઓ, ટમકતાં ટમકતાં, વધતા જતા શ્વેત રંગના પડદા પાછળ ઢંકાતા જાય છે. આગળથી આવેલા એક સ્તંભ સાથે લોપામુદ્રાને બાંધવામાં આવી છે. તેની પાસેના સ્તંભ પર વિશ્વરથ, અને તેની પાસેના પર ઋક્ષને બાંધ્યા છે. ઋક્ષ બાંધેલા બાંધેલા હંધે છે. લોપામુદ્રા અને વિશ્વરથ, થાકેલાં, શીર્ષાં ને ઉઘેટ્યાં છે. એમના અવાજ બેઠેલા, નિરાશામય છે. કોઈ કોઈ વાર તેમનો રાગ શિથિલ થઈ લંબાય છે. બોલતાં કોઈવાર તે અકારણ અટકી જાય છે. પડદો ઉઘડે છે ત્યારે એવે રાગે વિશ્વરથ બોલતો હોય છે.]

વિશ્વરથ

ના ! આપણે નહીં મરવાના—કદી નહીં. વરુણદેવે ઘણીવાર મને આશ્વાસન દીધું છે.....મારી આંખે મને દેખાય છે....આર્યોને હું જોઉં છું....વિશ્વવિજેતાઓ...ગિરિ ને સરિતાઓ ઓલંગી, દસ્યુઓનું દમન કરી, ચારે દિશામાં ઈંદ્રની જયધોષણા કરતા...મને આર્થ વીરોના સૈન્યો જણાય છે. એક પછી એક આગળ ધસતાં... તેમને કંઠે વિજયમાલ છે. નયનોમાં હિલ્લાસ છે, હૈયામાં દિવ્ય પ્રેરણા છે. સકલ જગત એમના પગ આગળ પડ્યું છે. [ઓમ પર દષ્ટિ માંડી રહે છે]

લોપામુદ્રા

ખીજું, શું દેખાય છે ?

વિશ્વરથ

[ભેરથી]

મને સત્ય ને ઋત ને તપની ત્રિવેણી વહેતી દેખાય છે. ભગવતી ! આપના જેવાઓનાં પુણ્યનામી વૃદ્ધો તપથી પ્રભાઓ ઉદ્ધારતાં જણાય છે. [શિથિલ અવાજે] આપ જેવાઓએ જે જોયું તેના અંતર મંત્રો કાલાન્ત સુધી આપણાં સંતાનોને પંથ અતાવતાં જણાય છે. [હોકા આવે છે. નગીને] હું શું બકું છું ? ભગવતી ! સ્થમા કરજો.

લોપામુદ્રા

પુત્રક ! તું બકતો નથી. વરુણ તારી વાણીમાં વસ્યા છે.

ઋક્ષ

[હંધમાં]

ઓ-ઓ-ઓ..... [બધાં મુંગાં થઈ નભે છે. થોડો સમય નભે છે. વિશ્વરથ ઝાંકો ખાઈ, થોડાવાર માથું નાંખી દે છે. લોપામુદ્રા સ્નેહથી તેને ભેઈ રહે છે]

વિશ્વરથ

[હંધમાં]

અમિ-જમદગ્નિ ! તને એ—

લોપામુદ્રા

[ધીમેથી]

પુત્રક ! પુત્રક !

[આંખો વડે લાડ કરે છે]

વિશ્વરથ

[અમકાને]

ઓ-ઓ ! ભગવતી ! સ્થમા કરજો. મને ઝાંકો આવી ગયો.

લોપામુદ્રા

[ધીમે ધીમે]

વિશ્વરથ ! જો ઘેનભર પૃથ્વી પર નિઃશબ્દ રાત્રી પ્રસરી રહી છે. જો...વનો પલ્લુ સુતાં છે, ને ગિરિગૃહો નિદ્રા લે છે. પંખીઓ પલ્લુ પાંખ ઢાળી ઉઘે ઘેરાયાં છે. ચંદ્ર થાક્યો હાર્યો આથમવા આવ્યો છે, અને સાથે ભગવન્ત સપ્તર્ષિઓ પલ્લુ હમણાં ઉપાદેવીનાં

વિશ્વરથ: મને રાત્રી ને ઝૂલ ને લપાળી ત્રિવેણી વહિતી દેખાય છે.

દર્શન થશે. અને પછી પ્રિય ! આપણે યમના સદનમાં સાથે જઈશું. જો જો ! વ્યોમનાં સહસ્ર નયનો કેવાં મટમટે છે ? અમિલીનો આવકાર આપી રહ્યાં છે, નહીં ?

વિશ્વરથ

[ખેદથી]

મારાં પણ ધનભાગ્ય કે તમારી સાથે હું યમરાજનાં ચરણોમાં જઈશ.

લોપામુદ્રા

એ પણ કેવું ? તું પહેલાં-વર્ષોપર-મળ્યો ત્યારે કાણ કહી શકત કે આપણે આમ સાથે, શમ્ભરના પૂરમાં, આ અસુરોના દેવનો ભોગ બનીશું ?

વિશ્વરથ

મને હમણાં એજ સ્વપ્ન આવ્યું.

લોપામુદ્રા

હું સાંભળી રહી હતી. [હસીને] તને એ યાદ આવે છે ?

વિશ્વરથ

[આતુરતાથી]

ભગવતી—

લોપામુદ્રા

શું છે ? [રીકકું હસીને] કહી નાંખ.

વિશ્વરથ

શું કહું ? શા માટે ત્વંષ્ટાએ તમને આવાં અદ્ભુત બનાવ્યાં ? તમને જોઈને મને નવી આંખો આવી છે. ભગવતી... ઘૌમાંથી ઉતરી આવતાં દેવી સમાં, તમે દેદીપ્યમાન છો. જ્યારે તમે બોલો છો ત્યારે મને દેવવાણી સંભળાય છે. જ્યારે તમે ડગ ધરો છો ત્યારે તમારાં પાદચિન્હોમાંથી શુદ્ધિની સરિતા વહે છે. [ઉર્મીભર અવાજે ને નયને]

લોપામુદ્રા

કૌશિક ! મને ખબર છે કે જ્યાં હું ગઈ છું ત્યાં પુરુષોને નવી આંખો આવી છે. [હસીને] મેં જોટલાં હૈયાં સંતાપ્યાં છે. એટલાં કાઈએ નહીં સંતાપ્યાં હોય.

વિશ્વરથ

સંતાપ્યાં? જો વરુણ મને જીવવા દેત તો તમારાં એક વેળુ પર હું જીવન વારી નાંખત. [ખેદથી] તમે દેવધામની સુવાસ સદાય સાથે લઈ ફરો છો. તમને મારું માનુષી હૃદય કેમ સમજાય ?

લોપામુદ્રા

હું પણ દૈવી નથી—માનુષી છું. બધાથી વધારે માનુષી છું તેમાંજ બધા મને રતેહે સીચે છે.

વિશ્વરથ

હા. તમને જોઈ દરેક પોતાના જીવનની આશા સદેહે વિચરતી જુએ છે. એનું શું કારણ ?

લોપામુદ્રા

દેવ જાણે.

વિશ્વરથ

[ખંચાઈને]

તમારા જીવનની આશ તમે કાઈ બીજામાં નથી જોઈ?

લોપામુદ્રા

પુત્રક ! બધામાં મને આલાસ દેખાયો છે. પણ મારી આશાની ઉપા હજી ઉગી નથી અને...હવે ઉગવાની નહીં.

વિશ્વરથ

તમને તેનો અસંતોષ નથી ?

લોપામુદ્રા

શા માટે? દેવો મારા પર પ્રસન્ન છે. પલે પલે તેમની સાથે તન્મય થવા ધ્વજી છું. મને અસંતોષ શો ?

વિશ્વરથ

લગવતી ! કાઈ વાર તમે હૈયાસરસાં પાસે હો એમ લાગે છે —કાઈવાર કુંગરોની જેમ દૂર ને દૂર જઈ ખેસો છો. અત્યારે—મરતાં પહેલાં—યાચના કરું ?

લોપામુદ્રા

યાચના ! પુત્રક, એવું કહે છે ? તને રાજ કરવા તું કહે તે કરું.

વિશ્વરથ

તો મારા હૈયામાં એક વાત વસી છે. મરતાં પહેલાં તે ઉચ્ચારું ?

લોપામુદ્રા

પ્રશ્નિતી. હું કટલાય દિવસથી જાણું છું કે એ કલા વગર તું સુખી નથી થવાનો.

વિશ્વરથ

[શરમાઈને]

જાણો છો ? તો શું કહું ? ભગવતી ! આપ મારાથી મોટાં છો, તપસ્વી છો, દેવોનાં પ્રિય છો...પણ [નીચું જોઈ રહે છે.] જોઈથી મારી જીભે જોવાતું નથી. તમારા સુખ માટે મારે જીવવું હતું, તમારી સેવા કરતાં મારે મરવું હતું...મારે [નીચું જોઈ રહે છે]—

લોપામુદ્રા

[લાડથી]

પુત્રક ! શરમા નહીં. કાણ જાણે શું મારામાં છે ? અનેક જીવન એવી ઉત્કંઠા થઈ છે. સાથે મરીએ એનાથી બીજા કાવો શા ? ભરતચંદ્ર—

વિશ્વરથ

[ક્ષમા યાચતે સ્વરે]

હું જાણું છું...ભગવતી...ભગવતી...

લોપામુદ્રા

પુત્રક—

વિશ્વરથ

...પણ મારી એક દીન યાચના નહીં સ્વીકારો ?...એકવાર— મરતાં પહેલાં—માતાભાવે અનેક વર્ષોપર દીધું હતું તેમ—એકવાર—ચુપ્પન નહીં દો ?

લોપામુદ્રા

એકવાર નહીં—અનેકવાર. આજે દેવે મને નગર દારે એવો દીકરો દીધો છે. [જાને જણ નીચાં વળે છે, રોક લાંબાવે છે અને લોપામુદ્રા ચુંબન કરે છે. ધીમેથી પાછાં જાને ડટાર થાય છે] દેવ ! વરુણ ! જો મારો જીવ આપે મારા યુવનો જીવ બચતો હોય તો બચાવ—હું આપવા તૈયાર છું.

[ચોક્કસ જાણ મુગાં રહે છે. સોનેરી ઉપાધી પૂર્વ દિશા અમલી છે.]

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથ...જો આવી મારી જતેતા.—ઉપાદેવી ! તું આવે છે—જલમાંથી નીસરી આવેલી સુંદરી સમી—દુર્જય મોહકતામાં શોભતી—અંધકારના અહિઓને દૂર નસાડતી. દિવ્યાંગના ! તું આવ—વ્યોમનાં બાર ખોલ—સર્વને જગાડ—ને પંખીઓને ઉડાડ—તેજની સમૃદ્ધિને લુંટાવ તારી દષ્ટિ પડ્યે સર્વે પ્રણિપાત કરે છે. તુંજ છે તેજની માતા, વ્યોમપુત્રી !

ઋક્ષ

[બળડે છે]

સુરા—ફરીથી દે—નકટી ? [જાગે છે] દેવ મારા ! આ શું ? [ચારે તરફ જોઈ] ઓ બાપરે ! કૌશિક ! આપણે મરવાના ! ખરી વાત કે સ્વપ્ન ? [અંદરથી પગલાંનો અવાજ આવે છે] ઓ મારાં મા ને બાપ !

[લૈરવ ઉત્સાહથી, અને તુચ્છ સખ્તાઈથી, ચાલતા આવે છે. પાછળ જો દસ્યુઓ આવે છે. એકના હાંથમાં મશાલ છે. ચારે જઈ, ઉચકાલને પગે લાગે છે.. લૈરવ એક ચીચીઆરી પાડે છે.]

લૈરવ

ઉચકાલ પ્રસન્ન ! [જાણ પાછાં આવે છે. અને જો દસ્યુઓ ત્રણે આર્યોની આસપાસ ઘાસની પુણીઓ મેાંધે છે] હસવું આવે છે ? હજી ?

લોપામુદ્રા

[તિરસ્કારથી]

હા. મને તારી દયા આવે છે. અમારે મુએ ઉગ્રકાલ તારાપર પ્રસન્ન નહિ થાય.

ભૈરવ

[ભયંકર હાસ્યથી]

હજી ? આંખમાં આંસુ નથી ? ગૌરાંગી ! હમણાં તારી શ્વેત ચામડીની ભસ્મ દેવને લગાવી હું એમને પ્રસન્ન કરીશ.

લોપામુદ્રા

[હસીને]

મને જીવતાં સ્પર્શ કરીને પસ્તાયો; હવે મારી ભસ્મને સ્પર્શી જળી મરજે.

ભૈરવ

તુઝ ! હમણાં દહાડો ઉગશે. જેવી રવિર્બિંબની કાર દેખાયઃ એટલે આમને જળાવી દેજે.

શ્લોક

ઓ મારા બાપરે ! [રહે છે]

તુઝ

વારુ !

ભૈરવ

હું ઉગ્રકાલ આરાધું છું—ઈ—ઈ—ઉ. [પાછો લિંગ પાસે જઈ નાચે છે અને ચીચીઆરીઓ કરીને ધ્રુણે છે. અને મઠી એલાન જેવા ભોંયપર પડી ધ્રુણે છે. દસ્યુઓ ઘાસની પુણીઓ બાંધી રહે છે. નીચે માથે 'તુઝ' દૂર લલો રહે છે. સૂર્ય હશે છે.]

ભૈરવ [ભોંય ઉપરથી હઠળી ને ચીચીઆરી પાડી]

ઉગ્રકાલ પ્રસન્ન ! ઉગ્યો લાણુ-ઉગ્યો-ઈ-ઈ-ઉ. ચેતાવ. [તુઝ પથ્થર પર ટેકવેલી મશાલ લઈ ધીમે ધીમે આવે છે. દોડતી, હાંફતી, છુટા વાળમાં ચક્ષિણી જેવી લાગતી, હથા આવે છે]

ઉઘા

ઈ-ઈ-ઈ [વિશ્વરથને વળગી પડે છે ને અંદરથી કાઠને બોલાવે છે. તુચ્છ સ્તબ્ધ બને છે] આવો-આવો-આવો જલદી-

તુચ્છ

[ભયંકર અવાજે]

કમળખત છોકરી ! આ શું કર્યું ?—

ભૈરવ

[આગળ દોડી આવી]

શું છે ? તુચ્છ—

અગસ્ત્ય

[નેપથ્યે]

ઈદ્ર ! વૃષભોર્મા શ્રેષ્ઠ ! શત્રુને સંહાર—

ભૈરવ

—ઓ—

[નાસી જાય છે]

વિશ્વરથ

[કાંપતે સ્વરે]

ગુરુદેવ—

ઋક્ષ

ઓ મારા ગુરુદેવ ! દોડો દોડો !

ઋચીક

પ્રતર્દન ! પકડ-પકડ—[ઋચીક વૃક્ષ છે, સીતેરેક વર્ષના હોઈ શકે. એમણે કેડે મૃગચર્મ પહેર્યું છે અને હાથમાં પરશુ લીધી છે. છાતીએ ને હાથે એમણે કવચ પહેર્યું છે. એમની શ્વેત, દાઢી એમના નિખાલસ મુખને સુંદર બનાવી રહી છે. એમણે જટા બાંધી છે. એમની આંખોમાં ઉગ્રતા છે. એક ક્લાંગ મારી તે તુચ્છને કાપી નાખે છે. પાછળ ભરતોનો સેનાપતિ પ્રતર્દન આવે છે અને વિશ્વરથ, લોપામુદ્રા અને ઋક્ષના બંધ કાપી નાખે છે. દસ્યુઓ નાસી જાય છે] દુષ્ટ !—

[પાછળ અગસ્ત્ય મૈત્રાવરુણ આવે છે. મિત્રાવરુણના પુત્ર અને ઋષિ-ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ વિશ્વરથના પુરોહિત હંચા, શ્વેત ને સુંદરાંગી છે. એમની દાઢી કાળી અને નાની છે. એમના તેજસ્વી કપાળ પર વાળ જમણી તરફ આડ્યા છે. એમની લાંબી સુરેખ આંખોમાં ભલક ભરી છે. એમણે કવચ પહેર્યું છે. ધનુષ્યની પાણી જેવતા હાથ ન ધવાય માટે હાથપર ચામડાનો

પટા બાંધ્યો છે. એમના ખભાપર ઘનુબ્ય છે અને ખાંધે બાણનું સાથું છે. એમને માથે સીપ્રી-ટોપ છે.]

અગસ્ત્ય [હેતથી વિશ્વરથને ભેટી]

મારા પુત્રક !—[પ્રતર્દનને] જા. બધાનો વિનાશ કર, ને આપણું સૈન્ય અંદર દાખલ કર. [પ્રતર્દન નય છે]

લોપામુદ્રા

મહાઅથર્વણુ ! મારા પ્રણામ—[ઋચીક લોપામુદ્રાને ભેટ છે.]

ઋક્ષ

ગુરુદેવ ! આ ઋક્ષ રહી ગયો. એ પ્રણામ કરે છે. તમારા પગની ધુળ માથા પર મુકે છે. ધન્ય છે, ધન્ય છે, ગુરુવર્યને ! [અગસ્ત્યને પગે પડે છે. તે એને ઉઠાડી ભેટ છે]

વિશ્વરથ

મહાઅથર્વણુ ! મારાં વંદન. [વિશ્વરથ પગે પડે છે. ઋચીક એને ભેટ છે]

લોપામુદ્રા

[અગસ્ત્યને] મહર્ષિ ! મારા પ્રણામ સ્વીકારશે કે ? [તે મોહક રીતે જુએ છે]

અગસ્ત્ય

[ખંચાઈને]

ભારદ્વાજ ! મારા આશીર્વાદ. [ગંભીરતાથી હાથ લંબાવી] મેં ઘણું વર્ષ તમને જોયાં.

લોપામુદ્રા

[હસીને]

મૈત્રાવરુણના મહિમાથી હું અણુજાણુ નથી. [પાછળ ત્રસ્ત સ્ત્રીઓની ચીસો સંભળાય છે. દાગી દોડતી આવી વિશ્વરથના પગ પકડી ફસડાઈ પડે છે. પાછળ પ્રતર્દન ખડગ લઈ આવે છે]

દાગી

કાશિક ! બચાવ !

વિશ્વરથ

[ભૂખાંડ કરીને]

પ્રતર્દન! શું મીઠ્યું છે?

પ્રતર્દન

[અંચવાઈ]

ગુરુદેવની આજ્ઞા—[અગસ્ત્ય દાગીના વાળ પકડી હિઠાડે છે, ને તેને પ્રતર્દનને આપે છે. વિશ્વરથ ગુસ્સામાં જોઈ રહે છે]

અગસ્ત્ય

પુત્રક ! તું સમજે નહીં. દસ્યુમાત્રનો સંહાર કરવાનો છે. દેવોની આજ્ઞા છે.

દાગી

ઓ—ઓ—[પ્રતર્દન દાગીને પકડીને ખેંચે છે]

વિશ્વરથ

[ગુસ્સામાં]

ગુરુદેવ ! દસ્યુઓના દેવ એવી આજ્ઞા કરે;—આપણા કેમ કરે ?

અગસ્ત્ય

અત્યારે તારું માથું ઠેકાણે નથી. પછી વાત. ચાલ—પ્રતર્દન ! [ખંને દાગીને લઈને જાય છે. સુંગી ને દૂર હલેલી શામ્બરી ખેંચાન થઈ પડે છે]

વિશ્વરથ

[અંગળાઈને]

દસ્યુ માત્રનો સંહાર ! [લોપામુદ્રાને] ભગવતી ! શામ્બરી ક્યાં ?

લોપામુદ્રા

આ રહી. [ભોંયપર ખેસી જઈ ઉઘાને લાનમાં દાવવા મથે છે. વિશ્વરથ જોઈ રહે છે] ખેલાન થઈ છે. [ઋચીકને] મહાઅયર્વણ ! તમે પણ રણે ચઢ્યા ખરા ?

ઋચીક

શમ્બરે તારું હરણ કર્યું એ સાંભળ્યું એટલે મારું લોહી ઉકળી આવ્યું. ગ્રામે ગ્રામે મારા પાંખાળા ઘોડેસ્વારો ફરી વળ્યા ને બધા આવ્યા. દિવોદાસ—

લોપામુદ્રા

આવેજ ને. હું તો એમની આંખ આગળ ઉછરી છું. મારાપર કોની મમતા નથી ?

દસ્યુઓ

[નેપથ્યે મરતાં દસ્યુઓની ચીસો સંભળાય છે]

ઓ-ઓ-ઓ !

વિશ્વરથ

[હચકાતી]

મહાઅથર્વણ ! આ શું માંડ્યું છે ? [હોઠ ખીસી] બંધ કરો.

ઋચીક

મૂર્ખો નહીં થા ! લોપામુદ્રાને ઉપાડી જનારાઓનું આવી જ બને ને ?

વિશ્વરથ

પણ આ તો સ્ત્રીઓ છે.

ઋચીક

[હસીને]

જ્યારે ઈદ્ર કોપે ત્યારે કાણ સહાય કરે ?

વિશ્વરથ

[એકદમ નીચું જોઈને]

ભગવતી શામ્બરી આંખ ઉઘાડે છે કે શું ?

લોપામુદ્રા

[છડાવડે પંખો નાખતાં]

હમણાં ભાનમાં આવશે.

ઋચીક

આ છોકરી વખતસર આવી પહોંચી. એ રસ્તો ન [બતાવત] તો આ ગઢ જીતવો સહેલ નહોતો.

લોપામુદ્રા

ને અંમે જાણીને ભસ્મ થઈ જાત.

વિશ્વરથ

[ચક્રિત થઈ]

શામ્બરી તમને લઈ આવી ?—

ઋચીક

[હસીને]

દસ્યુકન્યા તે દસ્યુકન્યા. પિતાનો પૂર પોતાને હાથે આપણને આપ્યો.

લોપામુદ્રા

[કપકો દેતાં]

મહાઅથર્વણ ! એ તો કૌશિકની પત્ની છે. પ્રેમ માટે એણે સ્વજનોનો પણ વિનાશ સાધ્યો.

ઋચીક

કૌશિકની પત્ની ! આ દાસી—

વિશ્વરથ

એ તો રાજકુમારી છે.

ઋચીક

હા. હા. હતી-હવે નહીં.

ઉચ્ચા

[જ્ઞાનમાં આવતાં]

ઓ—ઓ—કાશિક—[લોપામુદ્રાને કોટે વળગી] ગૌરાંગી ! મારો કૌશિક ક્યાં ? [વિશ્વરથને જોઈ] બચી ગયો ? ઉગ્રકાલે કૃપા કરી. :
દસ્યુઓ [નેપથ્યે મરતાંની યાસો]

ઓ—ઓ—

ઉચ્ચા

[ગભરાટમાં બેઠી યાય છે]

આ તો—ઓ—[ચીસ પાડી] મારી મા. [હઠવા નય છે].

વિશ્વરથ

તું બેસી રહે. હું જાઉં છું.

[જવા માંડે છે]

ઋચીક

[વિશ્વરથને રોકીને]

અખરદાર ! તારે વયમાં બોલવાનું નથી.

દસ્યુઓ

[નેપથ્યે, યાસો]

ઓ—ઓ !

ઉચ્ચા

[ચીસ પાડીને]

ઓ કૌશિક ! બચાવો—બચાવો !

[રહે છે]

આર્યે [નેપથ્યમાં સૈનિકોનો ઘોષ]
ભરતશ્રેષ્ઠ કૌશિકની જય !

વિશ્વરથ
મારા ભરતોને હાથે આ ઘોર કામ કરાવો છો ?

ઋચીક [સખ્તાઈથી]
તું ઉભો રહે અહીંઆં. હું કહું ત્યારે જાજે.

લોપામુદ્રા [ઉઘાડે પાંખોને]
મહાઅથર્વણ ! આ છોકરીને અહીંઆંથી ખીજે લઈ જવી
જોઈએ—

ઋચીક
હમણાંજ મોકલીએ. [દોડતાં આવતાં પગલાં સંલગ્ન છે અને
હાથમાં ખડ્ગ લઈ દોડતો પ્રતર્દન આવે છે]

પ્રતર્દન
રાજા દિવોદાસે શમ્ભરને પકડ્યો ! હમણાં અહીંઆં લાવે છે.
ઉઘા [આકંઠ કરીને રડે છે]
શમ્ભર ? મારા બાપુ પકડાયા ? એ મારા બાપુ—[હાથ ભેડીને]
કૌશિક ! જાઓ, જાઓ, એમને બચાવો.

વિશ્વરથ [ઉઘાડે]
હું જાઉં છું. [જાય છે]

ઋચીક
પ્રતર્દન ! તું જા—કૌશિક ભેડે. એના જીવનું ઠેકાણું નથી.

પ્રતર્દન
જેવી આજ્ઞા. [જાય છે]

ઉઘા [રડતી]
ગૌરાંગી ! મારા બાપને પકડીને બધા શું કરશે ?

લોપામુદ્રા
એટા ! ખીજું શું ? પકડીને છોડી દેશે—

ઉત્ત્રા

[ચિંતાથી]

ને કૌશિકને તો કે' નહીં થાય ?

ઋચીક

[માથું ધુણાવી]

જરાક ગાંડી છે ?

લોપામુદ્રા

મહાઅથર્વણુ ! દુઃખીઆંનીં હાંસી ન કરો, દયા ખાઓ. આવી સરલહૃદયી છોકરી મેં આખા સમસિંધુમાં જોઈ નથી. [ઉત્ત્રાને] કે' નહીં થાય ? [તેને જોળામાં સુવાડે છે. ઋચીકને] મહાઅથર્વણુ ! વરુણરાજ કેવા હસે છે ! [થોડીવાર સૂર્ય તરફ જોતાં] એમનું મહાભોગ્યન ઉધડ્યું છે. ભાર્ગવ ! જુઓ એ અંતરો પરખે છે ને સંચરતી ભિમિઓ પણુ—આપણાં ને આ બધાનાં. દાવાપૃથિવીનો નાથ ! શી ભુરી ભવ્યતામાં દીપે છે ? ને આપણે આ શું કરીએ છીએ ?

ઋક્ષ

ભગવતી ! જ્યારે તમે વરુણ જોડે વાત કરો છો ત્યારે મને બહુ ગમે છે.

લોપામુદ્રા

[સખ્તાઈથી]

ઋક્ષ ! તને બોલ્યા વિના નહીં ચાલ્યું, કેમ ? [નેપથ્યે બુમરાણુ થાય છે] અરે આ શું ?

શમ્બર

[નેપથ્યે. ઘોઘરે અવાજે]

ઉગ્રકાલની જય !

ઉત્ત્રા

ઓ—મારા બાપુ—

[ફાટે ડોળે હસી થવા નય છે]

અગસ્ત્ય

[નેપથ્યે]

મારો ! સંહારો દસ્યુઓને—

[મારામારી સંભળાય છે. એક દારમી ચીસ લાંબે સુધી સંભળાય છે અને ફાઈ ઝળે થયાનો અવાજ આવે છે]

ઉચ્ચા

ઓ—[ખેલાન થાય છે]

લોપામુદ્રા

મહાઅથર્વાણુ ! મૈત્રાવરુણુ આવા યુયુત્સુ છે તે મેં નહોતું જાણ્યું.
[ઉચ્ચાને પંપાભાળતાં] અરે ! આ છોકરી ખેલાન થઈ ગઈ...ખીચારી—
[ઉચ્ચાને પવન નાંખે છે]

ઋચીક

લોપામુદ્રા ! મેં ઘણાંએ ઋષિઓ જોયાં. પણ અગસ્ત્ય જેવા વીર્યવાન, તેજસ્વી અને દેવને પ્રિય ખીજા જોયા નથી.

લોપામુદ્રા

પણ દરયુઓનો ઉચ્છેદ એમને ઘણો પ્રિય છે.

ઋચીક

આવા દુષ્ટ દેવનાં પૂજકાને ખીજાં શું કરવું ? હમણાં જ તારો ભોગ લઈ લેત.

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથનું વેણુ સત્ય નથી લાગતું ? એમના ને આપણા દેવ બંને સંહારની આજ્ઞા કરે, તો બેમાં ભેદ શો ?

દિવોદાસ

[નેપથ્ય]

મૈત્રાવરુણુને બોલાવ. લાવો એને—

[દિવોદાસ અતિથિગ્વ આવે છે. તે ઉચ્ચા અને વિશાળવદ્ધ છે. એમના વૃદ્ધ સ્નાયુમાં અમેય બળ હજી દેખાય છે. એમણે કવચ ને ટાપ પહેર્યા છે. એમના હાથમાં લાલો છે. ચાર માણસ ધવાએલા શમ્ભરને દોરડે બાંધી ધસડતા લઈ જાય છે. તે કાળો ને પ્રચંડ ચાદ્દો છે. એણે પણ હાથે પગે ને છાતીએ ધુળેટું કવચ પહેર્યું છે. એના વાળ વીખરાએલા છે ને માથામાંથી લોહી વહે છે. એની આંખો લાલ થઈ ગયેલી છે. તે

લયડીયાં ખાતો આવે છે. એની છાતીમાં એક તીર લાગેલું છે. એની શુદ્ધિ પળે પળે ઓછી થતી દેખાય છે.

સૈનિકો એને ઉભો રાખવા માગે છે પણ શમ્ભર ઉભો રહી શકતો નથી અને ઢગલો થઈને પડી જાય છે.]

દિવોદાસ

મહાઅથર્વાણુ ! આખરે આ દુષ્ટ પકડાયો — ખરોખર.
[લોપામુદ્રાને જોઈ હરખાઈને પાસે આવે છે] લોપામુદ્રા ! કેમ છે ?
[લોપામુદ્રા ઉઠી ભેટ છે]

લોપામુદ્રા

[હસીને]

તમે બધા આવી પહોંચ્યા તો જીવતી જીવો છો.

દિવોદાસ

[વિનયથી]

મારી ભારદ્વાજીને સ્પર્શે તેના આ હાલ ! દુષ્ટ આખરે પકડાયો.

ઋચીક

અતિથિગ્વ ! શતમન્યુને આખરે તમે સંતોષ્યા ખરા.

[ઉઠ્યા સ્નાનમાં આવી પહેલા શમ્ભરને જીએ છે. તે ગાંડા જેવી ઉઠે છે ને તેની પાસે જાય છે.]

ઉઠ્યા

કોણ બાપુ ? ઓ — મારા બાપુ !

લોપામુદ્રા

[તેની પાસે જઈ, શમ્ભર પાસે જાય છે]

ગભરા નહીં. હું સારા કરું છું.

ઉઠ્યા

[કરગરીને]

ગૌરાંગી ! મારા બાપુને સારા કરો. કરોની — તમારા દેવો એમને સારા કરશે.

લોપામુદ્રા

કરું છું. ગભરા નહીં, બેટા.

[તે શમ્ભરના વાળ ઉઘાડી કરે છે ને લોહી કુછે છે, અને મંત્રભણવા નય છે. અગસ્ત્ય ઉત્સાહથી આવે છે, અને લોપામુદ્રાને શમ્ભર પર મંત્ર ભણતી જોઈ ગુસ્સામાં ઉભા રહે છે]

અગસ્ત્ય

[સપ્તાઈથી]

ભારદ્વાજ ! શું કરો છો ?

લોપામુદ્રા

[ગંભીર]

અશ્વિનોનું આવાહન કરું છું, - મરતાને બચાવું છું.

અગસ્ત્ય

ઋષિઓની મંત્રવિદ્યા અસુરો માટે નથી.

દિવોદાસ

[ધીમ્થી]

લોપામુદ્રા ! એ બચાવવા યોગ્ય નથી.

લોપામુદ્રા

[ગૌરવથી ઉંચું જોઈ]

એ દાનવ છે ખરો, પણ દાનો ને દયાવાન. એણે અમને જીવાડ્યા અને એની છોકરીએ અમને છોડાવ્યા.

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

કેટલાય આર્યોના રુધિરથી એના હાથ ડરાતા છે - કેટલીએ આપણી ધેનુઓના માંસથી એનો આ દેહ બન્યો છે.

ઉશા

[લોપામુદ્રાનો હાથ પકડી કરગરે છે]

ગૌરાંગી ! આ બીહામણા દુષ્ટ પાસેથી બાપુને લઈ જા.

અગસ્ત્ય

અંધારદેશની યાત્રાએ એને જવાનું છે.

લયડીયાં ખાતો આવે છે. એની-છાતીમાં એક તીર લાગેલું છે. એની શુદ્ધિ પળે પળે ઓછી થતી દેખાય છે.

સૈનિકો એને ઉભો રાખવા માગે છે પણ સમ્બર ઉભો રહી શકતો નથી અને ઢગલો થઈને પડી જાય છે.]

દિવોદાસ

મહાઅથર્વણુ ! આખરે આ દુષ્ટ પકડાયો — બરોબર.
[લોપામુદ્રાને જોઈ હરખાઈને પાસે આવે છે] લોપામુદ્રા ! કેમ છે ?
[લોપામુદ્રા ઉઠી ભેટ છે]

લોપામુદ્રા

[હસીને]

તમે બધા આવી પહોંચ્યા તો જીવતી જુઓ છો.

દિવોદાસ

[વિજયથી]

મારી ભારદ્વાજને સ્પર્શે તેના આ હાલ ! દુષ્ટ આખરે પકડાયો.

ઋચીક

અતિથિગ્વ ! શતમન્યુને આખરે તમે સંતોષ્યા ખરા.

[ઉગ્રા લાનમાં આવી પડેલા સમ્બરને જુએ છે. તે ગાંડા જેવી ઉઠે છે ને તેની પાસે જાય છે.]

ઉગ્રા

કાણુ બાપુ ? આ — મારા બાપુ !

લોપામુદ્રા

[તેની પાસે જઈ, સમ્બર પાસે જણે છે]

ગભરા નહીં. હું સારા કરું છું.

ઉગ્રા

[કરગરીને]

ગૌરંગી ! મારા બાપુને સારા કરો. કરોની — તમારા દેવો એમને સારા કરશે.

લોપામુદ્રા

કરું છું. ગભરા નહીં, બેટા.

[તે શમ્ભરના વાળ ઉઘા કરે છે ને લોહી છુટે છે, અને મંત્ર લાગુવા નીચે છે. અગસ્ત્ય ઉત્સાહથી આવે છે, અને લોપામુદ્રાને શમ્ભર પર મંત્ર લાગુતી જોઈ ગુસ્સામાં ઉભા રહે છે]

અગસ્ત્ય

[સજ્જાઈથી]

ભારદ્વાજ ! શું કરો છો ?

લોપામુદ્રા

[ગંભીર]

અશ્વિનોતું આવાહન કરું છું, - મરતાને બચાવું છું.

અગસ્ત્ય

ઋષિઓની મંત્રવિદ્યા અસુરો માટે નથી.

દિવોદાસ

[ધીમ્મથી]

લોપામુદ્રા ! એ બચાવવા યોગ્ય નથી.

લોપામુદ્રા

[ગૌરવથી ઉંચું જોઈ]

એ દાનવ છે ખરો, પણ દાનો ને દયાવાન. એણે અમને જીવાડ્યા અને એની છોકરીએ અમને છોડાવ્યા.

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

કેટલાય આર્યોના રુધિરથી એના હાથ રાતા છે - કેટલીએ આપણી ધેનુઓના માંસથી એનો આ દેહ બન્યો છે.

ઉઝા

[લોપામુદ્રાનો હાથ પકડી કરગરે છે]

ગૌરાંગી ! આ બીહામણા દુષ્ટ પાસેથી બાપુને લઈ જા.

અગસ્ત્ય

અંધારદેશની યાત્રાએ એને જવાનું છે.

લોપામુદ્રા

[સમન્વર્તા]

મૈત્રાવરુણ ! આપણે દયાહીણ થઈએ તો દેવ દાનવનો ભેદ
ક્યાં રહે ?

દિવોદાસ

લોપામુદ્રા ! એને મરવા દે.

અગસ્ત્ય

ભારદ્વાજ ! [સહુકતી આંખે] અગ્નિદેવની આણ—

ઋચીક

[ડરાવતી આંખે અગસ્ત્યનો હાથ પકડી]

મૈત્રાવરુણ ! ના.

[પલવાર ઋચીક ને અગસ્ત્ય એકમેકની સામું જુએ છે. અગસ્ત્ય
સંયમ. મેળવી, આણ મુકવાનું છોડી દે છે]

શમ્ભર

[ભાનમાં આવીને]

ઓ — ઓ —

દિવોદાસ

[પાસે જઈ]

જીવે છે — જીવે છે.

[બધાં જોઈ રહે છે. શમ્ભર માથું ઉંચું કરી બેઠો થાય છે અને દ્વેશથી
દિવોદાસ સામું જુએ છે.]

શમ્ભર [અચકાતે, ગુંગળાતે અવાજે]

કોણ . . . દિવોદાસ ? આખરે તું ફાવ્યો ? દુષ્ટ ! શા માટે
મારી પાછળ પડ્યો હતો ? . . . મારી પાછળ ? [ઉગ્રકાલનું લિંગ
જુએ છે] ઓ પશુપતિ ! ક્યાં છું ? [ભગપર નજર ઠારીને] ઉગ્ર-
કાલ ! ભૈરવનાથ ! [નીચું માથું કરી] મારો ગઢ પડ્યો . . . ને
મારી પ્રજા . . . [દાંત કચકચાવી જુએ છે. દિવોદાસને] પાપી !
મારો પશુપતિ તારું નિકંદન કાઢશે. [માથું નાંખી દે છે.]

ઉઝા

[વળગીને]

બાપુ ! બાપુ !

લોપામુદ્રા

[પ'પાળીને]

ભાઈ શમ્બર ! શાંત થા.

શમ્બર

[ઉઝાને ફાટે ડાળે બુઝે છે. અત્યંત ક્રોધથી]

કાણુ ઉઝી ! દુષ્ટા ! તારા બહાલમ માટે મારા વેરીને લઈ આવી ?
માબાપ મરાવ્યાં ? લોકો ઝળખે કરાવ્યાં ? અધારકર્મ—

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

મરણુખંડના ઉમરા પર ઉભાં ઉભાં પણુ તને સંસ્કાર ન સાંપડ્યા ?

શમ્બર

[દાંત પીશી]

દુષ્ટા ! જા - મોજ કર. માબાપનાં - ભાઈઓનાં-સ્વજનોનાં
શબોપર ઉભી ઉભી હવે નાચ કરજે.

ઉઝા

[ખીકથી, ફરગરી]

બાપુ - નહીં, નહીં [ધ્રુસકાં ખાય છે]-

લોપામુદ્રા

[હેતથી]

શમ્બર ! આ શું કરે છે ?

શમ્બર

[ભેરથી ટટાર થઈ, લયંકર અવાજે]

- ને તારે રોમે રોમે મારો પશુપતિ સર્પદંશના ડામ દેશે. કુલ-
કલંકિની ! જા ખેસ જઈને તારા નાવલીઆની ગોદમાં ! તારું નામ
સંભળાશે ત્યાં વિષની જ્વાલા ઉઠશે. [ઉઠવા જાય છે].

ઉઝા

[આંખ આડા હાથ રાખીને]

ઓ - બાપુ - નહીં-નહીં -

લોપામુદ્રા

[તેના હાથ પકડીને કપાળે પોતાનો હાથ મુકે છે]
ભાઈ! શાંત થા. શું કરે છે ? [શમ્ભરને પાણી પાચે છે]

શમ્ભર [લોપામુદ્રાને જોઈને]
કાણુ ? કાણુ લોપામુદ્રા ? [એની આંખમાં અમિ આવે છે]

લોપામુદ્રા

[મમતાથી]

શમ્ભર ! તું તો વીરમર્દ છે. તે જીતી જાણ્યું છે ને હારીએ જાણ્યું છે. આ શું કરે છે ?

અગસ્ત્ય

[અધીરાઈથી]

હવે ધણું થયું. ચાલો.

લોપામુદ્રા

[અગસ્ત્યને, સખ્તાઈથી]

ઉભા રહો ! [શમ્ભરને હેતથી] દરયુનાથ ! અકળા નહીં.

[શમ્ભરને વાંસે હાથ ફેરવે છે]

ઉઘા

[કરગરીને]

બાપુ ! [ધ્રુસકાં ખાય છે]...બાપુ...

લોપામુદ્રા

[પંખાળતાં]

શમ્ભર !

અગસ્ત્ય

[ભૂલંગ કરીને]

આપણે હવે જવું જોઈએ.

દિવોદાસ

[ટાઢાશથી]

લોપામુદ્રા ના કહે છે.

શમ્ભર [ભિર્મિલર આંખે લોપામુદ્રાને જોતાં]

લોપા...મુદ્રા ! [શુંગળાય છે] ઝો !...મને ઉઘકાલ બોલાવે છે.

...ઉઘકાલ-પશુપતિ ! આ બધાને સંહારજે-

અગસ્ત્ય

આ તારા દેવ... [ઉચ્ચકાલના લિંગ તરફ હાથ કરીને હસે છે]

શમ્ભર

[ભેર કરીને લાન આણે છે અને અગસ્ત્ય સામું જુએ છે]

આ દેવ ? અગસ્ત્ય ! આ તો મારા પશુપતિની ભૂમિ છે—તારી ને તારા દેવની નથી. તું ને તારા દેવ ભુંસાઈ જશો. પણ યાદ રાખજો — જ્યાં સૂર્ય તપે છે ત્યાં પશુપતિ રાજ કરશે. [લોપામુદ્રા તરફ જુએ છે. એની આંખમાંથી ઝલુન જાય છે અને કુમાર આવે છે.] લોપામુદ્રા ! આખો અવતાર...મને આ બધા દુષ્ટોએ હેરાન કર્યો...એક તું—

ઉચ્ચા

[રડતાં]

બાપુ—

શમ્ભર

લોપા—પા—[અવાજ રૂંધાય છે. તે ભોંયપર માથું નાખી દે છે] આ— [ગળામાં અવાજ થાય છે. તેનું શરીર ખેંચાય છે અને તે પ્રાણ છોડે છે. લોપામુદ્રા તેની આંખ બંધ કરે છે.]

ઉચ્ચા

ઓ—મારા—બાપુ ! [શમ્ભરના શબ પર પડે છે]

લોપામુદ્રા

[લલ્પી થઈ જઈને]

શરીરે દરથુ હતો પણ એનું હૃદય કાંચનવર્ણ હતું.

અગસ્ત્ય

[દિવોદાસને]

રાજન્ ! આજે આપણી તપશ્ચર્યા ફળી.

દિવોદાસ

[ભેઈ રહીને]

બહુ જખરો હતો. ઈદ્ર ! તારી કૃપાને પાત્ર હું થયો. [દિવોદાસ તત્સુ શ્રેષ્ઠની જયઘોષણા સંભળાય છે] સેના આવી કે શું ?

શ્લોકીક

મારાં માણસ પણ આવ્યાં હશે.

દિવોદાસ

ગુરુવર્ય ! તત્સુ સૈન્ય આવી પહોંચ્યું. હું જોઈ આવું કે ગઢ કબજે આવી ગયો કે નહીં.

અગસ્ત્ય

હીક ! પધારો. હું અહીંઆં છું.

દિવોદાસ

[ઋચીકને]

આવો છો કે ?

ઋચીક

આલો.

[દિવોદાસ અને ઋચીક જાય છે]

અગસ્ત્ય [આકાશ સામું જોઈ, હસીને]

દેવ આજે પ્રસન્ન છો ?

ઉચ્ચા

ઓ મારા દસ્યુનાથ ! તમારી ઉગ્રીને છોડી ક્યાં ગયા ?—

[વિશ્વરથ ઉદ્વિગ્ન વદને આવે છે. પાછળ પ્રતર્દન અને એક ભરત શાહો આવે છે.]

વિશ્વરથ

શું થયું ? શમ્બર મરી ગયો ? શામ્બરી—

ઉચ્ચા

[વિશ્વરથને પગે વળગે છે]

કૌશિક—

અગસ્ત્ય

ભારદ્વાજ ! ખસી જાઓ. આ પિતૃહત્યારીને અહીંઆં જ પુરી કરું ?

વિશ્વરથ

[ગુસ્સામાં]

પિતૃહત્યારી ! એ તો મારી—ભરતોના જનપંતિની પત્ની છે.

[ઉચ્ચાને ગાદમાં લઈ લે છે]

અગસ્ત્ય

એનું સ્થાન એના બાપની સાથે છે.

ઉઝા. [મરણના લયથી વિશ્વરથને વળગીને]

ઓ કૌશિક ! એ ખીહામણો મને મારી નાંખશે. એનાથી મને બચાવ !—

વિશ્વરથ

[લયંકર સંકલ્પથી]

ગુરુદેવ ! શામ્બરી મારી છે. ખબરદાર એને હાથ અડાડ્યો છે તો !

અગસ્ત્ય

[ગુસ્સામાં]

વત્સ ! મૂર્ખ નહીં થા. દેવોના દ્વેષાઓને ભૂમિ ભારે મારવાનો અધિકાર નથી. ખસ પ્રતર્દન ! ભરતએણને દૂર લઈ જા.

ઉઝા.

[લયત્રસ્ત]

હું એકલી છું—તારી છું—મને છોડતો નહીં.

વિશ્વરથ

ઉઝા ! ચુપ રહે. ગુરુદેવ ! [ઉઝાને પાછળ રાખી, તેના સરીર આડે લેસો રહે છે] મારી પાસેથી શામ્બરી લેવી છે ? [અગસ્ત્ય સાચું ઉઝાતાથી જુએ છે.]

અગસ્ત્ય

[પાસે આવીને]

આધો ખસ—

વિશ્વરથ

[ગુસ્સામાં]

પ્રતર્દન ! મારા ભરતવીરો ! દેવોના શપથ ખાઈ મેં શામ્બરીને મહિષી સ્થાપી છે. જન્હુ ને ગાધિના શપથ જો એક ભરત જીવતાં એનો વાળ વાંકો થવા દો તો !

પ્રતર્દન

[ઉઝા પાસે લેસો રહીને]

જેવી આજ્ઞા.

અગસ્ત્ય

ગાંડો થયો છે ?—

[વિશ્વરથને ખસેડવા જાય છે]

વિશ્વરથ

[ભયંકર રીતે]

ગુરુદેવ ! હું આપને તો શુ કરી શકું ? પણ આપ મારો પ્રાણ લઈ શકો છો. શામળરીએ એ પ્રાણને ઉગ્રકાલને વધેરતો અટકાવ્યો હતો. ઉગ્રમૂર્તિ ! હવે, આ નિર્દોષને આપ મારો તે પહેલાં મને આપ વધેરી શકો છો. લઈ લો ! હું શમ્બરકન્યાનો પતિ છું—ઉગારવા યોગ્ય નથી. મારો ! (સ્થીર નયને જોઈ રહે છે.)

અગસ્ત્ય [દાંત કચકચાવીને શસ્ત્ર ઉગામે છે]

શું ? મારી સામે થાય છે -

લોપામુદ્રા

[વિશ્વરથ ને અગસ્ત્ય વચ્ચે આવીને ઉભી રહે છે]

આ શું માંડયું છે. મૈત્રાવરુણ ? આ દુઃખીનીનાં આંસુઓમાં પણ તમારી ઝનુનની જ્વાલા નહીં જુગાઈ ? [તે અગસ્ત્યની સામું જુએ છે. અગસ્ત્ય ગુંગળાઈ, અટકે છે. ખંનેની નજર જે તલવારોની માફક અથડાય છે. તેમાંથી તણખા ઝરે છે.]

લોપામુદ્રા

[ઠેકડી કરતાં]

પુત્ર અને પુત્રવધૂ જેને સાથે મારવા તૈયાર થયા છો ?

અગસ્ત્ય

[ક્રોધથી]

તમે પણ—

લોપામુદ્રા

હા, હું પણ. [અગસ્ત્યનો સંશસ્ત્ર હાથ નીચો પડે છે. લોપામુદ્રા હસે છે.]

[પડદો પડે છે]

સોપાનમુદ્રા

વિભાગ ૩ જો : દેવે દીધેલી

દેવે દીધેલી

સમય : શમ્બરનો વધ થયો ત્યારપછી બે એક માહીના પછીનો.

સ્થલ : સરસ્વતીને તીરે, રાજા દિવોદાસનું મુખ્ય ગ્રામ તુલસુગ્રામ, જ્યાં દિવોદાસને વિશ્વરથનો હુર્મ્વ અને અગસ્ત્ય, વસિષ્ઠ અને ભરદ્વાજનાં આશ્રમ આવેલાં છે તે.

પાત્રો

જયંત તુલસુ :
વ્યાધિપાદ જન્હુ :
જાબાલ તુલસુ :
ઋષિ તુલસુ :

અગસ્ત્યના શિષ્યો

અનિગત અંગીરા : અગસ્ત્યના આશ્રમમાં એક ઉપાધ્યાય

અય : : : : : રાજા દિવોદાસનો એક જુવાન સેનાનાયક

પ્રતીપ : : : : : વિશ્વરથનો એક જુવાન સેનાનાયક

સુદાસ દિવોદાસ : : રાજા દિવોદાસનો પુત્ર (યુવરાજ)

પ્રતર્દન ભરત : : વિશ્વરથનો વૃદ્ધ સેનાપતિ

અગસ્ત્ય મૈત્રાવરુણ : મહર્ષિ, અને વિશ્વરથ તથા ભરતોના પુરોહિત

લોપામુદ્રા ભારદ્વાજ : મહર્ષિ, ઋષિ ભરદ્વાજની પુત્રી

રોહિણી મૈત્રાવારુણી : અગસ્ત્યની કન્યા

જમદગ્નિ ઔર્વ : : ઋષિ, ભૃગુવંશના મહા અથર્વણ ઋચીકના પુત્ર; વિશ્વરથના ભાણેજ અને મિત્ર.

કર્દમ મધવન : : : ભરતોના એક વૃદ્ધ આગેવાન.

વિશ્વરથ કૌશિક : : ભરત જાતિના રાજા; ગાધિરાજના પુત્ર; પાછળથી વિશ્વામિત્રને નામે ઝાળખાયા તે.

વસિષ્ઠ : : : : અગસ્ત્યના નાનાભાઈ; દિવોદાસના પુરોહિત.

ઉગ્રા શામ્બરી : : દસ્યુરાજ શમ્બરની કન્યા; વિશ્વરથે માનેલી પત્ની

સૂર્ય : : : : : દેવ

સૈરવ : : : : : દસ્યુરાજ શમ્બરનો ધર્મગુરુ; દસ્યુઓના દેવ ઉગ્રકાલનો ભક્ત અને પૂજારી.

: અનુસંધાન :

દસ્યુગજ શમ્બરનો વધ થયો. તેના નવાણું ગદો તૃત્સુ :
હરતના સન્ધોગે તોડી પાડ્યા. અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી આર્ય સૈન્યે
હજારો દસ્યુઓને મારી નાખ્યા અને હજારો દસ્યુ સ્ત્રીઓને દાસી
બનાવી.

વિશ્વરથ કૌશિક શમ્બરની કન્યા ઉમાને પોતાની પત્નીને પ્રાણુર
માની, તેને દાસી બનાવવાની ના પાડી રહ્યો. એણે અગસ્ત્યના ક્રોધ
પણુ પરવા કરી નહીં. દયાભીના બની તેણે દસ્યુઓને મારવા ન
એવા હુકમ પણ પોતાની સેનાને કર્યો.

આ આખો વખત મહર્ષિ લોપામુદ્રા, મુનિ અગસ્ત્ય અને રા
દિવોદાસની સાથે સૈન્યમાં જ હતા.

આખરે બધા વિજય પ્રાપ્ત કરી, તૃત્સુગ્રામ પાછા ફર્યા અ
ત્યાં તૃત્સુઓ અને હરતો વચ્ચે દ્વેશ થયો.

અગસ્ત્યે વિશ્વરથને બોલાવી ઉગ્રા શામ્બરીને દાસી તર
આપી દેવા સમજાવ્યો. વિશ્વરથે તેને છોડવાની ના પાડી. ગુરુ શિ
વચ્ચે તકરાર ધર્મ. અગસ્ત્યે આખરે આજ્ઞા કરી કે ‘આવતી કા
શ્રીઓદય પહેલાં શામ્બરી મને સોંપી દેવી.’

જે દિવસે સવારે અગસ્ત્યે આ નિશ્ચલ આજ્ઞા ફરમાવી, તે દહ
જ્યોતિષે નાટકનો પ્રસંગ શરુ થાય છે.

અંક પહેલો

[સમય : સગલગ બપોર થવા આવ્યા છે.

સ્થલ : તૃત્સુગ્રામની સલા.

તૃત્સુઓના આ મુખ્ય ગામમાં આશરે ત્રણસોં કુટુંબો રહે છે, અને એની વચ્ચે રાજન્ દિવોદાસનો હુમ્મ્ આવ્યો છે. તેની તરફ અનુરત્યનેક આશ્રમ, ખીજી તરફ વસિષ્ઠનો અને ત્રીજી તરફ સરતશ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થનો હુમ્મ્ આવ્યો છે.

હુમ્મ્ની સામે સલા આવી છે. ચારેગમ મોટી ઓશરી છે ને તેના પર લાકડાના થાંભલા પર છાપડું બાંધવામાં આવ્યું છે. વચ્ચું ચોગાન બુલ્લું છે, અને તેની વચ્ચે વેદિમાં અગ્નિ સ્થાપન કરવામાં આવ્યો છે. એક તરફ લાકડાની ખીલીઓ ઉપર ટીંગાવેલી ચમસોમાં સુરા રાખવામાં આવી છે, તેનાં વેચનાર પાસે બેઠો છે. ત્રણ ઠેકાણે ચાર પાંચ માણસો બેસીને ઘૂંત રમે છે.

આર્યોની આ સલામાં મધવનો - મોટા પ્રતિષ્ઠિત માણસો સાંજના ભોગા થતા અને ગામગપાટા હાંકતા. ઘણીવાર વાતચીત કરવા કોઈક આતા અને બાકીનો વખત લહેરી આર્યો આવીને ઘૂંત રમતા, સુરા પીતા, અને બધડા કરતા. કોઈક પ્રસંગે રાજન્ કે ઋષિઓ પણ આવતા. સ્ત્રાઓ આવતી જ નહીં.

જમણી બાજુએ આગળથી બારણું છે. ત્યાં આગળબેસીને અનિગર્ત અંગીરા, જયંત તૃત્સુ, વ્યાઘ્રપાદ જન્મુ, અને જળલ તૃત્સુ બુઝો રમે છે. પાસે સુરાની એક ચમસ પડી છે, અને તેમાંથી માટીનાં વાસણોમાં લઈ એ બધા અવારનવાર પીએ છે. અનિગર્ત ત્રીશેક વર્ષનો છે, અને તેના મુખપર દારૂનો નશો દેખાય છે. બીજા ત્રણ વીશથી પચીશ વર્ષના છે. અનિગર્ત ધોતીયું પહેર્યું છે. બીજાઓએ મૃગચર્મ પહેર્યું છે. કોઈકવાર બીજા રમનારાઓના પણ અવાજ આવે છે. બધા લહેરમાં છે.]

જયંત તૃત્સુ [પાસા નાખીને કુંકરી ચલાવે છે]
અનિગર્ત ! પણ તારી વાત અધુરી રહી. કહી નાંખ.

અનિગર્ત અંગીરા [હેડકી ખાતાં]
મને પાસા તો નાખી લેવા દે. [પાસા નાંખે છે] આજે મને
શું થયું છે ? [દાંત પીસીને દાવ મુકે છે]

વ્યાઘ્રપાદ જન્તુ [ધ્રુમ મારીને]
ખોટા ગણ્યા, ફરી ગણુ.

અનિગર્ત [રોળા કાઢીને]
મેં ખરોખર ગણ્યા છે.

જયંત તૃત્સુ
ધણી ગડખડ કરશે તો બાજી ઉપાડીને ફેંકી દઈશ.

વ્યાઘ્રપાદ જન્તુ
તો હું તારું માથું ફેાડી નાખીશ.

જયંત તૃત્સુ
પણ મારે અનિગર્તની વાત સાંભળવી છે.

વ્યાઘ્રપાદ જન્તુ
મારે પણ સાંભળવી છે. બોલની અનિગર્ત !
[પાસા નાંખે છે]

અનિગર્ત અંગીરા [આંખો નચાવી]
મેં એમને રાતે અતિથિગ્વના ઉઘાન અને અગસ્ત્યના આશ્રમ
વચ્ચે, નદીપર, ફરતાં જોયાં. જાણે ઇંદ્રાણી ! ને જો હસ્યાં.

જયંત તૃત્સુ
મારી નાખ્યા ! ખરો નશીબદાર ! [જળાલને] લે જળાલ !
પાસા નાંખ. [અનિગર્તને] હું કાલે અડધી રાત એમની પર્ણકુટિ પાસે
ઉભો રહ્યો. [નીસાસો નાંખી] મને એમનો પડછાયો પણ દેખાયો નહીં.

વ્યાઘ્રપાદ જન્તુ
એમનાં દર્શન માટે તો દેવની કૃપા જોઈએ.

જખાલ

[પાસા નાખીને]

હ-તારી ! બરોબર પડતા જ નથી.

અનિગર્ત અંગીરા

[સુરા પીને]

ચાલ આવે છે ? હું હમણાં ત્યાંજ જાઉં છું. [એકઠી ખાઈને]
મેં સાંભળ્યું છે કે એને જોવા ઠઠ મળી છે. લો આ તો ઋક્ષ આવ્યો !
રમી રહ્યા. [ખાજ ફેંકી દે છે] ઋક્ષ ! ઋક્ષ ! [જયંતને] એ તો
દેવનો માનીતો છે. એમની સાથે રહી આવ્યો છે. ઋક્ષ !

[ઋક્ષ આવે છે. તે હતો તેનાથી વધારે સંતોષી ને સુખી દેખાય છે.
જરા જડો પણ થયો છે. એણે નવું ઘોડીયું પહેર્યું છે તે હસતો-
વધારે હસતો આવે છે]

ઋક્ષ

આવ્યો, આવ્યો. કેમ મિત્રો ? સુરા છેકે ? હું તો તરસે મરી ચાલ્યો.

જયંત ત્રિત્સુ

એસ, એસ. લે. પણ ભગવતીની વાત કર તો. અમારે બીજું
કેં સાંભળવું નથી.

ઋક્ષ

તો હે બંધુ ! તું આ ચમસ જ મને આપી દે. કારણકે એ મહર્ષિની
વાત શીવાય બીજી વાત કરવાને હું અશક્ત છું. [સુરા પીએ છે]

અનિગર્ત અંગીરા

આટલો તરસ્યો તરસ્યો ક્યાં જતો હતો ? તારા મિત્ર વિશ્વ-
રથને ત્યાં ?

ઋક્ષ

[મનમાં મલકાઈને]

વિશ્વરથનું નામ જવા દે. અમાવાસ્યા સમી શામ્યરીએ એને
ક્ષીણ બનાવી મુક્યો છે. એની પાસે જાઉં છું ત્યારે હું દુઃખી દુઃખી
થઈ જાઉં છું.

જયંત તૃત્સુ

ત્યારે ક્યાં જતો હતો ?

ઋક્ષ

મૂર્ખ ! પુછ કે હું ક્યાંથી આવ્યો. [બધા ખડખડ હસી પડે છે]

જયંત તૃત્સુ

ત્યારે કહે, ક્યાંથી આવ્યો ?

ઋક્ષ

[હસીને જરાક નશામાં]

હું વરુણના ભુવનમાંથી આવ્યો...હું સૂર્યના અશ્વો નીચે કચરાતો રહી ગયો...પણ આખરે મેં ઉપાને જોઈ-રાતી, તેજસ્વી, દિને દિને અવનવા રંગો રેલાવતી.

અનિગર્ત અંગીરા

ઋક્ષ ! તારાપર આદિત્યોની કૃપા છે. બોલતો ખરો. જેની સાથે રહી આવ્યો તેની તો વાત કર.

વ્યાઘ્રપાદ જન્હુ

—ને ઋક્ષ ! અમારા કૌશિક એમને પ્રિય હતા એ વાત ખરી ?

જમ્બાલ તૃત્સુ

—ને કહે છે કે શમ્બર પણ ગાંડો થઈ ગયો ?

ઋક્ષ

[આડંબરથી અદ્ભુત વાણીને]

મિત્રો પુછવામાં સમય ન બગાડો. સાંભળો ને સુખી થાઓ. એમને જોયા ત્યારથી દિવ્ય વિદ્યા મારી જીભે વસી છે. [નીશામાં જરાક મુંગા રહીને] મિત્રો ! છેલ્લા પ્રણામ. આ તૃત્સુગ્રામ છોડી હું જાઉં છું...ચાલ્યો.

જયંત તૃત્સુ

શું બકે છે ? એટલામાં મુરો ચઢી ?

ઋક્ષ

હે તૃત્સુઓમાં નિર્જીવ જયંત ! ઉપાથી પણ અદ્ભુત દિવ્યતા મેં દિવસ ને રાત જોઈ—

વ્યાઘ્રપાદ જન્હુ

દેવનું અપમાન નહીં કર.

ઋક્ષ [દરકાર કર્યા વિના લલકારી]

—મેં આ આંખે જોઈ. પણ તમારી આંખો હવે કુટવાની.

અનિગર્ત અંગીરા

સીધું ખોલની—

ઋક્ષ

હે અંગીરા ! બે ચાર દહાડામાં ભરદ્વાજની તેજસ્વી પુત્રી અહીંઆંથી ચાલી જશે. અને ચામાચીડીયાની માફક અંધ બની તમે અહીંઆં લટકી રહેશો.

જયંત જખાલ

[સાથે]

શું ? શું ?

વ્યાઘ્રપાદ

જે કહે તે સીધું કહેને. લોપામુદ્રા ક્યારે જવાનાં છે ? ક્યાં ? ખોલ-ક્યારે ?

ઋક્ષ

[ઘેલાળેલું હસીને]

હે અસ્પૃશ્યહિયાઓ ! જ્યારે દુર્દમના પુત્ર અને અગસ્ત્યના શિષ્ય ઋક્ષને તૃત્સુગ્રામ છોડી જતા જોશો ત્યારે—

વ્યાઘ્રપાદ જન્હુ

તું હવે સીધું નહીં ખોલે તો હું બે લપડાક મારીશ.

ઋક્ષ

—તો સાંભળો ! મેં લોપામુદ્રાનું શિષ્યપદ સ્વીકાર્યું છે અને જ્યાં ગુરુ ત્યાં શિષ્ય.

જયંત તૃત્સુ

શું તેં ગુરુ અગસ્ત્યને છોડ્યા ?

ઋક્ષ

તૂતસુ ! જ્યારે ચંદ્રમા ઉગે છે ત્યારે તારાગણને કાઈ મંભારતું નથી. સાંભળો, હું અત્યારે શુરુને આશ્રમે ગયો હતો. ત્યાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરીને બહાર આવતાં ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવાં લોપામુદ્રાને મેં જોયાં. મેં પ્રણિપાત કર્યા; એમણે શતંજીવ કહ્યું. ને—મિત્રો ! એહસ્થાં—એ જ હસે એમ—

જયંત

પછી ?

ઋક્ષ

પછી શું ? તત્કાલે મારું હૈયું અશ્વત્થની માફક ફડક ફડક ઉછળવા માંડ્યું. મને પૃથ્વી પર અંધારું દેખાયું, અને એમની આંખમાં જ્યોતિર્મલા દેખાઈ ! એ ઉભાં હતાં—

અનિગત

પછી ? વાત કરની. શું થયું ?

ઋક્ષ

[હસીને]

ઉતાવળ હોય તો હે અંગીરા ! તું રસ્તો પકડ. શું થયું ? મેં હાથ જોડી યાચના કરી. હે ભગવતી ! આપના શિષ્ય થવાની મારી ઉત્કંઠા છે. મને આપની સાથે લઈ જાઓ.

જયંત }
જખાલ }

પછી ?

ઋક્ષ

[વિજયથી]

પછી હે મૂઢો—તે દેવી સમાન મહર્ષી શ્રેષ્ઠે, ઉગતા સૂર્યના સુવર્ણરંગી ખિંખ જેવા હોઠોથી, મયૂર જેવો ટહુકો કરીને, અમૃત જેવી વાણી ઉચ્ચારી: હે વત્સ ! ધણી તપશ્ચર્યા કરવી પડશે. મેં કહ્યું, દુર્દમનો પુત્ર તપશ્ચર્યાથી કાઈ દહાડો ડગ્યો નથી ને—

અનિગત

પણ તેણે શું કહ્યું ?

ઝડપ

તેણે કહ્યું: હે વત્સ ! તું મારી જોડે સુખેથી આવજો.

અનિગત

[ખિન્નતાથી]

જખરો તું. મેં નહીં કહ્યું કે તું દેવોનો લાડીલો છે ? શમ્બર.
એને ઉપાડી ગયો ત્યારે સાથે મને કેમ નહીં લઈ ગયો ?

જયંત તૃત્સુ

હું પણ આવીશ. મારાથી અગસ્ત્યના આશ્રમમાં ખીલકુલ
વિદ્યાભ્યાસ થતો નથી.

જખાલ તૃત્સુ [એકદમ હસા થઈ જઈ]

હું પણ આવું છું. હું હમણાં જ રમ્મ માગી આવું છું.

અનિગત

—અને હું પણ એ જ નિશ્ચય પર આવ્યો છું.

[પ્રતીપ ભરત અને ગય તૃત્સુ હથ સ્વરૂપે આવે છે. પ્રતીપને દેડે
અસિ છે. ગયને ખલે ખાણ ને લાથું છે, ખંને એક ખીન્ન સાથે શુસ્સામાં
ખાલતા હોય છે. એ આવે છે એટલે ત્યાં ખેડેલાં પાંચ જણ હસા થઈ
એમને વીંટાઈ વળે છે, અને દૂર રમવારાઓ પણ રમત છોડી ધીમે ધીમે
ખાસે આવે છે.]

ગય તૃત્સુ

[ભેરથી ખાલતાં]

કાલ સૂર્યોદય પહેલાં વિશ્વરથ શામ્બરી ન આપે પછી નેહિ લે.
તૃત્સુઓનું બલ પછી બતાવીએ છીએ.

પ્રતીપ ભરત

[શુસ્સામાં]

ખેસ ખેસ ! ભરતો વગર તમે શું ડહોળત ? અને અમારા કૌશિક
ન હોત તો તમારું શું થાત ? મગદુર છે કે એનું તમે અપમાન કરો.

ગય તૃત્સુ

[મડમાં]

સાથે સાથે કહી જ નાખને કે અતિથિગ્વતું રાજ્ય ચાલે છે તે
પણ કૌશિક વડે—તૃત્સુઓએ આજે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તે પણ તારા
કૌશિક વડે. કહી નાખ—કહી નાખ.

વ્યાધિપાદ જન્મું

[હરકેરાઈ જઈ]

એમાં કે શક છે ? અમે ન હોત તો તૃત્સુઓ રાજ કેમ કરત ?

ગય તૃત્સુ

અલ્યા તું પણ કાટયો કે ? તારો વિશ્વરથ અમારે લીધે માણસાઈમાં
આવ્યો તે ભુલી ગયો.

જયંત તૃત્સુ

[ગર્વથી]

ને એક અમાવાસ્યા માટે જીવ ને રાજ્ય બંને ખોવા બેઠો છે.

અતીથ ભરત

જેહં તો ખરો કે તમારો ડોસો ભરતશ્રેષ્ઠને આંગળી કેમ અડાડે છે !

જયંત તૃત્સુ

ભગવાન્ અગસ્ત્ય શાપ દઈ એને બાળાને લસ્મ કરશે—ધણી
ગડબડ કરશે તો !

અતીથ ભરત

કર્યો કર્યો ! મારા કૌશિક જેવો બીજો ઋષિ તો બતાવ—
શુરદેવને કે કે એની પાસે શીખવું પડશે.

ગય તૃત્સુ

[ધમકાવીને]

નાને મોઢે મોટા ખોલ ખોલશે તો જીલ ખેંચી કાઢીશ.

અતીથ ભરત [અપમાન યાચ એવી રીતે]

જેહં તો ખરો કે ભરતની જીલ ખેંચનારો કેાની માએ જપ્ત્યો છે ?

વ્યાધિપાદ જન્મું

[નકટાર્ધથી]

ખેંચની ! છે મગદુર ? ગય ! તારા જેવા કાયર તૃત્સુઓ
ધણા જોયા.

ગય તૃત્સુ [વ્યાધિપાદને તમાચો મારી]

તારા જેવા ભરતો તો રોજ જોઉં છું.

[બધા બુમરાણ કરતા બાથંગાથી પર આવે છે.]

પ્રતીપ ભરત

[ધાંટો કાઢીને]

જોઈ લે ભરતને ન જોયો હોય તો. [એક ધક્કો મારે છે એટલે
ગય દૂર જઈ પડે છે. પ્રતીપને અનિર્ગત અને બીજા બે જણા પકડી
રાખે છે અને ગયને બે ત્રણ જાણ પકડી રાખે છે. બાકીના બધા વચ્ચે
મારામારી થાય છે. ઋક્ષ બારણાં બહાર જોઈને અક્ષવપા-જેં ધૂત પર
ચોકી રાખનાર અમલદાર છે-તેને બુમ મારે છે.]

ઋક્ષ

[બુમ મારીને]

આવો ! અક્ષવપા ! કાઈ આવો ! કાણુ યુવરાજ ! સેનાપતિ ! અરે
આવો ! આવો અહીંયાં તો મારાકાપી શરુ થઈ ગઈ છે. [લઢનારાઓને]
હો સેનાપતિ આવ્યા ! યુવરાજ આવ્યા—

[રાજા દિવોદાસનો પુત્ર સુદાસ ઉતાવળે આવે છે. એ પચ્ચીરોક વર્ષનો
સ્વરૂપવાન ને પાકો દેખાતો જુવાન છે. તેણે કીમતી વસ્ત્રો પહેર્યા છે.]

સુદાસ

[સમ્પ્રતાર્ધથી]

શું છે ? શું માંડ્યું છે ?

[વૃક્ષ સેનાપતિ પ્રતર્દન આવે છે. તે હથીઆરમાં સજ્જ છે]

સેનાપતિ પ્રતર્દન

વ્યાધિપાદ ! પ્રતીપ !

[બધા લડતા અટકે છે]

ઋક્ષ

યુવરાજ ! સેનાપતિ ! આવો. આ છોકરાઓએ શું શું કરવા
માંડ્યું છે તે તો જુઓ.

મુદાસ

ગય ! શું છે ?

ગય તૃપ્ત

મહારાજ ! આ ભરતોએ રાજનું અતિથિગ્વનું, ગુરુવર્યનું, તૃપ્ત માત્રનું અપમાન કરવા માંડ્યું છે. આપણે શું એમના દાસ છીએ ?

મુદાસ

[ગુસ્સે થતાં]

કાણુ કહે છે ? કાની મગદુર છે ?

ગય

[તિરસ્કારથી]

એમને જોઈએ તો એમના વિશ્વરથને, ને જોઈએ તો એમની પેલી અ—

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[ભયંકર રીતે, અસિ પર હાથ મુકીને]

છોકરા ! બીજો એક શબ્દ બોલ્યો છે તો ધડથી માથું મારે મુદુ કરવું પડશે.

મુદાસ

[ઉગ્ર]

સેનાનિ ! મારા દેખતાં તૃપ્તને ડરાવો છો ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[નિશ્વસથી]

ભરતએજનું અપમાન કરે તેનું આ અવનીપર સ્થાન નથી. [તોછડાઈથી] કાઈ પણ અહીંયાં હોય તેની મને પરવા નથી.

મુદાસ

[ક્રોધથી કાંપતાં]

મારું જો અપમાન કરે તેનું અહીંયાં સ્થાન નથી.

[બંને એક બીજાની સામું જોઈ રહે છે. અગત્ય આવે છે. હંચા, તેજસ્વી, વિશાળ નયન. આધેડવયના, સ્વરૂપવાન મુનિ; સખત મુખમુદ્રાને જ્વાલાલરી આંખોથી ભયંકર; નિશ્ચલ સંયમથી કારમા લાગતા. બધાથી વ્યક્તિત્વમાને રૂપમાં નીરાળા તરી આવે છે. બધા ચડાચૂપ બની જરા જરા દૂર જવા માંડે છે.]

અગસ્ત્ય

શું છે ? તમે બે પાણું ?

[એમની આંખો જોતા પર પડે છે તેને દઝાડે છે]

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[ધુરંજીને]

ભગવાન ! મેં તો માત્ર કહ્યું કે ભરતશ્રેષ્ઠનું અપમાન કરનારને હું અવનીપર નહીં રહેવા દઉં.

સુદામ

[ગુસ્સામાં]

ગુરુવર્ય ! આ ભરતોથી હું યાકી ગયો છું, એમને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય. તૃત્સુગ્રામમાં એ નહીં કે હું નહીં.

અગસ્ત્ય

[સખ્તાઈથી]

પછી ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[છાકરાઓને]

જન્નહુઓ ! આપણે હમ્યે જાઓ. કાલે આપણે ભરતગ્રામ જઈએ છીએ.

અગસ્ત્ય [પ્રતર્દન તરફ સખ્તાઈથી જોતાં]

પછી ? [કોઈ જોણતું નથી. ગુરુને ધાકે બધા ડરે છે. સત્તાથી] બંને હમ્યમાં જાઓ. હું હમણાં આવું છું. [પ્રતર્દન અને પ્રતીપ એક તરફ અને સુદામા અને ગય બીજી તરફ નમસ્કાર કરીને જાય છે.] વત્સો, તમે આશ્રમે જાઓ.

ઋક્ષ

[નફટાઈથી આંગળ આવીને]

હે ગુરુદેવ ! હે ભગવાન ! દુર્દમનો પુત્ર ઋક્ષ આપને એક દીન યાચના કરે છે.

અગસ્ત્ય

શી છે ? [પડેલી રમત જોઈને] છૂત કે ? [કોઈ જોણતું નથી.]

ઋક્ષને] યાચના વિના તારી અડધી ધડી નથી જતી ?

ઋક્ષ

[હસીને]

હે ભગવાન, યાચના કરવી એ જ ઉત્તમ શિષ્યોનું કર્તવ્ય છે.
યાચના સ્વીકારવી એ જ ઉત્તમ ગુરુઓનો અધિકાર છે.

અગસ્ત્ય

હં !

[મુંગે માઢે સાંભળે છે]

ઋક્ષ

[હાથ જોડી, હસીને]

હે ગુરુદેવ ! મારે આપનો આશ્રમ છોડી વિદ્યાભ્યાસ માટે જવું છે.

અગસ્ત્ય

[થોડીવારે]

વારુ —

જયંત તૃત્સુ

[હીંમત લેતી કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં]

ને-ને ભગવાન ! અ-અ-મારી પણ એ જ યાચના છે.

અગસ્ત્ય

[સજ્જાઈથી]

ઠીક.

વ્યાધિપાદ જન્હુ [હાથ જોડી, હાલથી]

—ને મારો પણ એજ વિચાર છે—જો ગુરુદેવને વાંધો ન હોય તો—

જળપાદ તૃત્સુ [પાછળથી ગભરાઈને]

ને ગુરુશ્રેષ્ઠ, હું પણ —

અગસ્ત્ય

[જોઈ રહીને]

કેમ ! શું છે ?

ઋક્ષ

[હસતો હસતો]

હે ગુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ ! અમે બધા ભગવતી લોપામુદ્રા સાથે એમના
આશ્રમે વિદ્યાભ્યાસ કરવા જઈશું.

અગસ્ત્ય

[ભૂલખંડ કરે છે]

મહર્ષિને પુછ્યું છે ?

ઋક્ષ

[ડોકું ધુણાવતાં]

મેં પુછ્યું છે; એમણે કબુલ્યું છે. અમે જે ત્રણ દહાડામાં આપની આજ્ઞા માગીશું.

અગસ્ત્ય

[બેદરકારીથી]

વારુ.

[જવા ફરે છે]

ઋક્ષ

[સાથે ચાલીને]

ભગવતી એક જે દહાડામાં અહીંઆંથી જશે—કે અમે ચાલ્યા !

[એક આર્થ આવે છે]

એક આર્થ

[હાથ ભેડીને]

ગુરુદેવ ! ભગવતી લોપામુદ્રા અને રાજન્ અતિથિગ્વ અહીંઆં આવે છે.

અગસ્ત્ય

[ભયંકર રીતે]

આર્થાઓનું સભામાં સ્થાન નથી.

[ચાલી જાય છે]

વ્યાઘ્રપાદ જન્મુ

[હર્ષથી કુદીને]

ભગવતી અહીંઆં ! શી મળહ !

ઋક્ષ

[હસીને, વધારે વિશાળ થવા જતાં]

મિત્રો ! ગુરુદેવ ધરડા થઈ ગયા છે. ભગવતી અહીંઆ આવત તો શું બગડી જવાનું હતું ?

જયંત તૃપ્તુ

હું જાણું છું. ગુરુ એમની સામે જુએ છે કે એમનું હૈયું ધડકી ઉઠે છે. બધા હસે છે]

ઋક્ષ

મારું હૈયું પણ ધડકે છે. પેલી ચમસ લાવ.

વ્યાધ્રપાદ જન્મું

હજી ધરાયો નથી ? [ચમસ ઋક્ષને આપે છે. તે ખાંચે છે.]

ઋક્ષ

જે આર્ય ચમસથી ધરાય છે તેને આર્ય કહેવાનો-ને-ને-ભગવતીના શિષ્ય થવાનો અધિકાર નથી.

[એક યુવક દોડતો આવે છે]

યુવક

એ આવ્યાં ! આવ્યાં ! અંગીરા ! ભગવતી આવ્યાં !

ઋક્ષ

મુકી દે- [ચમસ આપીને] મુકી દે-મેં સુરાને સ્પર્શ ન કરવાનાં શપથ લીધા છે.

[વ્યાધ્રપાદ ચમસ સંતાડી દે છે. લોપામુદ્રા અને દિવોદાસ આવે છે. લોપામુદ્રા ત્રીશેક વર્ષની, ઈચી, અદ્ભુત સુંદરતામાં ઓપતી સ્ત્રી છે. તેણે આર્ય સ્ત્રીનો વેશ પહેર્યો છે. માથે જટા બાંધી છે. પગે પાવડી પહેરી છે. એતું વ્યક્તિત્વ અજળ જેવું છે-નજર પડે છે કે જોનાર ચરણે ઢળે છે. દિવોદાસ વૃક્ષ, મનજીત, પ્રહ્લા દિલ્લેનો ચોક્કો છે. યુદ્ધ-શીવાય ખાજી ખાખતોમાં એને ઝાઝી સમજ પડતી નથી દેખાતી. એણે અત્યારે શસ્ત્ર નથી ધર્યો. પાછળ એક ચોક્કો એની તરવાર લઈ આવે છે.]

દિવોદાસ

અહીંઆ તોફાન થયું ? કાણે કર્યું ? બધા વંદન કરે છે]

ઋક્ષ

[હાથ જોડીને]

રાજન્ ! વંટોળીઓ વાઈ ગયો. અમે તો તદ્દન શાંત છીએ. ભગવતીને મારા વંદન.

લોપામુદ્રા

[હસીને]

મને શું ખબર કે તું અહીંઆ હતો ? તું હોય ત્યાં મારામારી માય જ નહીં.

[બધા જુવાનીઆ ટોળે વળી હસતું મોં રાખી જોયા કરે છે. બધાની નજરમાં ગાંડપણ છે]

ઋક્ષ

ભગવતી ! [નીસાસો નાંખીને] તે ધન્ય દિવસોં પંથુ ચાલ્યા ગયાં.

જયંતે તૃત્યુ

સુવરાજ આવીને તકરાર કરનારાઓને લઈ ગયા.

દિવોદાસ

એમ ? સારું થયું.

લોપામુદ્રા. [બધા સામું જોઈ હસે છે]

કેમ વત્સો ! તપ વધે છે ને ?

અન્નિગર્ભ [આગળ આવીને ખુશ થતાં]

હા. હા. ભગવતી ! આપના અનુગ્રહથી.

દિવોદાસ

લોપામુદ્રા ! ચાલો ત્યારે.

[દિવોદાસ જવા કરે છે. લોપામુદ્રા પણ હસીને જવા ખસે છે. બધાને કાણી વતી આધા કરી ઋક્ષ પાસે આવે છે, અને એના જ મુખ પર સ્હોવાતું વિશાળ ને ધૃષ્ટ હાસ્ય હસે છે.]

ઋક્ષ

ભગવતી ! હું ને આ મારા મિત્રો આપનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયાં. [હાથ જોડીને] સાથે સાથે કૃપા પણ યાચી લઈએ.

લોપામુદ્રા

[હસીને]

કોના શિષ્યો ? મહર્ષિ મૈત્રાવરુણના કે ?

અન્નિગર્ભ

હા, ભગવાન મૈત્રાવરુણના. જેમ ભગવતી કહે છે તેમ જ છે.

ઋક્ષ

[વચ્ચે પડીને]

હે ભગવતી ! દુર્દમના પુત્ર ઋક્ષની યાચેની સાંભળો. આ બધા

આપનું ગુરુપદ વાંચે છે. આપ ક્યારે અહીંઆંથી જવાનાં છો ? જ્યારે જાઓ ત્યારે અમને આપની સાથે લઈ જાઓ. એ કૃપાની અમે યાચના કરીએ છીએ.

લોપામુદ્રા

આ બધા ?

અનિગર્ત

હા ભગવતી - [હોંઘથી અટકે છે]

લોપામુદ્રા

મારી સાથે ? ના. એવી ચંચલ ભૂમિએને વશ ન થતા.

જયંત તત્સુ [હોંઘથી આગળ આવીને]

મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે ક્યાંતો આપની સાથે આવવું કે પછી [ખચકાઈને] છુટી મરવું.

જખાલ તત્સુ

મેં પણ એવો જ નિશ્ચય કર્યો છે.

વ્યાધપાદ જન્હુ

હું પણ કૃતનિશ્ચય જ છું.

ઋક્ષ

હે ભગવતી ! તમારે સંશય લાવવાની જરૂર નથી. ખીજા ત્રીસ શિષ્યો આપની સાથે આવવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા છે. કાર્ય સાધવું કે દેહ પાડવી. કહી રહ્યાં ?

દિવોદાસ

પણ મહર્ષિનો આશ્રમ ઘણો નાનો છે.

અનિગર્ત અંગીરા

અમે મોટા જનાવીશું.

જયંત તત્ત્વ

એમાં વાર કેટલી ?

લોપામુદ્રા

પણ તમારાં સગાંસંબંધી અહીંયાં; રાજન્ દિવોદાસનો જનપદ મોટો; અગસ્ત્ય, વસિષ્ઠ ને ભરદ્વાજની વિદ્યા અહીંયા. તમારે માટે આ સ્થલ જ યોગ્ય છે.

અભિગર્ત

ના. આપ કહી રહ્યાં ? આપના આશ્રમ શીવાય અમે ખીજે જીવિત ધારી શકીએ એમ નથી. કેમ ખરું કેની ?

જાળાલ તત્ત્વ

તદ્દન ખરું છે !

લોપામુદ્રા

મને શું ખબર કે આટલે સુધી વાત વધી ગઈ છે ! પણ મારી વાત સાંભળો. જ્યાં હું ગઈ છું ત્યાં તપસ્વીઓ એમ જ ઘેલા બન્યા છે. અને પલકના મોહ માટે જન્મભર દુઃખ વેઠતા થયા છે.

ઋક્ષ

[નક્ટાઈથી]

એ વાંત હું માનવાની ચોખ્ખી ના પાડું છું. હું ઘેલો થાઉં એવો નથી. આપ ઘેલાં કરો એવાં નથી. જ્યારથી મેં આપને જોયાં ત્યારથી મારા સુખની સીમા રહી નથી. સાથે આવવાથી એ સુખ શા માટે ઓછું થાય ?

લોપામુદ્રા

આ પણ એક જવરનાં ત્યન્હ છે. ઉતરશે ત્યારે હાડકાં ભાંગી જશે. નહીં રાજન્ ?

અભિગર્ત

[નમ્રતાથી]

કામના શિષ્ય બની સુખી થવા કરતાં, આપના શિષ્યપદની વિપત્તિ વેઠવામાં અમને સુખ દેખાય છે.

ઋષિ

ભગવતી ! અમારો નિશ્ચય અમે ધેનુની માફક ખીલે બાંધ્યો છે.
એ છુટે એમ નથી. આપ ક્યારે જવાનાં છો તે કહો.

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

હીક. સૂર્યોદયે, આ પાછળના ઘાટથી હું હોડીમાં જવાની છું
ત્યારે આવી પહોંચજો. જાઓ, હવે તૈયારી કરો.

ઋષિ

[હસી હસીને]

અમારા બીજા મિત્રો આવવાના છે તેનું કેમ ?

લોપામુદ્રા

તમને પાંચેને સોંપ્યું. જે આવે તેને સાથે લેજો. પણ બધાને
ચેતવણી આપજો. મારી સાથે આવીને પસ્તાયા વિના રહેવાના નથી.

[ગય તત્સુ હાંફ્યો હાંફ્યો આવે છે]

ગય તત્સુ

રાજન્ ! રાજન્ !—

દિવોદાસ

શું છે ? શું છે ?

ગય

વિશ્વરથે આજ્ઞા કરી છે કે ભરત માત્રે કાલે અહીં આંધી પ્રયાણ
કરવું.

[બધા ચમકે છે અને ચિંતાતુર બની નેઈ રહે છે.]

દિવોદાસ

[ચમકીને]

શું ?

લોપામુદ્રા

હું જાણતી હતી કે પુત્રક કૈંક એવું ભયંકર કરશે જ.

દિવોદાસ

પણ લોપામુદ્રા, આ તો —

લોપામુદ્રા

સવાર પહેલાં શામ્બરી આપી દેવાની મૈત્રાવરુણે આજ્ઞા કરી એ બહુ ખોટું કર્યું.

દિવોદાસ

વિશ્વરથ પણ ગાંડો થયો છે. [ગયને] જા, પ્રતર્દનને બોલાવ.

ગય

રાજન્ ! ગુરુદેવે પોતે એને મળવા, જવાની આજ્ઞા કરી છતાં એ મળ્યા વગર ચાલી ગયો.

દિવોદાસ

મુનિ ક્યાં છે ?

[જવા માંડે છે]

ગય

અગ્નિશાલામાં.

દિવોદાસ

[અંતાર-]

લોપામુદ્રા ! કેં પણ કરીને વિશ્વરથને જતો અટકાવો. — ને બોધે એ તો મુનિને સમજવો — તમારા જતાં પહેલાં.

લોપામુદ્રા

[જતાં, જતાં.]

ના. [નીસાસો નાંખી] મહર્ષિ મારું નહીં માને. તેમાં તો હું જાઉં છું.

દિવોદાસ

માનશે, માનશે.

લોપામુદ્રા

[નીસાસો નાંખીને]

ઠીક બોધશું.

[બેને ભય છે]

[પડે પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો.

[સમય : બે ઘડી પછીનો.

સ્થલ : દિવોદાસ અતિથિગ્વનો હુમ્મ.

હુમ્મના વાડાની આસપાસ લાકડાના થાંભલાની વાડ છે. અંદર પેસતાં એક તરફ અશ્વશાલા છે અને બીજી તરફ ગૌશાલા. ગૌશાલાની બાજુ પર અજશાળા છે. વચ્ચે ત્રણ માળનો હુમ્મ છે. ભોંયતળીયું પથ્થરનું છે, પહેલો માળ લાકડાનો છે ને બીજો વાંસનો છે. હુમ્મની બે બાજુ પક્ષ, એટલે ચોસરીઓ છે.

હુમ્મની પાછળ જુદી જુદી પર્ણકુટીઓ છે, અને પાછળ સરસ્વતીને લગોલગ ઉદ્યાન આવેલું છે. ત્યાં અવસથ આવેલો છે. તે એક લાકડાનું નાનું ઘર છે, અને અતિથિઓ માટે રાખ્યું છે. તેમાં ઘોષામુદ્રાને ઉતારે આપવામાં આવ્યો છે.

હુમ્મમાં દાખલ થતાં પહેલાં સદસ-ખેસવાનો ઝોરડો આવે છે. એક તરફ હંવિર્ધન, એટલે હવિ રાખવાનો ઝોરડો છે અને બીજી તરફ પત્ની-સદન, સ્ત્રીઓનો ખંડ છે. સામું અગ્નિશાલા છે ત્યાં નિરંતર અગ્નિ બળે છે. ત્યાં ચારે તરફ બાજઠો મુકવામાં આવ્યા છે.

અગ્નિશાળામાં એક તરફ અગસ્ત્ય ધ્યાનમાં ખેડા છે. એનું મુખ સખત ને નિશ્ચલ છે. તે ધ્યાનમાંથી જાગે છે, આંખ ઉઘાડે છે, ધીમેથી હઠે છે ને મંત્ર ભણીને અર્ધ્ય આપે છે. પછી તે ચો તરફ જુએ છે.]

અગસ્ત્ય

કાઈ છે કે ?

[રોહિણી, અગસ્ત્યની પુત્રી આવે છે. તે વીશ વર્ષની, સુંદર અને ડાહી દેખાતી યુવતી છે. તેના મુખ પર ગાંભીર્ય છે.]

રેહિણી

કાઈ નથી. શું કામ છે ?

અગસ્ત્ય

તું ક્યાંથી ?

રેહિણી

હું પત્નીસદનમાંથી આપણે આશ્રમે જતી હતી.

અગસ્ત્ય

ગૌતમ ક્યાં છે ?

રેહિણી

પિતાશ્ર ! એને મેં કામે મોકલાવ્યો છે.

અગસ્ત્ય

પ્રતર્દન આવ્યો ?

રેહિણી

[ધીમે અવાજે]

એણે આવવાની ના પાડી.

[ખેદથી અને સ્નેહથી ભેઈ રહે છે.]

અગસ્ત્ય

[બ્રૂણંગ કરીને]

અતિથિગ્વ ક્યાં ?

રેહિણી

મહર્ષી લોપામુદ્રાની જવાની તૈયારી કરાવે છે.

અગસ્ત્ય

ક્યારે જાય છે ?

રેહિણી

કાલે સવારે.

અગસ્ત્ય

[જરાક સ્નેહભર અવાજે]

અતે તું પિતાની રક્ષા કરવા ઉભી છે ?

રોહિણી

[હેતથી]

પિતાજી ! તમે થાકી ગયા છો. ચાલો આપણે આશ્રમે.

અગસ્ત્ય

[નરમ પડીને]

વત્સે ! મને થાક ખાવાની આજ્ઞા નથી—મારા દેવની—ત્રતર્દને શું કહાવ્યું ?

રોહિણી

[ખંચાતાં]

બધા ભરતો—કાલે સવારે તૃત્સુગ્રામ જવાની તૈયારી કરે છે.

અગસ્ત્ય

[ભવાં સંકોચી, હચમચી]

શું ?

રોહિણી

[ધીમેથી]

વિશ્વરથે આજ્ઞા કરી છે.

અગસ્ત્ય

[આંખમાં અંધારાં આવ્યાં હોય તેમ જોઈ રહે છે. મુખ રેખાઓમાં વેદના જણાય છે] દેવ ! [તરત સ્વસ્થ બની, સખ્તાઈથી] રોહિણી ! તું જા.

રોહિણી

[મમતાભર્યા, કાંપતા અવાજે]

પિતાજી !

અગસ્ત્ય

[ધુનતે હોઈ સંયમ રાખી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતાં—શ્વસનામાં] જા !

રોહિણી

[જતી નથી. અગસ્ત્યને વાંસે હાથ મુકીને ખિન્નતાથી] મારી સાથે આટલો ક્રોધ હોય ?

અગસ્ત્ય

[જોઈ રહે છે]

એ તો મારો...[સંયમ મેળવી] તું જા !

રોહિણી

પિતાજી ! એને જતો અટકાવો જોઈએ.

અગસ્ત્ય

[ભયંકર રીતે]

એ જાય, એટલે સમ્પત્તિધુમાં આગ ઉઠે. [મુંગો બની જોયા કરે છે.]

રોહિણી

[થોડીવારે ધીમેથી]

જાય પણ ખરો. એ જીવે ચઢ્યો છે.

અગસ્ત્ય

[શુંગળાઈને હંચું જોઈ]

જો એ જાય-જો એ જાય તો મારું કર્યું કારવ્યું નિરર્થક થયું.
[નિશ્ચયથી] દેવની આજ્ઞા આવી—

રોહિણી

[બીકથી]

શી ?

અગસ્ત્ય

[ગંભીર્યથી]

કે અગસ્ત્યે યમલોક જવું.

રોહિણી

[ગભરાઈ જઈ]

પિતાજી ! શું કહો છો ?

અગસ્ત્ય

[અડગતાથી, પણ હેતથી]

બેટા ! આર્યોને એક કરવા હું જીવું છે. એ કામ ન થાય તો
હું કેમ બેસી રહું ? [શુષ્ક રીતે હસે છે]

રોહિણી

[કરગરીને]

પિતાજી !—

અગસ્ત્ય

[દુઃખથી પણ દઢતાથી]

બેટા ! જા, એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

રૌહિણી [અવાજમાં આંસુ સાથે]
વિશ્વરથને સમજાવવાનો એક પ્રયત્ન તો કરો.

અગસ્ત્ય

ગર્ભ કાલે મેં છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો—છેલ્લી આજ્ઞા કરી. જો એ તે
તોડ તો મારે એનું પુરોહિત પદ નથી જોઈતું—ને જીવવુંએ નથી.

રૌહિણી

[નિરાશાથી]

તમે બંને જીવી છો.

અગસ્ત્ય

પિતા વરુણની આજ્ઞા કેમ તોડાય ? [વાત બદલી, દૃઢતાથી] બા.

રૌહિણી

અહીં તમને કેટલી વાર લાગશે ?

અગસ્ત્ય

ધણી.

રૌહિણી

હું આવું પછી આપણે સાથે જ આશ્રમે જઈશું.

[જાય છે]

અગસ્ત્ય

[આકંઠ કરી]

-પિતા ! દેવવરુણ ! શી આજ્ઞા છે ?

[થોડીવાર ઉચ્ચે જોઈ રહે છે. પછી તે આંખ મીચી બે હાથ તે પર
ઢાંકી દે છે. પલવાર તે નીચું માથું રાખી લજ્જાશબેસી રહે છે. લોપામુદ્રા
આવે છે. તેણે અત્યારે ખભાપર શાલ નથી નાખી એટલે હુગડામાંથી તેનું
ભયંકર સૌંદર્ય નીતરે છે. તે આવે છે અને આંખો ઠારી અગસ્ત્યને જોયા
કરે છે. એકદમ અગસ્ત્ય ઉંચું જીએ છે ને ચમકે છે.]

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારયુક્ત અવાજે]

ભારદ્વાજ ! પધારો. [ટાઢાશથી] કેમ ?

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

મહર્ષિવર્ય ! હું આજ્ઞા માગવા આવી છું.

અગસ્ત્ય

શી ?

લોપામુદ્રા

હું કાલે સવારે મારે આશ્રમે જાઉં છું.

અગસ્ત્ય

એમ ?

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

આપના જેવા મહર્ષિને શું ? હું અહીંઆ હોઉં કે કોઈપણ જગ્યાએ.

અગસ્ત્ય

[નહુટકે]

નદી વાટે ?

લોપામુદ્રા

હા હા. [હસીને] એક વાત પુછું ? [અગસ્ત્ય ડોકા વડે હા કહે છે] વિશ્વરથને કરેલી આજ્ઞા પાછી ખેંચી લો તો કેવું !

અગસ્ત્ય

[કદુતાથી]

વિશ્વરથ બહુ વહાલો છે, નહીં ?

લોપામુદ્રા

આપણાં ખંતેનું વહાલ એનામાં ભેગું મળ્યું છે. રોષ વીસરી જાઓ, અને એને જેમ હૈયામાં સમાવ્યો હતો તેમ ફરી સમાવો.

અગસ્ત્ય

તકરારનું મૂલ શામ્યારી છે. એને કહો કે એ દરચુકન્યાને છોડી દે.

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

મૈત્રાવરણ ! સ્ત્રીને ભાગ્યે તકરાર કરાવવાનું જ કેમ લખ્યું હશે ?

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

તમને ખબર. તમારે લીધે પણ તકરાર થતી હશે ને?

લોપામુદ્રા

[ગંભીર બનીને]

ના. મહર્ષિ ! મારે લીધે તકરાર થતી નથી. હું કાઈના હૈયામાં સમાઈ નથી. હું વિહરું છું મરુતોની માફક-મારી મરજી પ્રમાણે.

અગસ્ત્ય

[ભૂલગથી]

આ વાત જુદી છે.

લોપામુદ્રા

[ખેદથી]

કઈ?

અગસ્ત્ય

જ્ઞાન્બરીની.

લોપામુદ્રા

કાઈ એને ખીચારીને તો પુછતું જ નથી.

અગસ્ત્ય

યુદ્ધમાં જીતેલી સ્ત્રી તે તો ધેનુઃ જ્યાં મોકલીએ ત્યાં જાય.

લોપામુદ્રા

મૈત્રાવરુણ ! વિશ્વરથ ખાતર એણે પિતાને મરવા દીધો. એને હવે તે પરહસ્તે કેમ જવા દે ?

અગસ્ત્ય

એને છોડી દીધા વિના વિશ્વરથને છુટકો નથી.

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

, સ્ત્રી એ એના સ્વામિની. નહીં ?

અગસ્ત્ય

[ગુસ્સામાં]

સરતશ્રેષ્ઠ દાસની દુહિતાને રાણી બનાવે ?

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

દાસીઓ કાણ નથી રાખતું ?

અગસ્ત્ય

[સખ્તાઈથી]

ભારદ્વાજ ! આર્યોની પત્ની આર્યો જ હોય. એનાં જ સંતાનો દેવને અર્ધ્ય દઈ શકે.

લોપામુદ્રા

અગસ્ત્ય ! હું આર્યોથી અજાણી નથી. કેટલા આર્યો વિશ્વરથ જેવા, પત્નીપરાયણ છે ? અને કેટલા આર્યો દસ્યુત્ત્યા ઉગા જેવા પતિદ છે ?

અગસ્ત્ય

આર્યોના આદર્શો જે હું માનું છું તેનાથી તમે અજાણ છો. ભરત દાસીને મહિષી સ્થાપે એ તો શુદ્ધિભ્રંશની અવધિ.

લોપામુદ્રા

એમાં શુદ્ધિભ્રંશ શો ? અનેક આર્યો કરતાં ઉગ્રા સ્નેહાલ ને શુદ્ધહૃદયી છે.

અગસ્ત્ય

ભારદ્વાજ ! કૌશિક મારો પુત્ર છે; એને ચક્રવર્તી જેવા હું ઝંખું છું. એના પુરોહિત થવામાં ઈંદ્ર ને મિત્રાવરુણની મેં આજ્ઞા માની છે. આર્યશ્રેષ્ઠના પદથી હું એને પડવા દેવાનો નથી. કહી રહ્યાં ?

લોપામુદ્રા

મહર્ષિ ! ગુરુને શબ્દે એ પણ પ્રાણ છોડે એવો છે. પણ એની પ્રાણદાયિનીનો વિધ્વંસ કરાવવામાં મને દેવોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન જણાય છે.

અગસ્ત્ય

ત્યાં સુધી મૈત્રાવરુણ છે ત્યાં સુધી આર્યોના અભિન્નાને આર્ભત્વ ક્ષણકિત નહીં કરવા દઉં.

લોપામુદ્રા

શા. માટે ? શા માટે અગસ્ત્ય ? મેં મંત્રબલે શમ્બરને વશ કર્યો હતો. જે મધવા તમને પ્રેરે તે દાસોને ન પ્રેરી શકે ? જે રાજ વરુણ આપણને ઉદ્ધારે તે એ અધમોને ન ઉદ્ધારી શકે ? દેવોના પ્રતાપની પાળ કાણુ આંધે ?

અગસ્ત્ય

[કંઠાળીને]

ભલે એ ગુરુની આજ્ઞા તોડે.

લોપામુદ્રા

અવિનય ક્ષમા કરો. પણ વરુણનાં વ્રત ગુરુનાં વચનથી વધારે આદરણીય નહોં ?

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

વિશ્વરથને કાની પ્રેરણા છે તે હું જાણું છું.

લોપામુદ્રા

અગસ્ત્ય ! વિશ્વરથને આવાહને દેવ આવે છે. એ તો વિપ્ર થવા સરજાયો છે. એને કાર્ધ બીજની પ્રેરણાની જરૂર નથી.

અગસ્ત્ય

તમે બધાં એને બગાડો છો.

લોપામુદ્રા

અગસ્ત્ય ! એ વિચક્ષણ થતો જાય છે. કાર્ધ દહાડો એ ગુરુની - આપણી બંનેની - કીર્તિ વધારશે.

અગસ્ત્ય

આપણી ?

લોપામુદ્રા

એનાં આચાર, વિચાર ને કીર્તિનાં માતપિતા તો હું ને તમે-

અગસ્ત્ય

[ચમકે છે. હાઠ કરડી]

હમણાં કલંકિત ન કરે તો સારું.

[જવા જાય છે. લોપામુદ્રા એક ડગલું આગળ વધીને એને રોકે છે]

લોપામુદ્રા

[ખેદથી]

મૈત્રાવરુણ ! જાઓ તે પહેલાં મારે પુછવું છે.

અગસ્ત્ય

શું ?

લોપામુદ્રા

તમે મારી સાથે શા સારુ બોલતાં અચકાઓ છો ? મેં શાં પાપ કર્યો છે ?

અગસ્ત્ય

[ફૂંરતાથી]

ભારદ્વાજ ! આખું જગત તમારી સાથે બોલવા તલપી રહ્યું છે છતાંય આંધું પડે છે ?

લોપામુદ્રા

[હસીને]

હા. જેની જોડે બોલવા માગું છું તે મારી સાથે બોલતા નથી. મારામાં એવું શું છે કે તમને નથી ગમતું ?

અગસ્ત્ય

[થોડાવાર ક્રોધથી જોઈ, ન છુટકે, ધીમેથી]

તમારાથી હું ભડકું છું.

લોપામુદ્રા

[નયનો મોઢાં કરી, તેજ વર્ધાવતાં]

હૈયું બોવાઈ જવાનો ડર લાગે છે ?

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

ના. તમને નિરાશ કરવાનો ડર લાગે છે.

લોપામુદ્રા

[એકદમ હમળકાથી]

મૈત્રાવરુણ ! ભય તો મને લાગે છે. અત્યાર સુધી ન્યાં ગઈ છું ત્યાં પુરુષોએ મને હૈયાં સમર્પ્યા છે; અને મેં વિના મૂલ્યે લીધાં છે.

આજે હું મૂઠ્ય આપવા તૈયાર છું ત્યારે તમે હૈયું આપતા નથી.
શા માટે નિર્દય થાઓ છો ?

અગસ્ત્ય

તમે ધૃષ્ટ છો.

લોપામુદ્રા

સમોવડીયું કાઢી આવે ત્યારે પહેલાં તો ધૃષ્ટ જ લાગે.

અગસ્ત્ય

[જતાં, તિરસ્કારથી]

હું તમારો સમોવડીઓ કેમ થાઉં ?

લોપામુદ્રા

સમોવડ તો દેવ સર્જે છે. ઇચ્છાથી કેં થવાય ?

અગસ્ત્ય

બહુ નથી થયું ?

લોપામુદ્રા

ના, મેં મારું વ્રત છોડી દીધું છે. સ્નેહ સ્વીકારવાનો છોડી હું
જીતવા બેઠી છું.

અગસ્ત્ય

ત્યારે કહી દઉં ? તમારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવા સર્જ્યા છે.

લોપામુદ્રા

[વિજયથી હસીને]

ના, આજે બે મહીના થયાં હું જોતી આવી છું. [ભાર દઈ] ના.

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

હું આપના જેવા મહર્ષિને શું કહી શકું ?

લોપામુદ્રા [હસીને ભાની આંખે]

વખત આવે કહી શકાશે - જરૂર કહી શકાશે. હાલ તો મારે
આશ્રમે જાઉં છું. દેવ આપનું તપ વધારે ને હૈયામાં અભિ રેડે -
એ જ યાચના. આજ્ઞા. [નીચું જોઈ હસી, લુગડું સંકોરી ચાલી જાય છે]

અગસ્ત્ય

[ગાંડા જેવો જોયા કરે છે. પછી બ્રહ્મગં કરે છે. દ્વિય ચીરાતું હોય તેમ]

નિર્મર્યાદા—

[પડે પડે છે]

આજે હું મૂઠ્ય આપવા તૈયાર છું ત્યારે તમે હૈયું આપતા નથી.
શા માટે નિર્દય થાઓ છો ?

અગસ્ત્ય

તમે ધૃષ્ટ છો.

લોપામુદ્રા

સમોવડીયું કાઢી આવે ત્યારે પહેલાં તો ધૃષ્ટ જ લાગે.

અગસ્ત્ય

[જતાં, તિરસ્કારથી]

હું તમારો સમોવડીઓ કેમ થાઉં ?

લોપામુદ્રા

સમોવડ તો દેવ સર્જે છે. ધર્યાથી કેં થવાય ?

અગસ્ત્ય

બહુ નથી થયું ?

લોપામુદ્રા

ના. મેં મારું વ્રત છોડી દીધું છે. સ્નેહ સ્વીકારવાનો છોડી હું
જીતવા બેઠી છું.

અગસ્ત્ય

ત્યારે કહી દઉં ? તમારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવા સર્જ્યા છે.

લોપામુદ્રા

[વિનયથી હસીને]

ના. આજે બે મહીના થયાં હું જોતી આવી છું. [ભાર દઈ] ના.

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

હું આપના જેવા મહર્ષિને શું કહી શકું ?

લોપામુદ્રા [હસીને ભીની આંખે]

વખત આવે કહી શકાશે - જરૂર કહી શકાશે. હાલ તો મારે
આશ્રમે જાઉં છું. દેવ આપનું તપ વધારે ને હૈયામાં અમિ રહે -
એ જ યાચના. આજ્ઞા. [નીચું જોઈ હસી, લુગડું સંકેતી ચાલી નીચે છે]

અગત્ય

[ગાંડા જેવો જોયા કરે છે. પછી ભૂલંગ કરે છે. દૃઢ ચીરાતું હોય તેમ]
નિર્મર્યાદ—

[પડે પડે છે]

અંક બીજો

[વિશ્વરથના હૃદયની અગ્નિશાલા દિવોદાસની અગ્નિશાલા જેવી જ છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે વેદિ ઘણી મોટી છે, અને ચારે તરફ મુકેલી સુવર્ણમય બાજઠો ભરતોની સમૃદ્ધિની સાબ પુરે છે. પ્રતર્દન અને જમદગ્નિ વાત કરતા આવે છે. ઔર્વ ઋચીકનો પુત્ર જમદગ્નિ પ્રચંડ, સ્વરૂપવાન સરલ લાગતો યુવક છે. એણે મૃગચર્મ પહેર્યું છે. એ ધીમે ધીમે, વિચાર કરતો હોય તેમ બોલે છે. ખંને ચિંતાગ્રસ્ત છે.]

સેનાપતિ પ્રતર્દન

ઔર્વ ! ભુલ થાય છે, આપણી ભુલ થાય છે.

જમદગ્નિ

પણ તું હમણાં તો મક્કમ હતો !

સેનાપતિ પ્રતર્દન

ભાઈ ! મેં તો રણ ખેલી જાણ્યું છે, રાજ્ય ખટપટ નથી કરી જાણી. જ્યારે ભરતશ્રેષ્ઠે ચાલી નીકળવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે મને તો એક જ ખ્યાલ હતો—

જમદગ્નિ

શે ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન

—કે ભરતોનું અપમાન થાય છે. જે માત્ર અપમાનની વાત હોત તો હું પાછું વાળી નેત નહીં. પણ આ તો મોટી વાત થઈ પડી. કાલે આપણે જઈએ એટલે અગત્ય પુરોહિતપદ છોડે—

જમદગ્નિ

મને પણ એમ જ લાગે છે.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

—તૃપ્તુઓ નેડે વિગ્રહ થાય, જે કે તેનાથી હું ડરતો નથી, પણ ભરતોનું શું ? ભરતેશ્વર [ધામે અવાળે] શામ્બરીને મહિષી કરે તે લોકો કેમ સાંખશે ? મને શું ખબર કે વાત છેક આટલી એ વધારી મુકશે.

જમદગ્નિ

કઈમ શું કહે છે ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન

હમણાં અહીંયાં આવશે. એ તો ફફડી ઉઠ્યો છે. [કાનમાં] શામ્બરનો દોહિત્ર ભરતોનો રાજા થાય તે કાઈ નહીં સાંખે. ભરતો માંહોમાંહ કપાઈ મરશે.

જમદગ્નિ

એમ લાગે છે ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન

હા. પણ ભરતેશ્વર કેમ છે ?

જમદગ્નિ

આજે ચાર દહાડા થયા છે તેમ જ એકલો ફરે છે કે દેવને આરાધે છે. એક પલ આંખ મીંચતો નથી. મહુ થાય તો શામ્બરીને જઈ પંપાળે છે.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

એ કેમ છે ?

જમદગ્નિ

પ્રતર્દન ! એ તો કૌશિક પર નયનો ઠારીને બેઠી છે. એની આંખો વાટે એનો જીવ વહી જતો હોય એમ લાગે છે.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

જબરી છોકરી છે.

જમદગ્નિ

આર્યા હોત તો નીરાંત થાત.

કર્દમ

[બહારથી]

સેનાપતિરાજ ! હું આવું કે ?

[કર્દમ, એક વૃદ્ધ ભરત, ખાંસી ખાતો આવે છે. તેણે હાથમાં લાકડી લીધી છે અને ખભે એકં જડી શાલ નાંખી છે. થોડાક સફેત વાળવાળા અને અડધા ટાલવાળા માથાથી છાલેલા નાળીએરનો ખ્યાલ આવે છે.]

સેનાપતિ પ્રતર્દન

આવો મધવન ! હજી તમારો દમ મટયો નહીં.

કર્દમ

એ તો હવે યમસદન સુધીનો સાથી છે. [મહેનતથી નમસ્કાર કરી]
ભાર્ગવ ! મારા પ્રણામ.

જમદગ્નિ

સો વર્ષો જીવો ! બેસો કર્દમ. [જેમ તેમ કરતા કર્દમ બેસે છે અને તેની સાથે ખીન્ન બંને પણ બેસે છે.]

કર્દમ

કૌશિક ક્યાં છે ?

જમદગ્નિ

બહાર ફરતા હશે; હમણાં આવશે. બોલો.

કર્દમ

[ડાકું ધુણાવી]

ભાઈ ! હું રહ્યો ધરડો માણસ. મારી બુદ્ધિ હવે ધરડી થઈ. પણ [ખાંસી ખાય છે] સાચું કહું ? આ વાત મારા મગજમાં આવતી નથી.

જમદગ્નિ

એમ ?

કર્દમ

ભરતો કોઈ દહાડો દસ્યુકન્યાને મહિષી થવા દેવાના નથી.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

ત્યારે આ બધો ઝઘડો નકામો જ કેની ?

કર્દમ

ભાઈ લઢવું હોય તેટલું લઢો. ઈંદ્ર તમને વિજય દે. પણ અમારાં કુલ તો નિષ્કલંક રહેવા દો. [ખાંસી ખાઈને] ઉં - હું. આ વાત તો નહીં બને.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

મને તો લાગતું જાય છે કે ગુરુદેવની વાત ખરી છે.

કર્દમ

ભાઈ ! એ ગુરુને પ્રતાપે આને ભરતો બધાથી શ્રેષ્ઠ થઈ બેઠો છે.

જમદગ્નિ

પણ એ બધી વાત ગુરુએ કૌશિકને કાલે કરી. એમણે તો એમ પણ કહ્યું કે જે ભરતો આને તૃપ્તિઓને દેશે વિશ્વરથને પડખે છે તે જ એને પદ્મવ્રત કરી, એને અને શામ્બરીને જીવતાં મારી નાંખશે. અને પ્રતર્દનનું નામ પણ દીધું.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[હુણ્ હસીને]

મારું ! ગુરુ પણ ગાંડ થયા છે !

જમદગ્નિ

વિશ્વરથે એમ જ કહ્યું.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

પછી ?

જમદગ્નિ

ભગવાને કહ્યું : પુત્રક ! તને ભાન નથી. આજે પ્રતર્દન દુશ્મનો વચ્ચે છે, ને તને પોતાનો રાજન ગણે છે. એ તારી આજ્ઞા પર જીવે છે. એને ભરતગ્રામ જવા દે—એનાં સંતાનોની માતાને મળવા દે—એની વૃદ્ધ માતાના બાલો સાંભળવા દે—પછી, પ્રતર્દન તારો નથી રહેવાનો, ભરતકુલનો થઈને રહેશે. ને જે હાથે તને ઉછેર્યો છે તે હાથે તારો જીવ લેશે.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

મારી માતા તો જરૂર મને ખાઈ જશે.

જમદગ્નિ

ગુરુએ કહ્યું કે ભરતગ્રામની ધુળ તને ગુંગળાવી તારો પ્રાણ લેશે.

કર્દમ

વાત બરોબર છે. પણ કૌશિકે શું કહ્યું ?

જમદગ્નિ

એને તો એક જ વાત છે. દેવોની આજ્ઞા શામ્યરીને પત્ની બનાવવાની છે.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[કંટાળી જઈને]

દેવો પણ ગમે તેમ આજ્ઞા આપ્યા બાદ છે તો !

જગદશિ

એવું ન કહીએ. દેવો કાપશે.

સેનાપતિ અતદર્ન

[ગુંચવાઈ]

પણ ત્યારે કરવું શું ?

કર્દમ

[માથું હલાવીને]

આ વાતમાં મને ખીલે રસ્તો જ દેખાતો નથી - શામ્બરી છોડ્યા શીવાય.

જમદશિ

મને તો એક રસ્તો દેખાતો નથી. દરેક વાતમાં મને તો ન્યાય જણાય છે.

સેનાપતિ અતદર્ન

મહાઅથર્વણ હોત તો નીરાંત થાત.

જમદશિ

મને શું ખબર કે કાલે ગુરુ શિષ્ય આમ વઢી પડશે ?

સેનાપતિ અતદર્ન

પણ તૃપ્ત્યો હવે વેઠાય એમ નથી.

કર્દમ

તેની કાંને ના છે ? પણ આ તો ત્રીજી જ વાત થવા બેઠી છે.

[ખાંસી ખાય છે. કોઈનાં પગલાં સંભળાય છે.]

જમદશિ

શ—શ—શ. વિશ્વરથ આવ્યો.

[વિશ્વરથ આવે છે : ખાવીશ પચ્ચીશ વર્ષનો સુંદર યુવક, અસ્ત થયેલી તેજસ્વિતામાં અસ્ત સૂર્ય સમા લાગતો. તે અત્યારે સુકાઈ ગયો છે. અસ્વાભાવિક તેજથી ચમકતી કોઈ રોગિણી આંખો હોય એવી એની લાગે છે. એના મુખપર ચિંતા દેખાય છે—રંખેને કોઈને એ ફલવે. એ

બેધ્યાન હોય, બધાથી અણુભણ ક્રૈંક લેતો હોય, સાંભળતો હોય, એનંદોડી દોડીવારે વર્તે છે. તે આવે છે; કોઈની તરફ લેયા વિના અનિદ્રુંડમાં નોઈ રહે છે. જમદગ્નિ, પ્રતર્દન ને કર્દમ હસા થઈ નય છે.]

સેનાપતિ પ્રતર્દન [વિશ્વરથની પાસે આવી]
ભરતઐહ ! આ કર્દમ મધવન્ આવ્યા છે.

કર્દમ [જરા પાસે આવીને]
કૌશિક ! રાંજન્ ! કેમ.હો ? મને થયું કે લાવ જરા મળી આવું.

વિશ્વરથ [સ્નેહાળ અવાજે]
મને સમજાવવા આવ્યા હો ?

કર્દમ [શુંચવાઈ જઈ]
ના-ના-એ તો જરા વાત કરવા.

વિશ્વરથ [ચિત્ત રોકાણે લાવી]

ખુશીથી. બોલો શી આજ્ઞા છે ? [બધા બેસે છે. વિશ્વરથ નીચું
નોઈ બેધ્યાન બને છે.]

કર્દમ [ખંચાઈને]
કાલે જનાવું નક્કી છે ?

વિશ્વરથ [બેધ્યાનપણામાંથી જાગીને]
શું કહ્યું ? જવાવું ? હા. [બધા તરફ લોઈ પાછો બેધ્યાન બને છે.]

કર્દમ [ખાંસી ખાઈ]
હં-હં. શુરુ તો શુરુસેજ રહેવાના ?

વિશ્વરથ [પાછો ધ્યાન લાવીને]

હેં ! શુરુ ! [કરગરીને] કર્દમ ! મને સમજાવી શું કરશો ?
ભગવાન્ મૈત્રાવરુણની વાણી ને શ્રદ્ધિ કાનામાં છે ? અને તે પશુ
મને સમજાવી શક્યા નથી.

કર્મ

[ગુન્થવાઈને]

ના—ના. પણ અમે સમજાવવા નથી આવ્યા.

વિશ્વરથ

[દયામણી રીતે]

મારા ઉપર દયા રાખો. હું એટલું જ માગું છું. મેં બધું સાંભળ્યું છે. પણ મને દેવની આજ્ઞા સંભળાય છે. [પાછા બેઘ્યાન બને છે. ઋક્ષ આવે છે.]

ઋક્ષ

મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન વસિષ્ઠ આવે છે. આ આવ્યા !

વિશ્વરથ

[ચમકીને]

ઓહો !

[બધા હસા થાય છે, અને વિશ્વરથ આગળ જાય છે. વસિષ્ઠ આવે છે. તે અગસ્ત્યના ભાઈ છે એ રંગ, સ્વરૂપ ને ચાલવાની રીતમાં જણાઈ આવે છે. પણ તેના જેવાં પ્રતાપ ને સખ્તાઈ દેખાતાં નથી; પૂર્ણિમાનો હોય એવા વિશુદ્ધિનો શાંત, સાત્ત્વિક ને સામ્ય પ્રકાશ એમને વીંટી રહ્યો છે. પણ પૂર્ણિમા કાર્તિકી-જેનાર કળી જાય છે. એનું હાસ્ય વિદ્યાલયાસમાં હાસી રહેલાનું હોય એવું છે.]

વસિષ્ઠ

[હસીને]

વિશ્વરથ છે કે ?

વિશ્વરથ

મુનિવર્ય ! વંદું છું. [પગે પડે છે.]

જમદગ્નિ

મહર્ષિ ! મારા પણ—

[પગે પડે છે. પ્રતર્દન ને કર્મ પણ પગે પડે છે]

વસિષ્ઠ

વત્સો ! શત શરદ જીવજો, જોસો. [બધા જોસે છે.]

વિશ્વરથ

[મહામહેનતે ચિત્ત ઠેકાણે રાખી]

મુનિવર્ય ! આબ્યા તે કૃપા કરી. ખેલો, આજ્ઞા કરો !

વસિષ્ઠ

વિશ્વરથ ! મારે તારી જોડે વાત કરવી છે — ખુલ્લે દીલે. અત્યાર સુધી મેં તારું મન જાણ્યું નથી. મને જાણાવશે ?

વિશ્વરથ

[ખેદથી]

ખુશીથી. આ બધા અંગના માણસો છે. પુછો—જે પુછવું હોય તે. [નીચું જુએ છે.]

વસિષ્ઠ

[ભાવવિહીનતાથી]

તું શું કરવા બેઠો છે તેની તને ખબર છે ?

વિશ્વરથ

[હંચું જોઈ, ધીમેથી]

હા.

વસિષ્ઠ

ભગવાન્ અગસ્ત્ય તને છોડી જશે—

વિશ્વરથ

[દયામણી રીતે]

માત્ર એ લયે હું દેવની આજ્ઞા કેમ લોપું ?

વસિષ્ઠ

—તૃપ્તિઓ જોડે વેર થશે તો ?

વિશ્વરથ

[ફીકકું કરીને]

એ પણ લય જ ને—

વસિષ્ઠ

—તારી ધોપામા પ્રાણ છોડશે તો ?

વિશ્વરથ

[અવાજમાં શ્રદ્ધા આવે છે]

એ રાગે કે દેવાજ્ઞા ઉથાપાય ?

વસિષ્ઠ

—તે ભરતો — [પ્રતર્દનને જોઈ ચઢકે છે.]

વિશ્વરથ

[આંખો ચમકે છે]

—પદ્મજ કરે તો ! મારી નાંખે તો ! [પ્રેરણાભર્યે અવાજે]
મુનિવર્ય ! મુનિવર્ય ! મને રાજ્યપદનો મોહ નથી. મને જીંદગી
વહાલી નથી.

વસિષ્ઠ

[હસીને]

પણ ત્યારે શાનો મોહ લાગ્યો છે ? દસ્યુકન્યાનો ?

વિશ્વરથ

ના. [વિજયથી હંચું જોઈ] કહું ? મને મોહ લાગ્યો છે મારા
દેવની આજ્ઞાનો.

વસિષ્ઠ

[દબતાથી]

દેવો આવી આજ્ઞા કરે નહીં !

વિશ્વરથ

[કાંપતે સ્વરે]

કરે છે ! કરે છે ! ઘડીએ તે પલે—

વસિષ્ઠ

શી ?

વિશ્વરથ

જે સ્ત્રીને મેં સ્વીકારી — જેનો જીવનપ્રવાહ મારામાં ભળ્યો તે જ
મારી, તે જ મારી પત્ની, તે જ સમભાગિની તે તે જ સહધર્મચારિણી !

વસિષ્ઠ

આ દેવની આજ્ઞા નથી. [તિરસ્કારથી હસીને.] આ કેાની પ્રેરણા
છે તે હું સમજી શકું છું.

વિશ્વરથ

[અધીરાઈથી]

ભગવતી લોપામુદ્રા મારે મન પૂજ્ય છે. એની એ પ્રેરણા હોય
તોય તેમાં મને દેવની આજ્ઞા સંભળાય છે.

વસિષ્ઠ

— પણ શામ્બરી આર્યા નથી.

વિશ્વરથ

[ઉત્સાહથી]

નથી ? નથી ? શા માટે નથી ? વેદજ્ઞ મુનિવર્યા ! દસ્યુકન્યા દાસી બને-અવરુદ્ધા બનાવી શકાય - તો - તો ભાર્યા કેમ નહીં ? એનામાં આર્યાઓને દુષ્ટપ્રાય એવાં શુદ્ધિ ને સ્નેહ છે. એણે મારે માટે બાપ ને જાત મરાવ્યાં. શું ઓછું છે ?

વસિષ્ઠ

[તટસ્થ ન્યાયવૃત્તિથી]

વત્સ ! આ છોકરવાદી છે-દેવાજ્ઞા નથી. એનાંથી તને કાળાં, ચીખાં છોકરાં થશે, તેને અથર્વણુ ને અગસ્ત્યની વિદ્યાના અધિકારી બનાવશે ? તેને કુશિક ને જન્હુને સિંહાસને બેસાડશે ?

[પ્રતર્દન અને કદર્મ માથાવતી અનુમતિ દર્શાવે છે.]

વિશ્વરથ

[પૂજ્યભાવભર્યે અવાજે]

મુનિવર્યા ! હું રાત ને દિન દેવોની પ્રેરણા પ્રાર્થું છું. પણ મને આ સમજાતું નથી. (હજારો ભુંડી આર્યાઓ ગ્રામે ગ્રામે રહ્યો છે, ને શામ્બરી આર્યા શા માટે નહીં ?)

વસિષ્ઠ

[નિશ્ચલતાથી]

આર્યો બનતા નથી, જન્મે છે.

વિશ્વરથ

[આક્રંદ કરીને]

ના-ના-ના. મને દેવની વાણી જુદી સંભળાય છે. મારામાં બે આર્થત્વ હોય તો હું બીજાને કેમ ન અર્પા શકું ? ને ન અર્પું તો મારું તપ એટલું ઓછું.

વસિષ્ઠ [સખત નાપસંદગી દર્શાવી]

મને શું ખબર કે તું છેક આવો ગાંડો થઈ ગયો છે. અનાર્યના આર્ય કદિ થયા છે ?

વિશ્વરથ [આકળા થઈને]

ન થાય તો અથર્વાણુ, અંગીરા ને મૈત્રાવરુણની વિદ્યા નકામી. મુનિ ! આપનાં તપ ને શુદ્ધિ નિરર્થક. [શુંગળાઈને] કાઈ મને સમજતું નથી. દેવ ! દેવ ! હું ખરો કે આ બધા ?

[બેધ્યાન બની અંતરીક્ષમાં જોઈ રહે છે. થોડીવાર કોઈ બોલતું નથી.]

વસિષ્ઠ [ઉઠીને]

તું નહીં જ માને ? તો બલે ! પણ અનંત કાલ સુધી આર્યોના વિશ્વંસક તરીકે ઓળખાશે. પિતૃઓ પણ તારો સ્વીકાર નહીં કરે. [બધા ઉભા થાય છે].

વિશ્વરથ [નીચું માંથું નાખીને]

જેવી દેવની ઇચ્છા. મુનિવર્ય ! હું દેવને આધીન છું. પણ— પણ—આમાં જ, હું કરું છું તેમાં જ—આર્યોનો ઉદ્ધાર નહીં સમાયો હોય ? [પગે લાગે છે]

વસિષ્ઠ

વારુ ! દેવ વરુણ તને સદ્શુદ્ધિ આપે. [બચ છે]

વિશ્વરથ [બેધ્યાનપણામાંથી જાગીને]

કર્દમ ! પ્રતર્દન ! મને ક્ષમા કરો. [નિશ્ચયથી] જોઈએ તો ભરતો જન્હુનું સિંહાસન બીજને આપે. શામ્બરીનું વિના હું એકલો એ સિંહાસને નહીં ચઢું. જોઈએ તો જાઓ — [અધીરાઈથી] — મને છોડી, ચાલ્યા જાઓ.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[ગભરાઈને]

ઓ મારા દેવ !

કર્મ

ધાણ નીકળી ગયો. [માથું ધુણાવતો બહાર જાય છે]

સેનાપતિ અતર્દન

ભાર્ગવ ! શું કરીશું ?

જમદગ્નિ

દેવતી ધ્રુવાને આધીન થઈ ખેરીએ, ખીજું શું ?

[રાહિણી આવે છે.]

રાહિણી

કૌશિક છે, ભાર્ગવ ?

સેનાપતિ અતર્દન

પધારો !

જમદગ્નિ

[ચિન્તાથી]

તું ક્યાંથી ? ગુરુદેવનો કે સંદેશો છે ?

રાહિણી [ખેદથી માથું ધુણાવે છે.]

ના, મારે કૌશિકને મળવું છે. કેમ છે ?

જમદગ્નિ

[નિરાશાથી]

ખોટું ! ઘણું ખોટું થાય છે.

રાહિણી

મારે કૌશિક જોડે વાત કરવી છે.

જમદગ્નિ

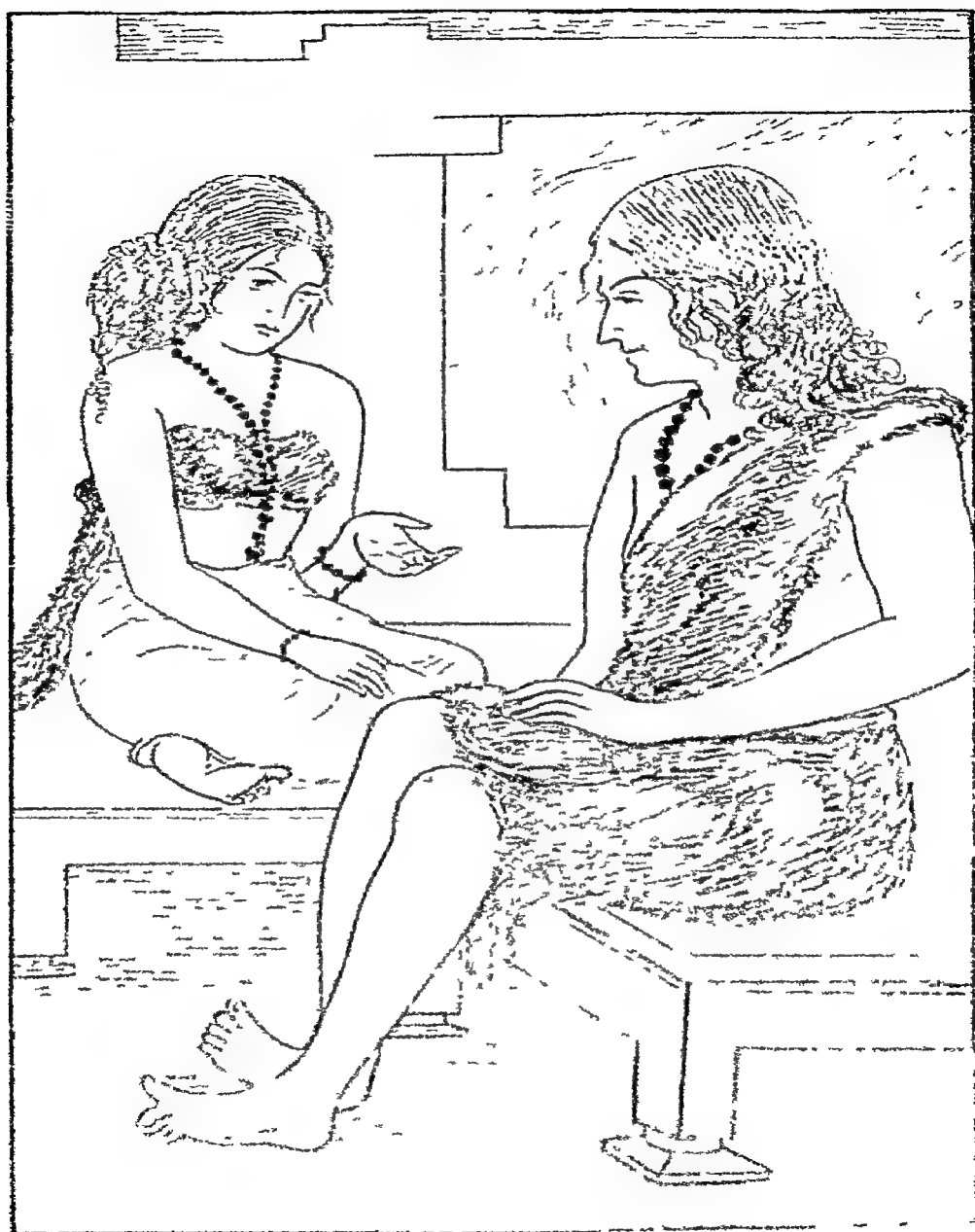
એકલાં ?

રાહિણી

હા.

જમદગ્નિ

ખેસ ! હું મોકલી આપું.

સાહેબી: 'મગિ-મગિ' મારી જોડે જુદેને છે /

[દેવેદીઘણી ક્ર. ૧૧]

સેનાપતિ પ્રતર્દન

ત્યારે હું રજા લઉં છું. તૈયારી ઘણી કરવાની છે.

[જમદગ્નિ અંદર જાય છે. પ્રતર્દન ધીમે ડગલે અગ્નિ પાસે જઈ એક પાટ પર બેસે છે. વિશ્વરથ આવે છે ને પાસે આવીને બેસી રહે છે.]

વિશ્વરથ : [હેતથી ને એકબીજાં અવાજે]

રોહિણી ! તું !

[બેસે છે. પણ અગ્નિ તરફ જોઈ બેધ્યાન બને છે]

રોહિણી

[ધીમેથી]

કાશિક — કૌશિક ! [સાશુ] મારી જોડે ગુસ્સે છે ?

[વિશ્વરથ બેધ્યાન બેસી રહે છે] મારી જોડે પણ નહીં બોલે ?

[એની સાથે જુએ છે. એ રડે છે ને છઠાવડે આંખ લુછે છે]

વિશ્વરથ [ધ્યાનમાં આવીને ચમકીને]

નહીં ! નહીં ! [કરગરી] રડ નહીં. તું રડે છે તે મારાથી જોવાતું નથી. [ધ્રુસ્કું આવે છે]

રોહિણી

[અનયમ થઈને]

વિશ્વરથ ! તું પણ રડે છે ?

વિશ્વરથ

[ધ્રુસ્કાં ખાઈને]

મને રડવા દે ! રડવા દે ! તારી આગળ નહીં રહું ત્યારે કેની આગળ ? [દયામણી રીતે] તું આટલા દહાડા મને મળીએ નહીં.

રોહિણી

[આંસુ લુછીને]

તું એટલો ગુસ્સે હતો કે તારી પાસે આવવાની મારી હોંમત નહીં ચાલી.

વિશ્વરથ

[ચક્રિત બની.]

ગુસ્સે ! કેણે કહ્યું ?

રોહિણી

[શીકરું હસીને]

જગત કહે છે.

વિશ્વરથ

—ને તું માતે છે? રોહિણી ! [ધ્યાનથી જોઈને] તારી પ્રકૃતિ કેમ છે? સારી નથી લાગતી. જો—ને [કૈંક ભુલી ગયેલી વસ્તુ સંભારતાં] તારા લગ્ન વીશે.....સુદાસ જોડે.....[કૈં યાદ આવતું નથી. નિરાશાથી] મેં શું સાંભળ્યું હતું? ચોક્કસ યાદ નથી. [નિસાસો મુકીને દયામણી રીતે] માઈ માયું ખસી ગયું છે. બધું-બધું-ભુલી જવાય છે.

[રોહિણી તરફ :જોઈ રહે છે.]

રોહિણી

કૌશિક ! કાકાએ મારા પર દયા કરી, સુદાસ જોડેના મારો વિવાહ ફાટ કરાવ્યો.

વિશ્વરથ

[હર્ષના આવેશમાં]

તું સુદાસ જોડે નથી પરણવાની ! [ધ્યાન ઠેકાણે આત્મવાદી મુખપર વેદતા દેખાય છે.] ઓ દેવ ! દેવ !

રોહિણી

[ક્ષરગરીને]

કૌશિક !

વિશ્વરથ

[ત્રાસીને]

શું દેવો મને જીવતો જળાવવા માગે છે ? [આંસુ લુછે છે]

રોહિણી

[દયામણી]

વિશ્વરથ —

વિશ્વરથ

[રડતે રાગે]

એક વાર એ પ્રસંગ માટે હું વલખાં મારતો હતો. આજે [રડતે રાગે] તને હું શામ્બરીની સપત્ની કયે મોટે બનાવું ? [રડી રહે છે]

રોહિણી

[નિરાશાભરી]

એ સ્વપ્નાં છોડી દે. ગાંડા ! [આંખ લુછી ટટાર ચાલે છે]
સાંભળ ! હું કહેવા કે આવી ને કે કહેવાઈ ગયું.

વિશ્વરથ

કહે. [સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરતાં] શું કહેવું છે ?

રોહિણી

તને ખબર છે ? જો તું શામ્બરીને કાલે નહીં આપે-તો-તો-

વિશ્વરથ

હું જાણું છું.

રોહિણી

ના. તું નથી જાણતો—તાત પ્રાણ ત્યાગશે.

વિશ્વરથ

[એકદમ ટટાર થઈ, ફાટે ડોળે]

હેં ! શું કહે છે ?

રોહિણી

હમણાં જ મને એમણે પોતાનો સંકલ્પ કહ્યો.

વિશ્વરથ

[આત્મ તિરસ્કારથી]

અને હું અનાય — કુલદ્રોહી — જાતિદ્રોહી — ગુરુહત્યારો !
[અવાજ પણ ટુટે છે] તારો પણ હત્યારો !

રોહિણી

તો શા માટે આ જીવ લઈ બેઠો છે ? શામ્બરી તારી સાથે રહી
સુખી થવાની છે ?

વિશ્વરથ

ના. એ તો હતભાગિણીને કર્મે દુઃખ જ લખાયું છે;
[થોડાવાર બેધ્યાન ભેઈ રહે છે] પણ — પણ દેવો [આકંઠ કરીને]

રોહિણી !—દેવો મને જ'પવા દેતા નથી. [ચાલીને] મને વરુણદેવ રાજ કહે છે: તેં એને સ્વીકારી—મન વાણી ને કર્મે પત્ની કરી—અને જીવનની લાગીએણુ કરતાં ડરે છે? મારાં વ્રત લાંગરે?

રોહિણી

પણુ એ તો કાળી, અનાર્ય છે—

વિશ્વરથ

રોહિણી ! દેવો કેં જુદી આજ્ઞા કરી રહ્યા છે. મારા હૈયામાં, મારી વાણીદ્વારા એમના વેણુના પડધા પડે છે. [પ્રેરણામય અવાજે] વરુણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે:—આર્યત્વ રૂપ ને રંગ વડે નથી. એ તો છે તપ વડે—સત્યમાં—ઋતના અનુસરણથી જો બધા [પયગંબરી ધ્વનિ એના શબ્દોમાં ગાળે છે] શામ્બરી ત્યાગવાનું કહી રહ્યા છે તે વર્ણદેશ—જન્મભેદનાં અનાર્યત્વ વાંછે છે. શામ્બરીના રંગ માટે તું બળીને લસમ થશે તો જ તેમાંથી ખરું આર્યત્વ પ્રગટશે. લાખો શમ્બરો એ રાખ દીલે ચોળી, આર્યો બનશે ને મારી પૂજા અખંડિત રાખશે.

[ખંડ નિઃશબ્દ રહે છે]

શામ્બરી

[નેપથ્યે, અત્યંત નિર્બલ અવાજે]

કૌશિક —

વિશ્વરથ [નશામાંથી જાગતો હોય તેમ]

ઓ ! ઓ !... [રોહિણીને, દયામણી રીતે] જો એ મને બોલાવે છે. રોહિણી ! હું શું કરું ? હું ગુરુનું કહ્યું માનું તો શામ્બરી દેહ છોડશે—હું મરીશ—દેવો અને પિતૃઓ મને શાપ દેશે.

શામ્બરી

[નેપથ્યે]

કાશિક ! —

વિશ્વરથ

— આવ્યો — [ચાલી નય છે]

રોહિણી [ધીમે ધીમે — સાશુ કંઠે]

બેમાંથી એક... કાલે મરવાના... અને... સાથે હું તો ખરી જ...
...દેવ !

[હાથમાં હપટી રાખી, આગ્નમાં ભેટી તે પુતળા ભેવી બેસી રહે છે.
પાછળથી લોપામુદ્રા આવે છે. તે રોહિણીની પાસે ધીમે ધીમે આવી
હેતુભર્યે નયને ભેટી કરે છે]

લોપામુદ્રા [રોહિણીને ખસે હાથ મુકી]

બહેન ! તું ક્યાંથી ?

રોહિણી

હું ! [ચમકીને] ભગવતી ! વંદું છું.

લોપામુદ્રા [હસીને માથે હાથ મુકે છે]

તું અહીંઆં ક્યાંથી ? વિશ્વરથને સમજાવવા આવી છે ?

રોહિણી

હું કેમ સમજાવું ? [માથે હાથ દઈ] માફ તો ભાગ્ય કુટી ગયું.

લોપામુદ્રા

શું કહે છે ?

રોહિણી

[રડતાં]

ભગવતી ! મનુભેમાં બે જાણી વાણી મારી જીવનની દોરી છે.
કાલે સવારે બેમાંથી એક — કે બંને મરવાનાં, — ને મારી દોરી તુટવાની.

લોપામુદ્રા

[ચક્રિત]

બે કાણ ?

રોહિણી

પિતાજી ને વિશ્વરથ, બેમાંથી જેનો સંકલ્પ તૂટશે તે પ્રાણ છોડશે !

લોપામુદ્રા

[શીકી પડી નય છે]

શું કહે છે ? પિતાજી !

રોહિણી

[નિરાધારીથી]

હા. મૈત્રાવરુણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જો કાલે વિશ્વરથ શામળીને ન સોંપી દે તો એ ચમલોક જશે. [કલ્પાંત કરીને] હું શું કરું ? મને કેં સુઝતું નથી. ભગવતી ! ભગવતી ! કેં રસ્તો બતાવો. એ બે વખર હું કેમ જીવીશ ? [રડે છે.]

લોપામુદ્રા

[થોડીવાર વિચાર કરે છે. એની આંખોમાં કૈંક તેજ આવે છે ને નય છે. હેતથી]

રોહિણી ! હું જાણું છું — વિશ્વરથના પણ હૈયામાં તારો વાસ છે. શું રસ્તો બતાવું ? [વિચારમગ્ન] હું કાલે તો જવાની —

રોહિણી

[કરગરીને]

ના-ના-ન જશો. તમારા શીવાય વિશ્વરથ કોઈનું સાંભળશે નહીં. મારા પર દયા કરો, હું પગે લાગું. [હાથ જોડે છે.]

લોપામુદ્રા [ધીમેથી, ભર્મિલર અવાજે]

કરગરવાની જરૂર નથી. મને શી ખબર કે અગસ્ત્ય આવી પ્રતિજ્ઞા લેશે ? બહેન ! તારા જેવી જ હું છું. બેમાંથી એકને હું મરવા દઉં તો મારું શું થાય ?

રોહિણી

[ચમકીને]

તમારું !

લોપામુદ્રા

[હસીને વાત ઉઠાવે છે.]

રોહિણી ! ઉઠ — આંસુ લુછ. [કેં વિચાર આવે છે. હસીને, સંકલ્પથી] બેમાંથી એકે નહીં મરે — હું જીવતી હોઈશ તો. થયું ?

રોહિણી

[અનન્યબળ થઈ]

ભગવતી — !

લોપામુદ્રા

— આંસુ લુછ. [પડકાર કરી] નેઈએ. [વિનયથી હસે છે]
એ એ આપણને મારે છે કે આપણે એ બંનેને બચાવીએ છીએ.

રોહિણી

[પ્રશંસામગ્ન]

ભગવતી ! આપ તો ઉષાના અવતાર છો.

લોપામુદ્રા

તું અહીંઆં રહે ! [રોહિણીને ખસે હેતથી હાથ મુકી] કૌશિકના
જીવને શાતા વળશે. [નય છે]

રોહિણી

[અગ્નિમાં નેઈ રહી]

અરે દેવ ! શું થશે ?

[થોડાવારે વિશ્વરથ શાસ્ત્રીને કહે હાથ મુકી, ચાલવામાં ટકે. દેતો
આવે છે. શાસ્ત્રી વીશ વર્ષની કાળી, ચીળી, ભારેવાઈ યુવતી છે. એની
આંખો મોઢી, શીકી, અને મરતી હરણી જેવી છે. તે મહામુશ્કેલીએ ચાલે છે.
આંખો વખત એની આંખો વિશ્વરથ પર ઠેરવી રાખવાની એને ટવ છે.]

વિશ્વરથ

હિત્રા ! જો ! આ રોહિણી. મેં તને વાત કરી હતી તે.

હિત્રા

[અશક્ત અવાજે]

રોહિણી ! [વિશ્વરથ એને પાટપર બેસાડે છે]

રોહિણી

— કેમ બહેન ? કેમ છે ?

હિત્રા

[બીકથી]

પેલા — બીહામણા — તારા ભૈરવની છોકરી. [વિશ્વરથને]
મારા બાપને હણાવ્યા તે ?

વિશ્વરથ

[ચાક્રે અવાજે]

ભુલી જ બધું ! એ તો મારા ગુરુ છે — બાપથી પણ વધારે પૂજ્ય.

[રોહિણી તરફ જોઈ] એ તો મારી બાલપણની સખી છે. હું ને એ ગુરુના આશ્રમમાં સાથે ઉછર્યા છીએ.

રોહિણી

[દયાલાલને અવાજે]

બહેન ! શામ્બરી ! ખીતી નહીં.

[શામ્બરી બોલતી નથી. વિશ્વરથ ખેદથી રોહિણી તરફ જોઈ રહે છે. ચોડીવાર કોઈ બોલતું નથી.]

રોહિણી

વિશ્વરથ ! જે થાય તે. હું તો બાલપણની સખી જ છું. [ઉઠીને] જાઉં ? ફરી આવીશ.

વિશ્વરથ

વારુ !

[રોહિણી ઉઠીને જવા જાય છે. સામું પ્રતર્દન હાંફેલો ફાંફેલો આવે છે એટલે રોહિણી પાછી આવે છે]

કેમ પ્રતર્દન શું છે ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન

[ગભરાએલે અવાજે]

રાજા ! ખબર પડી ? ગુરુએ પ્રાણ ત્યાગવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

વિશ્વરથ

[ખેદથી]

હું જાણું છું.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

રાજા દિવોદાસ સૈન્ય તૈયાર કરે છે —

વિશ્વરથ

[ખેદરહીતી]

શા માટે ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન

આપને જતા અટકાવવા માટે —

વિશ્વરથ

ઠીક ! આપણું સૈન્ય સંજોગ કરો.

સેનાપતિ પ્રતર્દન [ગુચવાઈને ઉભો રહે છે]

રાજા —

વિશ્વરથ

[બેદરકારીથી]

શું છે ? ખંચા નહીં ! કહી નાંખ.

સેનાપતિ પ્રતર્દન

ભરતશ્રેષ્ઠ ! [હ્વાલથી] ગુરુની...પ્રતિજ્ઞાની બધાને ખબર પડી ગઈ છે. એટલે — એટલે —

[વધારે બોલાવું નથી એટલે અટકે છે]

વિશ્વરથ

[વિનયથી]

— એટલે ભરતો મારે માટે નહીં લડે, એમજ ને ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : [જલ્મ સુકાય છે]

ધણાખરાના મનમાં એવું છે ખરું. હું — [અટકે છે]

વિશ્વરથ

[સંકલ્પથી]

પ્રતર્દન ! જા —

ઉઝા

[વિશ્વરથનું મુખ જોઈ ગભરાય છે. તેનો હાથ પકડતાં]

વિશ્વરથ ! મને છોડતો નહીં . . .

વિશ્વરથ

ગભરા નહીં ! [પ્રતર્દનને, નિશ્ચયથી] જા. ભરતોને કહે —
બધાને મારી સેવામાંથી મુક્ત કરું છું...રોહિણી ! તું પણ જા, ને
ગુરુને કહે [ગાંભીર્યથી આકાશ સામું જોઈ] વરુણદેવ એના બાલકને
પાછો બોલાવે છે. [ખારણામાંથી આવતો તડકો જોઈ રહે છે. એકદમ
હસા થઈ જતાં] જાઓ ! હું ખાત્રી કરું છું — હમણાં જ —

રોહિણી

શી ?

વિશ્વરથ

[હત્સાહુથી]

કે શામ્બરી આર્યા થઈ છે કે નહીં.

રોહિણી

[ચમકીને]

કાની પાસે ?

વિશ્વરથ

[તડકા તરફ જોતાં]

સૂર્યદેવ પાસે—આ રહ્યા—હાજર છે. [ભયંકર રીતે] ખાત્રી કરી,
પછી એની સાથે હું મૃત્યુલોક છોડીશ.

રોહિણી [ગભરાઈને માથે હાથ દે છે]

ઓ—

સેનાપતિ અતર્દન

[પાછળ હટીને]

— રાજન્ —

ઉગ્રા

[હાથ લંબાવીને]

વિશ્વરથ ! મને છોડતો નહીં...હું એકલી છું.

[બેસીને વિશ્વરથનો હાથ પકડે છે. વિશ્વરથ સૂર્યબિમ્બ તરફ જોઈ રહે છે]

વિશ્વરથ

[પ્રાર્થના કરતે અવાજે]

દેવ ! કહો — કહો — મને — ગાધિના પુત્રને — મૈત્રાવરુણના
શિષ્યને — ઉગ્રા આર્યા છે કે અનાર્યા ? દેવ ! [પાણી લઈ શામ્બરી
પર છાંટે છે] મેં એને પરિસીચી છે — સત્યે ને ઋતે. [આથમવું
સૂર્યબિમ્બ બારણામાં મઢાઈ રહે છે] ઉગ્રા ! આ આવ્યા સવિતા,
હાથ જોડ ! એમની કૃપા યાચ — તારી બુદ્ધિને પ્રેરે. બોલ ! ઈ
— તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ —

ઉગ્રા

[બીકથી]

— તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ —

વિશ્વરથ

— ભર્ગો દેવસ્ય —

ઉગ્રા

— ભર્ગો દેવસ્ય —

વિશ્વરથ

— ધીમહિ ધીયોયોનઃપ્રચોદયાત્

ઉગ્રા

ધીમહિ ધીયોયોનઃપ્રચોદયાત્

વિશ્વરથ

[બેભાન થાય છે]

દેવ ! સવિતા ! બોલો ! [પ્રાણુ જતો હોય તેમ કરગરીને]
ઉગ્રા આર્યા છે કે નહીં ? — બોલો [સાશ્વ અવાજે] એ આર્યા છે કે નહીં ?

[સૂર્યબિમ્બ મોઢું, રાહું થાય છે. તેનાથી બારણું ભરાઈ નય છે. તે સોને મઢ્યા રથનું સ્વરૂપ લે છે. સૂર્ય પ્રગટે છે. તમ સુવર્ણથી રસેલાં એવાં તેલેમય શરીરે અને જળહળતા મુકુટને કવચે બધાંને આંધળાં કરતા દેવ પલવાર નેઈ રહે છે. પ્રતર્દન ગભરાઈ ભોંયપર ઉંઘે પડે છે. રોહિણી આંખે હાથ દઈ પ્રણિપાત કરે છે. ઉગ્રા બેભાન થઈ નય છે. વિશ્વરથ ઘુંટણીએ પડી, બે હાથ લંબાવી, ફાટી કરગરતી આંખે ગાંડા નેવો પ્રાર્થી રહે છે]

સૂર્યદેવ

— હા — [ચારે દિશામાં અવાજ ગાળે છે]

[ધીમેથી સૂર્યનારાયણ અદૃષ્ટ થાય છે. તડકો ચાલી નય છે. વિશ્વરથ મૂર્છા પામે છે]

[પડે પડે છે]

અંક ત્રીજો

[સમય : સાંજ]

સ્થલ : અતિથિગ્વનું ઉધાન. ન્ત્યાં અગસ્ત્યના આશ્રમનું તપોવન અને ભરતોનાં હૃદયનાં ઉધાન મળે છે ત્યાં એક કુંજ. જમણી તરફથી માર્ગ સીધો ગામમાં જાય છે. આગળથી જમણે હાથે પગથી અગસ્ત્યના આશ્રમમાં જાય છે. ડાબી તરફ આથે સરસ્વતી વહી જાય છે. તે તરફ તેનો ધાટ છે અને ત્યાં બે ત્રણ હોડીઓ દેખાય છે. ડાબે હાથે, વિશ્વરથના હૃદયનો માર્ગ જાય છે. જમણી તરફ મોટા થાળાવાળો વૃક્ષ પીપળો છે. ચારે તરફ નાનાં મોટાં ઝાડો આવી રહ્યાં છે. કેટલાક પર લવચેલાં ફુલો મધમધે છે. બુઢીની એક વેલ પીપળા પર વીંટાઈ ભોંયપર પથરાઈ રહી છે.

સૂર્યાસ્ત થયો છે. દિવસનો પ્રકાશ આછો થતો જાય છે. ચંદ્ર સરસ્વતીને ચેલે તરફ આકાશમાં ચઢવા લાગ્યો છે અને તેના વધતા જતા કનકમાં ઝાડોની લાંબી છાંય કાણે કાણે ટુંકી થતી જાય છે. લોપામુદ્રા ધીમે ધીમે ઝાલતી આવે છે. તે અત્યારે મૃગચર્મમાં સજ્જ છે. તેનું મુખ ચંદ્રિકામાં દેદીપ્યમાન છે. એની આંખોમાંથી તેજનાં અંબાર વરસે છે.]

લોપામુદ્રા

સરસ્વતી મા ! જો હું તારી પુત્રી હોઉં, જો મેં જીવનભર સત્ય આચર્યું હોય, તો મને બુદ્ધિ દે. [હાથ જોડી] વાગ્દેવી ! ભારતી ! તારા ભરતોના ઉદ્ધારાર્થે આવ ને મારી મા ! મારી વાણીમાં વસ. [ચંદ્ર તરફ જોતાં] સોમ ! તારું અનુપમ સૌંદર્ય મારામાં સીંચ. ઉપાદેવી ! માતા ! તારી પુત્રીને સર્વાંગે ભલક ભરી દે. બે જણ,

જે મારા હૈયામાં વસે છે, તે બંને એકમેકના વિરોધી થયા છે. [વાદળ તરફ જોતાં] વરુણુ ! દેવાધિદેવ ! બંને તારા પુત્રો છે — બંને પ્રિય છે. તેમને ઉગારવાની મને શક્તિ દે. [થોડું હસીને] અગ્નિ ! મારી શરમ બાળીને ભસ્મ કર. મરુતો ! મારા સંયમને ઉડાડી દો — જ્યાં એની રજ પણ ન જડે ત્યાં. [જે હાથ જોડી, નીચી નમી ઘુટણી-એ પર છે. તેની આંખો બ્યોમની સામે જોઈ, કરગરી રહે છે. એટલામાં પાંદડાનો ખડખડાટ થાય છે. તે ઉઠીને ત્યાંથી ખસી જાય છે.]

ઉગ્રા ધીમે ધીમે ને રડતી રડતી આવે છે. તે મુશ્કેલીથી ચાલે છે. તેના વાળ છુટા છે. તેના દીન વર્દન પર દુઃસહ વેદના છે. તેને આવતી જોઈ પીપળા પરથી એક પાંખી ફડફડ ઉડી જાય છે. તે ચમકે છે, હાંચું બૂચે છે ને ચંદ્રમાને એક ટશે જોઈ રહે છે. તે રડતી રડતી જાલે છે. લોપામુદ્રા ઝાડને એથે છુપાઈ જાય છે.]

ઉગ્રા

ચંદ્રમા ! બાપલીઆ, કહેતી, એને શું થયું છે ? ત્રણ ત્રણ દહાડાનાં વહાણાં વાયાં પણ મેં એને હસતો જોયો નથી. મારી તરસી આંખો તરફડે છે. ચાંદલાઆ ! મને નહીં કહે કે એનું હાસ્ય ક્યાં ગયું ? [આંસુ હુછે છે] હું તો દુઃખીઆરી છું. મારે નથી ધર — નથી બાપ — નથી જાત. બધાંમાં કૌશિક છે. એને નહીં રહેવા દે તો હું ક્યાં જઈશ ? [વિચાર કરીને] એ રીસાયો છે ? હું નહીં ગમી ? કાઈ એનું ચિત્ત ચોરી ગયું ? હું શું કરું ?

[પીપળાની પાસે આવી પગથીઆ પર જોસે છે ને આસ્કા લે છે.]

પીપળ ! મારા દેવ ! મારાં બધાં ગયાં... મુજ દુઃખીઆરીનો તું એક વીસામો છે. [સમજવતાં] વિશ્વરથ ભલે કહેકે તું દેવ નથી. પણ મારી મા ને દાગી તો તને જ પૂજતાં હતાં. કૌશિકના દેવની તો મને બીક લાગે છે. પણ મારા પીપળા ! તું મારી વારે ધા. હું તારું થાળું ધોઈશ — તને કુકુમ અક્ષતે વધાવીશ. મારો કાશિક

હસશે ત્યારે હું તને મોગરાની માળે વધાવીશ. એ હસતો નથી. પીપળ ! તારા પાનની હું રોજ પૂજ કરીશ—એને હસાવને ! સુખી કરને ! [ચાલીને આંખો લુછે છે]

પીપળ ! મારા માથાની છાંય ! તું ક્યાં એની વાત નથી જાણતો ? એ મારા પિતાને ગઢ આવ્યો. મેં ખોલાવ્યો; એ આવ્યો; હું ઝાડ જેવી નિશ્ચેતન ઉભી. એ હસ્યો—એની આંખમાં હું વસી—ને પાછી જીવતી થઈ ગઈ. [થોડી વાર આંખ મીચી બેસી રહે છે.]

બાપ ! મારા પીપળ ! જે દહાડાથી પેલી ગૌરાંગી આવી ત્યારથી એનું ચિત્ત ચળ્યું. એ સ્ત્રીમાં ચિત્ત ચોરવાનું ચાતુર્ય છે. એની જીભમાં લૈરવથીએ ભૂંડો જાદુ છે. જે હાસ્ય એ ચોરી ગઈ તે પાછું લાવી આપ. મારા બાપ ! હું પગે લાગું. વિશ્વરથ કહે છે કે હું હવે આર્યા છું. ભલે. એ કહે તે ખરું. [ઉમળકાથી] પણ પીપળ ! હું તો તને સદાય પુજીશ. બતાવતો ખરો કે એ હાસ્ય ક્યાં છુપાયું છે ? મારા બાપના ધાતકોમાં ફસી છું ત્યાં એનું હસવું એ જ મારું સર્વસ્વ છે. એને હસાવ — સુખી કર — મારી પાસે રાખ. હું એને પગે પડીશ, એનાં ચરણ તલાશીશ.

[થાળા પર માથું મુકી રહે છે. લોપામુદ્રા આંખો લુછતી આગળ આવે છે ને ક્યાં સુધી ઉઘાડે જોઈ રહે છે. પછી તેને વાંસે હાથ મુકે છે]

લોપામુદ્રા

[સ્નેહથી]

ઉઘા ! ખેટા ! શું કરે છે ?

ઉઘા

[ચમકીને]

ગૌરાંગી ! તું ક્યાંથી આવી ?

લોપામુદ્રા

[ધીમેથી]

હું અહીંઆં ફરતી હતી. તારો અવાજ સાંભળીને આવી.

ઉઘા [બીની બીની, હાથ નેડીને]
બાઈ ! શા માટે મારી પુઠે પડી છે ? મેં તારું શું બગાડ્યું છે ?

લોપામુદ્રા

ગાંડી ! આમ બોલે છે ? વિશ્વરથ તારો પાલવ પકડીને ઉભો છે ત્યાં હું જ એકલી તેની પડખે ઉભી છું.

ઉઘા

ગૌરાંગી ! તું આવી ને મારાં ભાગ્ય કુટ્યાં. તું આવી ને કૌશિક મને હૈયાથી ઉતારી - એને ગઢ છોડવાનું મન થયું. [કમકમાં આવે છે] તારે લીધેં મારા બાપ મુઆ - મા મોઈ - બધાં મરાયાં. હવે ક્યારે મારો કૂડો છોડશે ?

લોપામુદ્રા

બહેન ! તું, તારા લોકથી વીખુટી, ભુરાએલી ધેતુસમી ઘેલી બની છે. મારા વિના તારું ને તારા વિશ્વરથનું કાઈ નથી.

ઉઘા

[ગભરાટથી]

હાય ! હાય ! ખરી વાત ! અમારું શું થશે ?

લોપામુદ્રા

[મમતાથી]

ઉઘા ! તું અમારા લોકથી અણુજાણુ છે. તું કૌશિકને સુખી નહોં કરે ને એ તારે લીધે પ્રતિષ્ઠા, રાન્ય ને જીંદગી છોડવા બેઠો છે.

ઉઘા

[માથે હાથ દઈને, વહેમથી]

ગારાંગી ! તું પાકી છે. એમ કરીને મારો કૌશિક લઈ લેવો છે ?

લોપામુદ્રા

મૂર્ખી ! હજી તને ન સમજાયું ! એ તો મારો પુત્ર છે.

ઉઘા

ત્યારે એને મારી પાસેથી કેમ લઈ લે છે ?

લોપામુદ્રા

ખેટા ! હું તને કેમ સમજાવું ? હું આડે નથી આવતી, અમારા લોકો આવે છે. શુદ્ધિની સાચવટમાં અમે અસુરોથી પણ વિકરાલ છીએ.

ઉઘા

હું પણ મોઢા હતભાગિની છું. બાપનું નિકંદન કાઢી, કૌશિકનું નિકંદન કાઢવા ખેડી છું. [રડીને] માતા ! મારું કોઈ નથી. [તેને વળગીને]

લોપામુદ્રા

ઉઘા ! તું ગભરા નહીં. સાંભળ ! અત્યારે તારે લીધે વિશ્વરથ પર આશ્રુ જગત ઉલટયું છે. મારું માન ને મારે આશ્રમે ચાલ. મારી દીકરીની માફક રાખીશ. તારી સુવાવડ પૂરી થાય એટલે કાશિકને પાછી સોંપીશ.

ઉઘા

મારે ગયે કૌશિક બચશે ? [પાછી વહેમાઈને] ના - ના - ના. મારા કાશિકને છોડીને હું નહીં જાઉં.

લોપામુદ્રા

સાથે રહેશે તો કાલે સવારે એને જીવતો નહીં દેખે. જો ! એને પણ સાથે આવવાને હું સમજાવું છું. પણ એ નહીં માને તો તું મારી સાથે ચાલ. [ઉઘા વિચાર કરે છે. વિશ્વરથ આવે છે. તે ધીમેથી, અડધો હાથમાં હોય તેમ ચાલે છે.]

વિશ્વરથ

[ખેદ યુક્ત સ્વરે]

ઉઘા ! તું અહીંયાં છે ? [આવીને] કોણ લગવતી ? [ઉઘાને] તું આ ઠંડીમાં ઠરી જશે. હું તને ક્યારનો શોધું છું.

[ઉઘાને ખભે હેતથી હાથ મુકે છે]

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથ ! સારું થયું કે તું મળ્યો. હું તને મળવા આવી હતી પણ તું કામમાં હતો. [ધીમે ધીમે] કાલે સવારે હું જઈશ હોં.

વિશ્વરથ

લગવતી ! તમે જવાનાં અને - અને હું પણ ક્યારે જઈશ તે ઘાવાપૃથિવીનો રાજા નાણે. [અનહદ સ્નેહથી] હું પૃથ્વી પર નહીં હોઉં તો સ્નેહોર્મિથી મને કાઈ વાર અંજલિ આપને. પિતૃલોકમાં બેઠો બેઠો હું તૃપ્ત થઈશ.

લોપામુદ્રા

[વિશ્વરથને ભેટીને]

વત્સ ! આમ શું બોલે છે ? મારું હૈયું ચીરાઈ જાય છે. આવા ભયંકર શબ્દો વદાયગીરીમાં હોય ?

[ઉઘા દીન વદને બોલ્યા કરે છે]

વિશ્વરથ

[ડોકું ધુણાવીને]

લગવતી ! લગવતી ! તમે નાણુતાં નથી ? મારી વાત ખરી નીકળી. મારે તપોબલે શામ્ભરી આર્યા થઈ ગઈ.

લોપામુદ્રા

[અનયમ થઈને]

શું ?

વિશ્વરથ

લગવતી ! ન્યારે ગુરુની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ત્યારે પલવાર મારા હૈયામાં મંશય વસ્યો. શું હું દસ્યુકન્યાને આર્યા કરીશકું ? ગુરુના પ્રાણની સાટે હું માત્ર મારી જીવંતો નથી રાખતો ? મેં દેવોનું આવાહન કર્યું -

લોપામુદ્રા

[ચક્રિત થઈ]

પછી ?

વિશ્વરથ

— પછી મેં સત્યને ઋતથી ઉગ્રાને પરિસીંચી અને [અમકતી આંખે] લગવતી ! દેવ સવિતા આવ્યા —

લોપામુદ્રા

[સ્તબ્ધ થઈ]

હેં !

વિશ્વરથ

હા ! સદેહે - કનકમય કવચમાં સજ્જ બનીને. ઉગ્રા ત્યાં હતી; પ્રતર્દન ને રોહિણી પણ ત્યાં હતાં. સૂર્યદેવે સાક્ષી પુરી કે ઉગ્રાને મેં આર્પા કરી છે.

લોપામુદ્રા

[ભાવથી વિશ્વરથને ઝંને ખભે બે હાથ મુકી]

વિશ્વરથ ! તને દસ્યુઓને આર્પ કરવાનું મંત્રદર્શન થયું ? કોઈ મહર્ષિએ ન કર્યું તે તેં આજે કરી દેખાડયું ? [ભેદીને] શાખાશ, મારા પુત્રક ! તને હૈયું ચીરીને મારો હર્ષ શી રીતે બતાવું ? [પ્રશંસાથી] તેં આજે આર્યોને ઉદ્ધાર્યા.

વિશ્વરથ

આજે તો મને આર્યોએ તજ દીધો છે; કાલે તો હું [ખેદથી] ક્યાં હોઈશ ?

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથ ! જો પ્રયાણની જ ધચ્છા-હોય તો મારી સાથે ચાલને ?

વિશ્વરથ

[વિચાર કરીને]

તમારી સાથે ? ભગવતી ! ભગવતી ! આજે ગુરુ, વસિષ્ઠ, દિવોદાસ, ભરતો ને આર્ષ માત્ર મારી હાંસી કરી રહ્યા છે તેવે વળતે હું અહીંઆંથી ચાલી જાઉં ? [દબતાથી] ના - ના. જો મારા મંત્રદર્શનમાં સત્ય સમાયું હોય તો અહીંઆંથી જ - ન્યાં દેવાધિદેવ સૂર્યે મને દર્શન દીધાં ત્યાંથી, મારો મંત્ર ઉચ્ચારતો, હું પિતૃલોકમાં સંચરીશ. [નમ્રતાથી] મારા સત્ય સાટે હું સર્વસ્વ સમર્પણુ કરીશ. એ સમર્પણુમાંથી નીકળેલી મારા રુધિરની સરિતા - આ સરસ્વતીથી પણ વિશુદ્ધ - સમર્પણુને પાપમાંથી મુક્ત કરશે.

લોપામુદ્રા

[થોડીવાર પૂજ્યભાવથી જોઈ રહે છે. પછી હમળકાથી]
મારા પુત્રક ! આજે મારું જીવન સફલ થયું. તારામાં હું વિશ્વનો
મિત્ર જોઉં છું. [ક્ષીરી હૈયા સરસો ચાંપે છે]

વિશ્વરથ

[લોપામુદ્રાને પ્રગે લાગી તેના પગની રજ માથે મુંકે છે.]
ભગવતી ! બધો પ્રતાપ આપનો છે. તમારા આશીર્વાદે હું
ઋષિપદ પામ્યો. તમારું સ્મરણ કરતો હું પ્રાણ છોડીશ. આજ્ઞા આપો !

લોપામુદ્રા [નીચા વળી તેને ઉઠાડે છે]

પુત્રક ! મારો જીવ આપે જો તને જીવતો રાખી શકું તો -
તને કાલે જીવતો જોઈશ. હમણાં આજ્ઞા નહીં આપું - કાલે સવારે વાત.
જા ઉઘાડે શરદી લાગે છે. એને સાચવજો. ઉઘા ! બહેન ! જા હવે.

[લોપામુદ્રા હેતથી ઉઘાને ઉઠાડે છે. વિશ્વરથ ઉઘાને કંડે હાથ
દઈ, ધીમેથી લઈ જાય છે. લોપામુદ્રા ક્યાં સુધી જોયા કરે છે. પછી તે
હસીને ચાલી જાય છે. અનિગર્ત અંગીરા થાકેલો આવે છે ને ચારે તરફ
ધ્યાનથી જુએ છે, અને કોઈ નહીં દેખાવાથી નીસાસો મુકે છે.]

અનિગર્ત [સ્વગત]

આખા ગામમાં હું જ એક અલાગીઓ ! ન્યારથી આ સ્ત્રીએ
મારા ઘરમાં પગ મુક્યો છે ત્યારથી એકે વાત સીધી ઉતરી નથી.
[ક્રપાળ કુટીને] બધા લોપામુદ્રાની સાથે ચાલ્યાં જશે ત્યારે અનિગર્ત
ઐરીની સુવાંવડ કરશે ! [થાળાપર બેસી જઈને] આવી સ્ત્રી કોઈ
દહાડો જોઈ નથી. હું મહર્ષિ લોપામુદ્રા જોડે જવા તૈવાર થયો કે
એને પ્રસૂતિની વેદના થઈ આવી ! [તિરસ્કારથી] ગ્રહણ લાગવા માંડયું
કે એ આર્યશ્રેષ્ઠે સાપ મારવો શરૂ કર્યો ! [ચારે તરફ જોઈને] મને
કહ્યું કે ભગવતી તો અહીંયાં છે. ક્યાં છે ? એ જાડાને પણ બધે
મહર્ષિના જ ભણકારા વાગ્યા કરે છે.

[દિવોદાસ, લોપામુદ્રા ને અગસ્ત્ય આપે છે. લોપામુદ્રા અદ્ભુત બની રહી છે. અગસ્ત્યના મુખ પર ભયંકર હચ્ચકા છે. તે નીચું જોઈ ચાલે છે. જરા બોલે છે ને આંખો ઢાંચી કરે છે ત્યારે તેમાંથી તણખા ખરતા લાગે છે. શરૂઆતમાં દિવોદાસ પણ ગંભીર છે.]

દિવોદાસ

કાણુ છે રે ?

અન્નિગર્ત

ઐ તો હું અન્નિગર્ત અંગિરા. ભગવતીને મળવા આવ્યો છું.
ભગવતી ! રાજન્ ! ગુરુવર્ચ ! વંદું છું.

લોપામુદ્રા

શતંજીવ. કેમ ભાઈ ? શું છે ?

અન્નિગર્ત

ભગવતી ! મારા પર દુઃખના કુંગર પડ્યા છે.

લોપામુદ્રા

કેમ કરીને ?

અન્નિગર્ત

આપની સાથે આવવાની મને આપે રજા આપી. પણ ઐ સુખ મારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી ? મારી સ્ત્રીને પ્રસૂતિની વેદના થાય છે.

લોપામુદ્રા

તો માંડી વાળ.

અન્નિગર્ત

પછી આવું તો ચાલશે ?

લોપામુદ્રા

હા ! મારો આશ્રમ ઊધાડો છે, જ્યારે ફાવે ત્યારે આવજો.
પણ મેં કહ્યું હતું તે યાદ રાખજો.

અનિગત

શું ?

લોપામુદ્રા

મારી સાથે આવી કેઈ પસ્તાયા વગર રહું નથી.

અનિગત

[દીનતાથી]

મેં તો મારું બધું આપને સ્વાધીન કર્યું છે.

લોપામુદ્રા

ઠીક, ત્યારે જોખમ તારું છે. કેમ ખરુંને અતિથિગ્વ !

અનિગત

ત્યારે આજ્ઞા ?

લોપામુદ્રા

હા. [અનિગત ત્રણેને પગે લાગી જાય છે. હસીને] મૈત્રાવરુણ તમને ખબર છે ? તમારા શિષ્યો તમારો આશ્રમ છોડી, મારી સાથે આવે છે.

અગસ્ત્ય

[ન છુટકે]

હા.

દિવોદાસ

[મુખ પરથી ગાંભીર્ય સરી જાય છે.]

લોપામુદ્રા ! તમે લઈ જાઓ તો આખું ગામ સાથે આવે. આલમાં ઉપા, તેમ આ લોકમાં લોપામુદ્રાઃ જોઈએ, જોઈએ પણ થાકીએ નહીં.

લોપામુદ્રા [નયનોમાંથી સ્નેહ વર્ષાવતાં]

તમે પણ ધરડે ધડપણ મને ફટવો છો શું ? [ચારે તરફનું દશ્ય દેખાડી હમજકાથી] જુઓ ! જોવાનું તો અત્યારે આ બધું કેવું સરસ છે ? તમારી મારામારીનો જરા સ્પર્શ નથી. સરસ્વતીનો સુરમ્ય

તટ, અગસ્ત્યનું તપોવન ને આવી અમૃતસ્રવતી ચંદ્રિકા - પછી
સૌંદર્યમાં શું ખુટે ?

દિવોદાસ

ખુટતું હતું તે તમે પુરું કર્યું. લોપામુદ્રા ! શા સારુ અહીંયાં
રહેતાં નથી ? બાલપણમાં આ જ કુંજને વેણુવાદે ગજવ્યો હતો. ફરી
શા સારુ નથી ગજવતાં ?

લોપામુદ્રા

રાજન્ ! મારે પગે પાંખો છે. સ્થલેસ્થલનું સૌંદર્ય અને ગામે-
ગામનાં માણસો મને આકર્ષે છે.

દિવોદાસ [હેતથી લોપામુદ્રાને ખભે હાથ મુકી]

એટલે સ્થલેસ્થલનાં માણસોને ગાંડાં કરવાં છે, કેમ ? ખરું ને
મૈત્રાવરુણ ? [હસે છે]

લોપામુદ્રા

અતિથિગ્વ ! હું તો દેવી સરસ્વતી સમી છું. સ્થલેસ્થલે હું
વહું છું - તરસ્યાને ટાઢક આપતી. પલવાર કાઢીને ઉદ્ધાસધેલાં
કરું છું, કાઢીની આંખોમાં તેજ આણું છું, ને કાઢીની રંગોમાં ભરતી.
અને હું તો મારે વહી જાઉં છું. [આંખો નચાવીને] કાઢી હુએ નહીં
એટલું ધ્યાન રાખું છું. કેમ ખરું ને મૈત્રાવરુણ ?

[અગસ્ત્ય યેધ્યાન છે તે ચમકે છે]

દિવોદાસ

પણ લોપામુદ્રા ! ઘડપણ આવશે ત્યારે ?

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

મારો આશ્રમ છે, થોડાં શિષ્યોની અવિચલ ભક્તિ છે. મારી ધેનુઓ-
ની પ્રીતિ કદી ઘરડી થવાની નથી. શીકર કરશો નહીં, રાજન્ ! [હસીને]
હું એ દહાડો દેખવાની નથી. [નકટાઈથી] ઉપાદેવી મારું સૌંદર્ય

સાચવે છે. સવારે સવારે હું હતી તેનાથી સુંદર બની પથારીમાંથી ઉઠું છું. સર્વત્રગામી કાલ પણ મારા શરીર પર પદચિન્હ મુકવાની હીંમત કરતો નથી. શું ધારો છો અગસ્ત્ય ?

અગસ્ત્ય [અત્યંત ગંભીરતાથી ન છુટકે]

એ વીશે મેં વિચાર કર્યો નથી.

દિવોદાસ

લોપામુદ્રા ! હું પણ ચાલીશ વર્ષે નાનો હોત તો તમારી સાથે આવત.

લોપામુદ્રા

રાજન્ ! તમે તો અહીંયાં જ શાભો. નહીં તો આ રાજ્યો કાણ લેશે ? અથડા કાણ કરશે ?

દિવોદાસ

[ચાદ આવતાં]

અરે હા, અમે જઈએ ? ઘણું કામ છે. કાલે વખત છે ને ન મળાય. તમારી નાવો અહીંયાં તૈયાર છે.

લોપામુદ્રા

તમે એ ન મળો તે કંઈ ચાલે ? વારુ, [ગંભીર બનીને] તમે બંને અહીંયાં છો એટલે એક યાચના કરી લઉં ?

દિવોદાસ

શી ? કહોને.

લોપામુદ્રા

એક શમ્બરકન્યા પછાડી કેટલાં કેટલાં વેર વધારવાં છે ? કેટલા જીવ લેવા છે ? અગસ્ત્ય ! મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે શું કરવા બેઠા છો ?

અગસ્ત્ય

[હથ આંખે]

ભારદ્વાજ ! તમારી સાથે એ વાત કરેલી નકામી છે. [તિરસ્કારથી] જે થાય છે તેમાં તમારો ભાગ ક્યાં થોડો છે ?

લોપામુદ્રા

[ગર્વથી]

હા, મારો ભાગ છે — પણ બધાથી સરસ. મુનિપદ્મના અભિમાનથી તમે જોઈ શકતા નથી. [એકદમ અગસ્ત્યની સામું આવી કૂંડે હાથ મુંકી] ખબર છે ? જોને તમે મૂર્ખ શિષ્ય માનો છો તેણે આજે મંત્રદર્શન કર્યું. સૂર્યદેવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો; દસ્યુકન્યાને આર્યા બનાવી; આર્યાવર્તનો ઉદ્ધાર કર્યો. એમાં જો મારો ભાગ છે એમ માનતા હો તો મને બહુ ગર્વ થાય છે.

અગસ્ત્ય

[સખ્તાઈથી]

ભારદ્વાજ ! રોહિણી મને કહી ગઈ—

લોપામુદ્રા

[તેવીજ સખ્તાઈથી]

છતાં તમે એને મારવા બેઠા છો ? [અગસ્ત્ય ઉત્થતાથી જોઈ રહે છે] અતિથિગ્વ ! તમે પણ શું કરી રહ્યા છો ?

દિવોદાસ

હું શું કરું ? મૈત્રાવરુણને મરવા દઉં ?

લોપામુદ્રા

રાજન્ ! તમે એને જતો અટકાવવા માગો છો ? ભરતો એને ત્યાગી બેઠા છો. [તિરસ્કારથી] તમારા અભિમાનનો પાર નથી. એ વિશ્વરથ નથી—એ તો વિશ્વામિત્ર છે. જ્યારે તમે ને હું વીસરાઈ જઈશું ત્યારે વિશ્વના એ મિત્રનું નામ સ્મરણ કરીને મુનિઓ મોક્ષ મેળવશે.

દિવોદાસ

લોપામુદ્રા ! એમાં બીજો રસ્તો જ નથી. શમ્બરકન્યા ભરતોના સિંહાસન પર કદિ ચઢી શકે ?

લોપામુદ્રા

જે વિશ્વનો મિત્ર થયો છે તેને તમારાં સિંહાસનોની શી પરવા ?

અગસ્ત્ય

ભારદ્વાજ ! [નિશ્ચયથી] નકામા શા માટે ફાંફાં મારો છો ? મારી પ્રતિજ્ઞા અચલ છે - સૂર્ય થંભે તોય. જે વિશ્વરથને ગુરુને માટે માન હોય - ઋષિઓની વિદ્યા માટે પ્રીતિ હોય - મારા જીવને માટે પરવા હોય - તો - એક જ રસ્તો છે. શામ્ભરી આપી દે. જે ન આપે તો મારું તપ વ્યર્થ ગયું. મારું તપ વ્યર્થ જાય તેનાથી જીવવું રુકું નથી.

લોપામુદ્રા

આ શબ્દો સર્વદ્રષ્ટા મુનિ ઐત્રાવરુણ નથી બોલતા. આ તો આત્મગૌરવમાં મસ્ત પુરોહિત બોલે છે.

દિવોદાસ

[ગભરાઈને]

લોપા ! લોપા ! શું બોલે છે ?

લોપામુદ્રા

રાજન્ ! મુનિએ કદી નથી સાંભળ્યું તે - જે એમને સાંભળવું જરૂરનું છે તે —

અગસ્ત્ય

સંભળાવો. [તિરસ્કારથી] આર્ય અનાર્યનો ભેદ સમજવો તમારે કંઠજ છે.

લોપામુદ્રા

મુનિવર્ય ! આર્ય અનાર્યનાં - કાળા અને ગોરાનાં - ઉંચ ને નીચનાં અંતરો મહર્ષિ માટે નથી. [કાંપતે સ્વરે] વિદ્યા ને તપનું બળ હોય તો ચાલો મારી સાથે ! દૂર ને દૂર, જંગલોમાં, ભુખ ને દુઃખથી રખડતા માનવજંતુઓ ઉદ્ધારની વાટ જોતાં બેઠાં છે. ચાલો મારી સાથે - છોડી દો અભિમાન - આર્યોનું પુરોહિત પદ છોડી દો ! ચાલો મારી સાથે; એક ઝાડની છાંયમાં બેસીશું - એક મૃગચર્મ વહેંચી લઈશું - અને દેવોનું અધુરું મુકયું પુરું કરીશું.

લોપામુદ્રા

[ગર્વથી]

હા, મારો ભાગ છે - પણ બધાથી સરસ. મુનિપદના અભિમાનથી તમે જોઈ શકતા નથી. [એકદમ અગસ્ત્યની સામું આવી કેડે હાથ મુકી] ખબર છે? જેને તમે મૂર્ખ શિષ્ય માનો છો તેણે આજે મંત્રદર્શન કર્યું. સૂર્યદેવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો; દસ્યુકન્યાને આર્યા બનાવી; આર્યાવર્તનો ઉદ્ધાર કર્યો. એમાં જો મારો ભાગ છે એમ માનતા હો તો મને બહુ ગર્વ થાય છે.

અગસ્ત્ય

[સખ્તાઈથી]

ભારદ્વાજ ! રોહિણી મને કહી ગઈ -

લોપામુદ્રા

[તેવીજ સખ્તાઈથી]

છતાં તમે એને મારત્રા બેઠા છો ? [અગસ્ત્ય ઉગ્રતાથી જોઈ રહે છે] અતિથિગ્વ ! તમે પણ શું કરી રહ્યા છો ?

દિવોદાસ

હું શું કરું ? મૈત્રાવરુણને મરવા દઉં ?

લોપામુદ્રા

રાજન્ ! તમે એને જતો અટકાવવા માગો છો ? ભરતો એને ત્યાગી બેઠા છો. [તિરસ્કારથી] તમારા અભિમાનનો પાર નથી. એ વિશ્વરથ નથી-એ તો વિશ્વામિત્ર છે. જ્યારે તમે ને હું વીસરાઈ જઈશું ત્યારે વિશ્વના એ મિત્રનું નામ સ્મરણ કરીને મુનિઓ મોક્ષ મેળવશે.

દિવોદાસ

લોપામુદ્રા ! એમાં ખીજો રસ્તો જ નથી. સમ્યક્કન્યા ભરતોના સિંહાસન પર કદિ ચઢી શકે ?

લોપામુદ્રા

જે વિશ્વનો મિત્ર થયો છે તેને તમારાં સિંહાસનોની શી પરવા ?

અગસ્ત્ય

ભારદ્વાજ ! [નિશ્ચયથી] નકામા શા માટે ફાંફાં મારો છો ? મારી પ્રતિજ્ઞા અચલ છે - સૂર્ય થ'લે તોય, જો વિશ્વરથને ગુરુને માટે માન હોય - ઋષિઓની વિદ્યા માટે પ્રીતિ હોય - મારા જીવને માટે પરવા હોય - તો - એક જ રસ્તો છે. શામ્ભરી આપી દે. જો ન આપે તો મારું તપ વ્યર્થ ગયું. મારું તપ વ્યર્થ જાય તેનાથી જીવવું રુકું નથી.

લોપામુદ્રા

આ શબ્દો સર્વદ્રષ્ટા મુનિ ચૈત્રાવરુણ નથી બોલતા. આ તો આત્મગૌરવમાં મસ્ત પુરોહિત બોલે છે.

દિવોદાસ

[ગભરાઈને]

લોપા ! લોપા ! શું બોલે છે ?

લોપામુદ્રા

રાજન્ ! મુનિએ કદી નથી સાંભળ્યું તે - જે એમને સાંભળવું જરૂરનું છે તે —

અગસ્ત્ય

સંભળાવો. [તિરસ્કારથી] આર્ય અનાર્યનો ભેદ સમજવો તમારે કંઠે છે.

લોપામુદ્રા

મુનિવર્ય ! આર્ય અનાર્યનાં - કાળા અને ગોરાનાં - ઉંચ ને નીચનાં અંતરો મહર્ષિ માટે નથી. [કાંપતે સ્વરે] વિદ્યા ને તપનું બળ હોય તો ચાલો મારી સાથે ! દૂર ને દૂર, જંગલોમાં, લુપ્ત ને દુઃખથી રખડતા માનવજંતુઓ ઉદ્ધારની વાટ જોતાં બેઠાં છે. ચાલો મારી સાથે - છોડી દો અભિમાન - આર્યોનું પુરોહિત પદ છોડી દો ! ચાલો મારી સાથે; એક ઝાડની છાંયમાં બેસીશું - એક મૃગચર્મ વહેંચી લઈશું - અને દેવોનું અધુરું મુક્યું પુરું કરીશું.

અગસ્ત્ય

[તેજથી અંતઃ જ્ઞાન છે. જરાક નમ્ર બનીને]

ભારદ્વાજ ! હું છું તેજ ઠીક છું.

લોપામુદ્રા

ભલે, આંખે નહીં તો કાઈ દહાડો — એ નિમંત્રણ સ્વીકારવું પડશે.
પણ એક કામ તો કરો? મને ઉગ્રાને લઈ જવા દો ?

અગસ્ત્ય [ફરીથી સખત બની ગઈ]

તમારે તેને વિશ્વરથને પાછી આપવી હશે ?

લોપામુદ્રા

મૈત્રાવરુણ ! હજી વિશ્વાસ નહીં આવ્યો ?

અગસ્ત્ય

એમાં તમારો હેતુ શો છે ?

લોપામુદ્રા [તણુકતે, હર્ષિપૂર્ણ સ્વરે]

હેતુ સાંભળવો છે? સાંભળો રાજન દિવોદાસ અને દેવી સરસ્વતી-
ની સાથે. તમારા ગર્વિષ્ટ સ્વભાવને નહીં રુચે તો મને દોષ દેશો નહીં.
[અગસ્ત્ય અને દિવોદાસ ધ્યાનથી સાંભળી રહે છે] ભરદ્વાજની આ
કન્યાએ જન્મ ધરીને એ પુરુષોને હૈયામાં વાસ આપ્યો છે.

દિવોદાસ

[ચક્રિત]

હૈં ! શું કહો છો ?

લોપામુદ્રા

હા રાજન, યાદ છે ? તમે મને પરણાવવાને માગતા હતા —

દિવોદાસ

હા —

લોપામુદ્રા

આજે એવો એક મળ્યો છે કે જેને હું પરણવા ઇચ્છું છું ;
ખીજે એવો મળ્યો છે, જે મારો પુત્ર આશ પુરે તેનાથી વધારે
પુરે છે. બંને જુદે ચલ્યા છે; બંને એક ખીજને મારવા નહીં તો
મરવા તૈયાર થયાં છે. અને મારા પિતૃઓના શપથ લઈને કહું છું
કે હું જીવતી છું ત્યાં સુધી બેમાંથી એકનેય હું ધાર્યું કરવા દેવાની નથી.

દિવોદાસ [હેતથી, પ્રશંસાથી વેલો બની]

ખરેખર ! તમે તો દેવની દુહિતા છો. તમને ઈંદ્રે અમારા ઉદ્ધાર
માટે મોકલ્યાં છે.

લોપામુદ્રા

[મનકમાં]

મુનિવર્ય ! હેતુ સાંભળ્યો ?

દિવોદાસ [ચાદ આગળથી - આંખ લુછતાં]

તમે બે જણ આ વાત કરો. મારી તમને પુરેપુરી આશીષ છે.

[આંખો લુછતો જાય છે]

અગસ્ત્ય

[અકળાઈને]

આ બધું કહેવાને મને બોલાવ્યો હતો ? કહી રહ્યાં ? આજ્ઞા
હોય તો હું જાઉં ?

લોપામુદ્રા

[નકટાઈથી]

— તો મૈત્રાવરુણ ! આજ્ઞા નથી. [એકદમ મીઠું મોહક સ્વરૂપ
ધારીને] શા માટે મારાથી નાસો છો ? હૃદયનાં ઝરણાં રોકે રોકાવાનાં છે ?
[અગસ્ત્ય મોટું ફેરવી નાંખે છે] મારી સાથે નહીં બોલો ? હું સામું
બેવાલાયક નથી ?

અગસ્ત્ય

[સામું જુએ છે, જાણે હુબતો માણસ જીવવાનાં કાંકાં મારતો હોય તેમ]

સામું બેવાલાયક ! આજે બે મહીના થયાં તમારી લાયકી
શીવાય ખીજું બેયું નથી ને સાંભળ્યું નથી.

લોપામુદ્રા

[મન્ત્રક્રમાં]

એમ કે ?

અગસ્ત્ય

[કડવાશથી]

લોપામુદ્રાનું હરણ થયું સાંભળી આખાલવૃદ્ધ આર્યોને લઢવાનું શરૂ થઈયું. એને જોઈ ઋચીક ને દિવોદાસને નવી જીવાની આવતી જોઈ. મરતા શામ્બરની આંખમાં અભિ આવ્યાં. મહર્ષિઓ, સંયમ જાળવવાને અશક્ત, એનાથી સંતાતા ફરે છે. મારી રોહિણી એને દેવી માની બેઠી છે. ભારદ્વાજ ! તમારા પગરવની રમઝટ સાંભળવા કાંણુ તરફડી નથી મરતું ?

લોપામુદ્રા

અને છતાં — [હસીને અગસ્ત્યની છાતીપર આંગળી મુકે છે] આ હૈયામાં એક તરંગ હાલ્યું નથી. [નિસાસો નાખી] જે મારે હૈયે વસ્યો છે તે મને તેની આંખમાં પણ વસવા દેતો નથી.

અગસ્ત્ય

હા. [સખ્તાઈથી] કારણ કે એ હજી તપોબ્રષ્ટ થયો નથી. મારા શીવાય જેને ગાંડો કરવો હોય તેને કર્યો કરો.

લોપામુદ્રા

[દયામણું થઈને]

શા માટે આવું બોલો છો, અગસ્ત્ય ?

અગસ્ત્ય

[તિરસ્કારથી]

તમારા સ્વચ્છંદી જીવનથી હું આર્યોને અધોગત થતા જોઈ છું.

લોપામુદ્રા

અગસ્ત્ય ! હું શું કહું ? [તેવા જ તિરસ્કારથી] જ્યાંસુધી મૈત્રાવરુણ મારે સ્વીકાર નહીં કરે ત્યાંસુધી એનું આર્યત્વ અપૂર્ણ રહી જવાનું. મહીના થયાં હું રોજ રોજ તમને પારખી રહી છું. તમારો ગર્વ છોડીને હૃદયને પુછો. તે પણ તમને એ જ કહેશે. [કરગરીને] શા માટે તેનું સાંભળતા નથી ?

અગસ્ત્ય [અદબવાળીને તિરસ્કારપૂર્વક]

થોડા સમય માટે સંયમ શું કામ છોડો છો ? સવાર પડશે ને ચાલ્યાં જશો, ને બોલ્યા બોલનો પશ્ચાત્તાપ રહી જશે.

લોપામુદ્રા

તો હું સવિતા દેવતાને પ્રાર્થના કરું છું કે થંભી જાય; આજની રાત છે તેવી જ રહેવા દે : ધીમી - આસ્તે સરતા મુહૂર્તોની બની. [પાસે આવીને પ્રાર્થના કરે છે] ભુલીભ અગસ્ત્ય ! ભુલીભ - તારું અભિમાન - તારી રાજખટપટો ! જેમ બાલક માતા માટે તલસે તેમ હું તારે માટે તલસું છું. મારા વીર ! આવ !

અગસ્ત્ય

[દૂર ખસે છે, હોઠ કરડે છે ને કઠોર અવાજે બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે.]

નારી ! શું બકે છે ? આ ઉમરે તું મને લલચાવે છે ? તું છે કાણ ?

[પલવાર લોપામુદ્રા ખંચાય છે. પછી માથું હલાવી મર્યાદા દૂર કરે છે]

લોપામુદ્રા

હું કાણ છું ? [વિજયી સ્વરે ને પ્રેમવિન્દુલ નયને] અગસ્ત્ય ! તેં ઋક્ત સેવ્યું છે; ધગધગતા સ્વભાવે તું સંયમી રહ્યો છે. દેવના લાડીલા ! રાજસિંહાસનોની લલકને પણ તેં તારા દિવ્ય ચિંતનના તેજમાં ઝાંખી કરી છે. પુછ તારા જ હૃદયને. સત્ય જો પ્રિય હોય તો કહે - કહે - હું કાણ છું ?

[બોલે છે તેમ તિરસ્કાર અવાજમાંથી ચાલી જાય છે]

અગસ્ત્ય

[ધીમેથી]

તું કાણ છે ? તારામાં સ્વર્ગ ને નર્ક બંને છે; તારામાં દેવ ને અસુર બંને વસે છે. [ગાંડા જવાબની લોપામુદ્રાને જોયા કરે છે. પછી ધીમેથી, અસ્વસ્થતાથી] મને સંભળાય છે તારા કાનમાં ગુંજતા પ્રણયી-પરંપરાના નિશ્વાસ - અને તારા હોઠે અનેકને પહેરાવેલા ઝંઝીર.

[કમકમાં આવે છે] તારે રોમે રોમે વાસના નીતરે છે. [શૃંગળાઈને]
તું તો છે વાસના - જે સદાય તલસાવે છે, જે કદી સંતોષાતી નથી તે.

લોપામુદ્રા

[ખીત્તતાથી]

અભિમાની ! શા માટે તારી વાસના મારામાં જુએ છે ? હું
તો મારા ભક્તોની પૂજારિણિ છું - મારા કવિઓની કવિતા છું.
[વેદનાભર અવાજે] મને ખબર નહોતી કે તું મને સામાન્યા ધારે છે.
તેં કહી લીધું ? હું પણ એકવાર - છેલ્લીવાર - કહી દઉં કે હું
કાણુ છું. જા, ગર્વિષ્ટ ત્રણ લોકમાં ભટકીને આવ. મારા સમોવડી
સહચરી તને મળવાની નથી. [કરગરીને] શા માટે અંધ બને છે ?
[ધીમેધીમે] હું કાણુ છું ? વિશ્વરથને પણ ઓળખી શકતો નથી ?
એનાં આચાર અને વિચારમાં - એની દિવ્ય દષ્ટિમાં - તારી ને મારી
રેખાઓ તને નથી દેખાતી ? અગસ્ત્ય ! એની બુદ્ધિ ને પ્રેરણા તેં
ને મેં ધડી છે. આંખોમાં અંધાપો ન હોય તો જોઈ લે : તેં ને મેં
કેવું નરરતન ધડ્યું છે તે આ બધી આપણી દાંપત્યકલા નિરર્થક વેડે છે ?

[એક ધ્રુસ્કું આવે છે. તે પગથીઆ પર બેસી જાય છે. અગસ્ત્ય
ગાંડા જેવા જોઈ રહે છે. હાંથી ડોક કરી, કરગરતાં નયનોએ તે અગસ્ત્ય
તરફ જોઈ રહે છે. અગસ્ત્ય આંખે હાથ દે છે.]

અગસ્ત્ય [આંખ હઢાડી, પાસે આવી]

જલમાં પંખી ફરે તેમ તારા સ્વરમાં તું મને ફસાવે છે. વાસનામૂર્તિ ! -

લોપામુદ્રા

મૈત્રાવરુણ ! મેં તો બધું તને સોંપ્યું છે. જે કહેશે તે સાંભળી
લઈશ. પણ જન્મ ધરીને માત્ર તારામાં જ મેં જોયો છે દિવ્ય
ભૂમિમાંથી ઉતરી આવેલો મારો દેવ. ચાલ ! ચાલ ! મારી સાથે.

અગસ્ત્ય

[અસ્વસ્થતાથી]

ના - ના - કદી નહીં.

લોપામુદ્રા

[ખેદથી]

શું એમ કહેવાશે કે લોપામુદ્રા એકને વરી, પણ તેણે એને જતી કરી ? ના - ના - સંસ્વતી મા ! મને તું સાખ દે છે. [નિશ્ચયથી, પણ ધીમેધીમે] તું હિમવાન દેખાય છે ખરો પણ તારું હૈયું તત્પ્ર સુવર્ણ મુમું ધગધગે છે; તું છોડે છે, પણ પાછળ આવશે; હૈયું સ્વીકારતો નથી, પણ હૈયાની ભેટ ધરવા આવશે. અત્યારે પ્રેમ દેતો નથી - મધરાતે યાચવા આવશે.

[રોહિણી હોડતી આવે છે]

રોહિણી

[હાંફી હાંફી]

ભગવતી ! ભગવતી ! ચાલો ! ચાલો ! શામ્બરીને પ્રસૂતિવેળા થઈ. જલદી ચાલો.

લોપામુદ્રા

[ગભરાઈને]

ઓ દેવ ! આ વળી શું ? [નિરાશાથી] શું ધાર્યું છે ? [હસી થાય છે - અગસ્ત્યને] મૈત્રાવરુણ ! મધ્યરાત્રીએ અહીંઆ મળજો. હું વાટ નોંધશ. લુલશેા નહીં. મારા સમ !

[રોહિણી જોડે ઝપાટાખંધ ચાલી નય છે, અગસ્ત્ય દિગ્મુઠ ખની જોઈ રહ્યો છે. પછી નાણે ગુંગળાતો હોય તેમ ફાંફાં મારે છે ને થાળાં પર યેસી નય છે ને આંખે હાથ દે છે. તે ધુસ્કાં ખાઈ રહે છે તેથી તેનાં ખલાં હાલે છે.]

[પડદો પડે છે]

અંક ચોથો

[સ્થળ-તેજ]

સમય-મધરાત થવા આવી છે. ચંદ્ર ઉંચે ચઢ્યો છે. કૌમુદી ઝાડનાં પાનો અને સરસ્વતીના નીરને રૂપે રસી રહી છે.

થાળાપર અગસ્ત્ય ઉંઘમાં પડ્યા છે. ધીમે ધીમે વસિષ્ઠ આવે છે અને તેને ઉંઘતા જોઈ ઉભા રહે છે. અગસ્ત્યને દૈ સ્વપ્ન આવે છે અને તેમાં તેની સાસા મુકે છે. વસિષ્ઠ ક્યાં સુધી તેને ચિંતાતુર વધને જોઈ રહે છે. થોડીવારે તે અગસ્ત્યના કપાળપર હાથ મુકે છે. તે અમ્મકીને જાગે છે અને ચારે તરફ ભયવ્યાકુલ નજરે જાય છે]

અગસ્ત્ય

કોણ ?

વસિષ્ઠ

ભાઈ ! એ તો હું.

અગસ્ત્ય

[ચંદ્ર તરફ જોઈ]

કેટલો વખત હું મુઈ રહ્યો ? [અમ્મકીને બીકથી] મધ્યરાત્રી થઈ ?

વસિષ્ઠ

થોડીવાર છે.

અગસ્ત્ય

[હસીને]

ચાલ હું જાઉં.

વસિષ્ઠ

[ધીમેથી]

ભાઈ ! તમે જવરવિન્હલ છો.

અગસ્ત્ય

હમણાં હું જરા અસ્વસ્થ હતો.

વસિષ્ઠ

મૈત્રાવરુણ અસ્વસ્થ થશે ત્યારે પૃથ્વી ક્યાં જશે ?

અગસ્ત્ય

વસિષ્ઠ ! તારાં શાંતિ ને સંયમ હું હજી નથી કેળવી શક્યો.

વસિષ્ઠ

ભાઈ ! પૂજ્ય ભાઈ ! આપણે સદાય હૃદય ખોલીને વાત કરી છે તેથી કહું છું. આ આપને શોભતું નથી. અત્યારે આપની દશા શી હતી તે ખબર છે ?

અગસ્ત્ય

[બ્રૂહંગ કરીને]

કેવી હતી ?

વસિષ્ઠ

આપને મેં આવી સ્થિતિમાં કદી જોયા નથી. આપને ભયંકર સ્વપ્ન આવતું હતું.

અગસ્ત્ય

ઐમ [અચકાઈને]—

વસિષ્ઠ

પલમાં આપ નિશ્વાસ મૂકતા, પલમાં હસતા; આપની રંગો પલમાં ધમધમતી ને પલમાં હર્ષથી નાચતી.

અગસ્ત્ય

શું કહે છે ?

વસિષ્ઠ

ક્ષમા કરજો [ધ્યાનથી અગસ્ત્યને જોઈ] પણ જાણે સ્વપ્નસુંદરી
આવી ન હોય —

અગસ્ત્ય

[હોઠ કરડીને]

અજબ જેવું છે —

વસિષ્ઠ

[ખેદથી]

જાણે કાઈના વાળ તમને વીંટાતા ન હોય તેમ તમે તેને અળગા
કરતા. ભાઈ! આપનાં ચુંબનો, વર્ષાના ઝિંદુની માફક, ખરતાં હતાં.
આપનો શ્વાસ, રંગે ચઢેલા મરુત જેવો હતો : જ્વેશભર આવતો ને
જતો. ને — મૈત્રાવરુણ ! આપ ઝબકીને જાગ્યા.

અગસ્ત્ય

[આત્મતિરસ્કારથી]

ભાઈ! મારી શાંતી હરાઈ ગઈ છે.

વસિષ્ઠ

દેવોને પ્રિય મહર્ષિ ! આપ તો આર્યોની શુદ્ધિના અવતાર છો.
આ અસ્વસ્થતા કાઢી નાખો.

અગસ્ત્ય

વસિષ્ઠ ! જે થોડી ઘડીઓ જીવવાની રહી છે તેમાં આર્યોની
શુદ્ધિ વિના બીજા કશાની પરવા નથી. મધરાતને કેટલી વાર છે ?

વસિષ્ઠ

હજી વાર છે. કેમ ?

અગસ્ત્ય

કે નહીં. ચાલો. ખબર છે ? પેલી શામ્બરીને પ્રસવકાલ આવી
પહોંચ્યો છે.

વસિષ્ઠ

ભારદ્વાજ કાલે સવારે જાય છે કેમ ?

અગસ્ત્ય

[ચમકીને]

કાણે ? લોપામુદ્રા ? હા. કેમ-શું છે ?

વસિષ્ઠ

[નિસાસો નાખીને]

એ જાય તો નીરાંત થાય. મોહક એ પુષ્પની પાંદડીએ પાંદડીએ ઝેરી સુવાસ છે —

[અગસ્ત્ય હોઠ કરડે છે ને ચાલી જાય છે. વસિષ્ઠ પાછળ જાય છે. બીજી તરફથી લોપામુદ્રા ને શહિણી આવે છે. બંને ચિંતામાં છે.]

લોપામુદ્રા

મુશ્કેલીઓ ઓછી થવાને બદલે વધતી જ જાય છે. શામ્બરી તો હતી અને તેમાં છોકરો આવ્યો. એ બેનું હવે શું કરવું ?

શહિણી

ભગવતી ! છોકરો એવો અદ્ભુત છે ! વિશ્વરથની છખીએ છખી છે. માના રંગનો તો છાંટોએ નથી.

લોપામુદ્રા

[નિસાસો નાંખીને]

શું કરું ? વિશ્વરથ માને નહીં, નહીં તો હું એને લઈ જઈ મારી પાસે રાખું. પણ હમણાં તો એ છોકરાએ આપણું કામ બગાડી મુક્યું છે. ઘડી પર ઘડી ચાલી જાય છે, સૂર્યોદયનો સમય પાસે આવ્યો છે અને એક પણ રસ્તો સુઝતો નથી. શું કરું ?

[ચિંતાતુર ઉભી રહે છે. પાછળથી કોઈના આવવાનો અવાજ સંભળાય છે એટલે બંને સ્વસ્થ થઈ ઉભાં રહે છે.]

ઋષિ

[નેપથ્ય]

આટલામાં જ ભગવતી હશે.

રૈહિણી

આ તો ઋક્ષ આવ્યો.

[ઋક્ષ અને અનિગર્ત આવે છે.]

ઋક્ષ

ભગવતી ! વંદુ છું. મૈત્રાવારુણી વંદુ છું !

લોપામુદ્રા

કેમ, ઋક્ષ ! અનિગર્ત ! શું છે ?

અનિગર્ત

ભગવતી ! હું તો કહેવા આવ્યો હતો કે હું કાલે સવારે આપની સાથે આવવાનો.

લોપામુદ્રા

કેમ ? તારી સ્ત્રી તો પીડામાં છે.

ઋક્ષ

ભગવતી ! એને પ્રસવ થયો —

અનિગર્ત

— મુએલો છોકરો આવ્યો.

લોપામુદ્રા

[ચમકીને]

હેં !

[વિચારમાં પડી ન્યથે છે]

અનિગર્ત

હા. મને નિરાંત થઈ. હવે હું ભારી સ્ત્રીને એની માને સોંપી આપની સાથે આવી શકું છું.

ઋક્ષ

લોપામુદ્રા [નિશ્ચયપર આવી જઈને]

ઋક્ષ ! પેલી તરફ નદીતીરે વિશ્વરથ ને જન્મદશિ બેઠા છે. જા અને વિશ્વરથને બોલાવી લાવ.

ઋક્ષ

જેવી આજ્ઞા.

[જાય છે.]

લોપામુદ્રા

અનિગર્ત ! તારે મારી સાથે આવવું જ છે ?

અનિગર્ત

એમાં કંઈ સંશય છે ?

લોપામુદ્રા

સાચું કહું ? [ધીમેથી] હું બધાને અહીંયાં મુકી ચાલી જવાની છું.

અનિગર્ત

[રીકો થઈ જાય છે]

શું ? શું ? અમને મુકીને ? અમે જીવી કેમ શકીશું ?

લોપામુદ્રા

તને એકલાને હું લઈ જઈ પણ બીજા કાઈને નહીં.

અનિગર્ત

[હાથ ભેડીને]

ભગવતી ! લઈ જાઓ ! લઈ જાઓ ! નહીં લઈ જશો તો માયું પટકીને હું મરી જઈશ.

[પગે લાગે છે]

લોપામુદ્રા

પણ મને તારામાં વિશ્વાસ કેમ આવે ?

અનિગર્ત

વિશ્વાસ ! કહો તે કરું. આપનો બોલ પડશે ત્યાં મારું માયું ધરી દઈશ.

લોપામુદ્રા

ત્યારે તારી જીતે સાથે લઈ લેશે ?

અનિગર્ત

[ગભરાઈને]

મારી સ્ત્રી ? તમે એને જોઈ નથી. ભગવતી ! એ તો માણસ નથી પણ અસુર છે.

લોપામુદ્રા

તેની તને શી ચિંતા ? હું છું ને ? [ધીમેથી] તેને મુએલો છોકરો આવ્યો છે એ કાણ કાણ જાણે છે ?

અનિગર્ત

માત્ર એની મા અને ઋક્ષ. ખીલું કાઈ નહીં.

લોપામુદ્રા

તો ખંતેને જઈને કહી આવ કે લોપામુદ્રાએ મંત્રજાલે તારો છોકરો સજીવન કરી આપ્યો છે.

અનિગર્ત

સજીવન !

લોપામુદ્રા

હા. દોડતો જા. જલદી. તારો છોકરો લઈ આવ ને રાહિણીને આપી દે. તારા મરેલા છોકરાને બદલે એ જીવતો છોકરો આપશે.

અનિગર્ત

[શંકવાઈ]

હેં ! શું કહો છો ? ભગવતી !

લોપામુદ્રા

અનિગર્ત ! મેં વિશ્વાસ મુક્યો છે તેને યોગ્ય થવાનું કામ તારું છે. જીલ વશમાં રહેશે કે ? જોલ. જો વચન ભંગ કરશે તો અશ્વિદેવની તને આણુ.

અનિગર્ત

[પગે લાગીને]

ભગવતી ! મારામાં વિશ્વાસ રાખો. હું દ્રોહ કરું તો મને અશ્વિદેવની આણુ.

લોપામુદ્રા

હીક ત્યારે જા. ઘાટપર હોડી તૈયાર છે : તું, તારી સ્ત્રી અને પેલો છોકરો — તને બીજાં કેં છોકરાં છે ?

અનિગર્ત

હા. એક છોકરો છે.

લોપામુદ્રા

તેને પણ સાથે લઈ લેજે. તમે બધાં હોડીમાં બેસી ચાલતાં થાઓ. હું સવારે નીકળી આવી પહોંચું છું.

અનિગર્ત

ભગવતી ! ભગવતી ! તમે મને કૃતાર્થ કર્યો.

લોપામુદ્રા

રોહિણી ! જા એની સાથે. જેમ બને તેમ જલદી કામ પુરું કરી, શામ્બરી પાસે જઈને બેસ. હું આવી પહોંચું છું.

રોહિણી

જેવી આસા.

[રોહિણી અને અનિગર્ત જાય છે]

લોપામુદ્રા

[સ્વગત]

ચાલો એક વિટંબણા તો દૂર થઈ. પણ એથી શું વળે ? [થોડીવાર બેઠું રહે છે] અગસ્ત્ય કેમ માનશે ? મા ! [આર્ત સ્વરે] એ તો દેવોનો સમોવડીઓ છે. એ મારું હૈયું રહેશે છે. એને જોઈ મારી જીવ્હા અટકી જાય છે અને ચામડીએ આગ ઉઠે છે; આંખે અંધારા આવે છે ને કાને ઘંટનાદ સંભળાય છે.

મા ! મા ! મને મેળવી આપ મારો એ મનોહર. હું લોપામુદ્રા, તને વીનવું છું. એના વિના જીવતર એણે જતું જણાય છે. મા ! બધાંને સુખ ને મને જ નહીં ? સરસ્વતી મા ! તારા અંતરમાં મીનો

પણ શાંતિ પામી રહી છે, પણ મારા હૈયાને શાંતા નથી. પાનોમાં સુસવાતો મંદ મરુત પણ એને ઠારતો નથી. મા ! મધ્યરાત્રી થવા આવી છે. સમય વહી જાય છે - હું હવે એના વિના એકલી રહી શકતી નથી. [પગલાં સંભળાય છે, લોપામુદ્રા થંભે છે, અને વિશ્વરથ નીચું ડાહું રાખી આવે છે] વિશ્વરથ ! કેમ છે, પુત્રક ?

વિશ્વરથ

ભગવતી ! મને શું હોય ? મને હવે સુખ દુઃખનું ભાન રહ્યું નથી.

લોપામુદ્રા [તેને ખસે હાથ મુકી હેતથી]

પુત્રક ! એક વાત કહું તો દુઃખ નહીં લાગે ?

વિશ્વરથ

[ખેદયુક્ત અવાજે]

ભગવતી ! આખો સંસાર વીસરી ગએલા સ્વપ્ના જેવો થઈ ગયો છે.

લોપામુદ્રા

તો ભાઈ ! એ વીસરાએલા સ્વપ્નાની એક વાત યાદ કરાવું ? શામ્બરીને પુત્ર આવ્યો. પણ એ પુણ્યાત્મા મૃત્યુલોકમાં આવતાં પહેલાં જ યમલોકમાં ચાલી ગયો.

વિશ્વરથ

[થોડાવાર જોઈ રહીને, નીસાસો નાખે છે]

ચાલી ગયો ? સારું થયું. એનાં માળાપ કરતાં યમરાજ એને લાડથી ઉછેરશે. થોડા સમયમાં હું પણ એને જઈને મળીશ.

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથ ! [ધીમેથી] અને ગુરુ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે તો ?

વિશ્વરથ

[ચમકીને]

શું કહ્યું ? અગસ્ત્ય મુનિ પ્રતિજ્ઞાથી ચળે ?

લોપામુદ્રા

મેરુ ચળ્યો સાંભળ્યો નથી ?

વિશ્વરથ

અગસ્ત્ય નહીં ચળે

લોપામુદ્રા

શામ્બરીનો સ્વીકાર કરે તો ... ?

વિશ્વરથ

એ દિવસ ક્યાંથી ઉગે ?

લોપામુદ્રા

પણ ધાર કે ઉગે તો ?

વિશ્વરથ

તો [વિચાર કરીને] તો દેવોએ મારાપર કૃપાની અવધિ કરી માનું.
ભગવતી ! ને ગુરુની આશીષ મળે તો હું નવાં ત્રણ લોકે સરળવું.

લોપામુદ્રા

મળશે - મળશે. આ ટુંકી દષ્ટિના આર્યોથી દેવો થાક્યા છે.

વિશ્વરથ

[ભમળકાથી]

ગુરુની આશીષ મળે તો તો હું તમને નહીં જવા દઉં. તમારા
વિના મને પ્રેરશે કાણુ ? તમે નહીં હશે તો મને અંધકારમાંથી
પ્રકાશમાં કાણુ લઈ જશે ?

લોપામુદ્રા

પુત્રક ! હું તો સ્વછંદવિહારણી છું. મારા શબ્દોની કરતાં
સ્મરણોની પ્રેરણા તને વધારે સખલ બનાવશે. કૌશિક ! જ્યાં હોઈશ
ત્યાં - હું તારી જ સદાની - તારી માતા. [એને ભેટ છે]

વિશ્વરથ

વરુણનાં વ્રત મને કાણુ સમજાવશે ?

લોપામુદ્રા

પુત્રક ! વરુણનાં વ્રત જોવાં તું સમજ્યો છે એવાં બીજું કાણ સમજ્યું છે ? મનુષ્યે મનુષ્યનું આર્યત્વ તું પારખી શકે છે.

વિશ્વરથ

ના — ના — તમારા વિના કોઈ માર્ગ જતાવનાર નથી.

લોપામુદ્રા

માર્ગ તો જોનારને જડે છે — દેવની કૃપા હોય તો.

વિશ્વરથ

[એટલી ડોક ધુણાવી]

આર્યો માંહોમાંહ કપાઈ મરે છે; દિવોદાસને રસ્તો જડતો નથી; અગસ્ત્ય થાકી ગયા છે. મને ક્યાંથી જડશે ?

લોપામુદ્રા

[ખભે હાથ મુકાને]

બેટાં ! જતાં જતાં એક વાત કહી જાઉં ? રાજસિંહાસનની મોહિનીથી અંજતો નહીં. મનુ વૈવસ્વત ગયા ને ચક્રવર્તી યયાતિ પણુ ગયા. ક્યાં છે એમના રાજ્યદંડ ? ક્યાં છે એમનાં સિંહાસનો ? ગર્વનાં ગગનચુંબી શૃંગો એમણે ગમે તેટલાં ઉભાં કર્યાં, આખરે તો તે હતાં ન હતાં થઈ ગયાં. પરાક્રમ કરી કરી થાક્યા, પણ અંધકારમાં અંધારા સિવાય બીજું શું મળ્યું ?

વિશ્વરથ

ત્યારે — ત્યારે — પછી હું ક્યાં ?

લોપામુદ્રા

તારા બોલો જન્મુઓના જનપતિનાં નથી, મહર્ષિનાં છે. વત્સ ! તેં તો સૂર્યદેવને સંદેહે જોયા છે. તેં આ ઉમરે મંત્રદર્શન કર્યું છે. વાણી તારે મુખે વસે છે. પાર્થીવ વ્રતાપની શૃંગલા ફેંકી દેઃ ઋતનું દર્શન કર ને જગતને કરાવ.

વિશ્વરથ

[દીનતાથી]

ભગવતી ! જેમ જેમ પ્રયત્નો કરતો જાઉં છું તેમ તેમ અધુરો ને અધુરો લાગું છું.

લોપામુદ્રા

પુત્રક ! આત્મશ્રદ્ધા ધર. જે મંત્ર મારે હૈયે વસ્યો હતો તે આજે તારી જીભે વસ્યો છે. મનુષ્ય માત્રને આર્ય બનાવવાનું તારું દર્શન જોઈ હું તો તને પ્રણિપાત કરી રહી છું.

વિશ્વરથ

ના, એ તમારું દર્શન છે; તમારી પ્રેરણાવડે હું જોઉં છું. [દૂર દષ્ટિ નાખી થોડી વાર મુગો ઉભો રહે છે, અને થરથર કાંપે છે. થોડી વારે સ્વપ્નામાં હોય તેમ જોલે છે. લોપામુદ્રા બહુમાન જોયા કરે છે] આર્યત્વ એ દેહનો વર્ણ કે હૃદયનું તપ ? માનો ગર્ભાશય કે દેવની કૃપા ? ... ખરી વાત ... છે. મને દેખાય છે ... આ સતત ચાલી રહેલા સંગ્રામનો અંત. વરુણ ! દેવાધિદેવ ! અસુર ! જે તારાં વ્રત શાશ્વત હોય તો વિશ્વને સમજાવ ઋતનાં રહસ્ય. ઓ દેવ ! રાજા ! મને ચક્ષુ દે ! મને શ્રુદ્ધિ દે ! [જાંચી આંખો કરી, નશામાં હોય એમ જોયા કરે છે. થોડી વારે તે ભાનમાં આવે છે ને ચમકે છે. એની નજર લોપામુદ્રા પર પડે છે ને તે પગે લાગે છે] ભગવતી ! દેવીઓથી પણ દિવ્ય એવી મારી માતા ! આજે મને નવજીવન આપ્યું છે. મેં દર્શન કર્યું—

લોપામુદ્રા

કોનાં ?

વિશ્વરથ

વરુણનાં.

લોપામુદ્રા

[ભેદીને માથું ઝુકે છે]

પુત્રક ! દેવ તારું કલ્યાણ કરે. કોઈ દહાડો આર્યોને ઉદ્ધારજે

[ચારે તરફ જોઈને] આલ શામ્બરી અધીરી થતી હશે.

[લોપામુદ્રા વિશ્વરથને ખલે હાથ મુકી લઈ જાય છે.]

[અગસ્ત્ય આવે છે. તે બહાવરાં થઈ ગયા છે અને એકાગ્ર નયને જમીન સામું જોયા કરે છે. તીવ્ર ભ્રિમ્બિઓના સંવેગથી તેનો સ્વર થડકે છે]

અગસ્ત્ય

મને શું થયું છે ? એના શીવાય મને ખીજું સુઝતું નથી. [અમકીને] મધરાત થઈ ? [દાંત પીસીને] અગસ્ત્ય ! તારું પુણ્ય આજે પરવારી ગયું છે. વસિષ્ઠને વચન દીધું તોપણ અભિસારિકાને મળવા આવ્યા વિના તને નહીં ચાલ્યું ? [ગુંગળાઈને] વાસનાદેવી ! મને છોડ — જવા દે. [જવા જાય છે અને. પછી અટકે છે] કાલે સવારે તો હું પિતૃલોકમાં જઈશ. એકવાર જોઈ લઉં ? ફરીથી ક્યારે જોઈશ ?

[ઝાડના થાળાપર બેસીને વાટ જુએ છે. થોડી વારે દૂરથી લોપામુદ્રાની વાંસળીનો અવાજ આવે છે. અગસ્ત્ય બેઠા થઈ વિન્હલ બની, સાંભળે છે. અવાજ પાસે આવે છે તેમ અગસ્ત્ય ધીમે ધીમે ઝાડ પછાડી જાય છે. લોપામુદ્રા ધીમે પગે, હાથમાં વાંસળી ઢાળતી ને ખેંદતી બાલતી આવે છે]

લોપામુદ્રા

મધરાત થઈ, પણ હજી ન આવ્યા ? નહીં આવે ? [વિચાર કરીને] વનદેવીઓ ! આજે હું મારી વેણુના નાદે તમને નિમંત્રી શકતી નથી. તમને આવકાર દેવા પણ પગ નાચતા નથી. [થોડી વાર થોભીને નીસાસો નાખે છે] એ નહીં આવે ? [આકંઠ કરીને] સુમનભર કુંજો ! શા માટે સુવાસ પ્રસરો છો ? પંખીઓ ! ડાળે ડાળે નિદ્રાની દહેરે શા માટે ઝુલો છો ? સલિલતરંગો શા માટે વહો છો — આટલા ઉત્સાહથી ? અગસ્ત્ય મારું માનતો નથી ... અને મારું હૈયું આશા-ભંગ થતું જાય છે.

અગસ્ત્ય [બહાર આવીને, કાળ ચઢાવીને]

ભયંકર સુંદરી ! તું સ્ત્રી છે ? રાક્ષસી છે ? કે દેવી છે ? કાણ છે ?

લોપામુદ્રા [હર્ષથી આગળ આવીને]

આવ્યો - મારો અગસ્ત્ય - આવ્યો !

અગસ્ત્ય

હા ! હું તારી એજા જોવા આવ્યો છું. મને સમજ નથી પડતી કે હું તને તિરસ્કારું કે મારી જાતને ?

લોપામુદ્રા [દયામણી રીતે]

શા માટે ? શા માટે, અગસ્ત્ય ? એવું બોલ નહોં, તારું હૈયું જ તને મારી પાસે લઈ આવ્યું છે

અગસ્ત્ય [કમકમાં આવે છે]

હવે મને તારી મોહિની સમજાય છે.

લોપામુદ્રા [કરુણીને]

અગસ્ત્ય ! સાંભળ્યાં ગાન તો સરસ છે; પણ એથી ય સરસ છે, આણુસંભળાવ્યાં ગીતનો ધ્વનિ, સંભળાવ, [પાસે આવીને અગસ્ત્યના ખભા પર હાથ મુકે છે] સંભળાવ, હું આ ઉભી, મારી આંખમાં પ્રાણ હોય તેમ હું ઉભી છું - એકાગ્ર.

અગસ્ત્ય [ગાંડા જોવા]

લોપામુદ્રા ! શા માટે મને સતાવે છે ? તારા ધનુષ્યશા હોઠો મને ચીરી નાખે છે; તારા બોલ પાપપુણ્યના ભેદો વિસરાવે છે.

લોપામુદ્રા

તો શા માટે અગસ્ત્ય જળે છે ને જળાવે છે ? મારી દશા જોતો નથી ? એક વાર મને એકાંત રહેવું ગમતું. મારા પૂજ્ય પિતાની આ પુણ્યભૂમિમાં, સરસ્વતી મારી સહચરી થઈ રહેતી. એ સંગીત ગાતી; હું વેણુ વાતી. અમે બંને ડાલતાં, ને મારા અંગો તરંગ થઈ

રહેતાં. વાળની છોળ ઉઠાડી, હાથ પગ ઉછાળતાં, રસની મને બરતી આવતી. પક્ષીઓનો કલ્લોલ મને તાલ દેતો, હું નાચતી.

[અગસ્ત્ય મોહાધ-બની જોઈ રહે છે]

અગસ્ત્ય

લોપામુદ્રા ! તું અદ્ભુત છે.

લોપામુદ્રા

ના, હું નથી. એ બધું આલી ગયું છે. મારું ગીત ને હાસ્ય ને નૃત્ય તારા વિના સુકાર્ધ ગયાં છે. પ્રણય મને બાળીને બસ્મ કરી રહ્યો છે. હું તો માત્ર તૃષા બની છું—સતત સોપતી તૃષા—તારા અધરની, તારા આલિંગનની !

અગસ્ત્ય

[આંખે હાથ દઈને]

તેજની ધ્રુવી દિવ્ય પ્રતિમા ! તું મને આંધળો કરી રહી છે. [ગુંગળાતે સ્વરે] રાક્ષસી, દેવી, મહર્ષિ—જે તું હોય તે—હું પગે લાગું. મને મુક્ત કર. જવા દે—મને. આ દુઃખ અને વેદના નથી સહેવાતાં.

લોપામુદ્રા

તો મારા નાથ ! શા માટે એ બધાં સહે છે ? [હાથ પહોળા કરીને] અમૃતરસ દે મને ! સત્યદર્શી પૂર્વજોએ પત્નીઓ સ્વીકારી તેમ મને સ્વીકારને.

અગસ્ત્ય

[હાથમાંથી સરી જતી દૃઢતાને રાખી રહેવાને અશક્ત]

સાચું કહે છે કે કામવિવ્હલ અંગના મને ફસાવી રહી છે ?

લોપામુદ્રા

અવિશ્વાસુ ! હજી વહેમાય છે ? તને જોઈ છું ત્યારે કુંજે કુંજે નંદનવન દેખાય છે; વૃક્ષે વૃક્ષે અમૃતના જલકણ સોંચાઈ રહે છે; પગથીએ પગથીએ દેવો પગલાં પાડે છે ને દેવભૂમિનો વાયુ મારા હૈયામાં વાય છે.

અગસ્ત્ય

[પાસે આવવા નય છે પણ અવકાઈને ઉભો રહે છે]

પણ — પણ — વસિષ્ઠ શું કહેશે ? ભરતો શું કહેશે ? કહેશે કે, બધા સપડાયા તેમ અગસ્ત્ય પણ તારી મોહિનીમાં સપડાયો.

લોપામુદ્રા

જગતને ધાકે મને સ્વીકારે નહીં તો તારા જેવો અંધ કાઈ નહીં. [કુઃખથી] પ્રણય એ તો પરમ ગહન ઝડત છે. એ રૂપે નહીં દેખાય તો — તો — તપોનિધિ ! સીધાવો.

અગસ્ત્ય

પછી — તમે શું કરશો ?

લોપામુદ્રા

[ખેદથી]

હું ! [બેસી જઈ, આંખમાં આંસું સાથે] હું આજ રાતના પ્રેમ-વિબ્હલ અગસ્ત્યનાં સ્મરણો પર જીવીશ. સ્થલે સ્થલ ભટકીશ, આર્યોથી દૂર, તારું નામ રટતી, ને કાઈ દહાડો વિરહવેદનાની સ્મરણરાખ થશે ત્યારે આ કુંજમાં આવીને રહીશ. [અગસ્ત્ય, પ્રેમજ્વાલે બળતો, પાસે આવીને ઉભો રહે છે. લોપામુદ્રા ધ્રુસ્કાં ખાતી ધીમે ધીમે બોલે છે] તારાં સ્મરણો ત્યારે શાંત રાત્રીના તારલા બનશે, અને મંદ ને મધુરા તેજથી મારા હૈયાનાં ઉંડાણુ અજવાળશે. એકાંતે, હું ગાન કરીશ; અને તેમાં, સૂર્યે કદી નહીં સાંભળેલાં એવાં વિરહ-ગાન સંભળાવીશ. [અને રડી પડે છે] — અને યુગ્મનભૂખ્યા અધરો, તારા હાથમાં વીંટાવાને અધીરા હાથો લઈ — હું — હું યમલોકમાં જઈશ. [હાથમાં માથું નાખે છે]

અગસ્ત્ય

લોપામુદ્રા ! રડ નહીં, ઉંચું બે —

લોપામુદ્રા

[દુસ્કાં લેતાં]

જા —

અગસ્ત્ય

ઉંચું જો, મારું લોહી ઉકળે છે. [લોપામુદ્રાને માથે હાથ ફેરવતાં]
તારા સુવાળા વાળમાં મારું હૈયું ફસાઈ પડ્યું છે.

લોપામુદ્રા

[ઉંચું જોઈને]

અગસ્ત્ય ! [આકંઠ કરીને] ફસો નહીં — ફસો નહીં ! તમે
આજ્ઞા કરી જાણી છે, કરગરી જાણ્યું નથી. તમને પ્રતાપ સમજાય છે,
પ્રણય સમજતો નથી. સર્વસ્વ સમર્પણ કરવામાં રહેલો આનંદ
તમારે કર્મે નથી લખાયો.

[માથું પાછું હાથમાં નાખી દે છે]

અગસ્ત્ય

[પાસે આવીને લોપામુદ્રાને ગાલે સ્પર્શ કરે છે]

લોપામુદ્રા ! આ ગુલાબની પાંખડીઓ ક્યા વસંતે સરજી ?
ક્યા ઋતુરાજે તારું યૌવન ખીલવ્યું ? તારા મધુર શબ્દો પીતાં મારી
તૃષ્ણા પાણુ વધારે તરસી જની છે. મારી સામું જો.

[લોપામુદ્રાનું મુખ ઉંચું કરવા માગે છે]

લોપામુદ્રા [ઉંચું જોઈ તિરસ્કારથી]

આ અગસ્ત્ય મૈત્રાવરુણ જોલે છે ? અભિમાની પુરોહિત શ્રેષ્ઠ !
શું જોલો છો તેનો ખ્યાલ છે ?

અગસ્ત્ય

લોપામુદ્રા ! તેં મારા ગર્વના ચુરા કર્યા છે. પ્રતિષ્ઠા, પ્રતાપ ને
કીર્તિથી પણ ન મળે એવું પરમપદ તેં મને અપાવ્યું છે. [હમજાતી]
મારું અભિમાન ક્યાં છે ? જો તો ખરી. તારા પગની પાછળ હું
લમવા ધર્યું છું, જાણે તારા પગની ઉડતી ધુળ. ઉંચું જો ! ઉંચું જો !

લોપામુદ્રા

[ઉચ્ચ જોઈને]

ખરેખર અગસ્ત્ય !

અગસ્ત્ય

[હાથ લંબાવીને]

હા. લોપામુદ્રા ! આવ - આવ, મારો સહચરિ - મારી પત્ની !

[તે લોપામુદ્રાને હાથમાં લઈ લે છે. લોપામુદ્રા અગસ્ત્યનું સુખ હાથમાં લઈ ચુંબન કરે છે]

લોપામુદ્રા

નાથ ! મારી સ્વપ્નભર દષ્ટિ તારી તેજસ્વીતાથી અંજલિ ગઈ છે. આપણે છીએ એકલાં; માત્ર વ્યોમ ઉપર વિસ્તરે છે તે ચંદ્રિકાના વસનમાં આપણે વીંટાયાં...છીએ. [લાડથી આંખો મીચી] લઈજા મને એકાંતમાં - વનકુંભેમાં - ગિરિ ને સરિતાઓની પેલે પાર. જો-જો પેલો તારો - તારા તેજના બિંદુ સમો, એ પંથ બતાવશે. શૃંગો ને સિકતા બંનેને સંગીત ગાતાં કરીશું - આપણાં પ્રણયગાનથી. [ફરી વળીને] મારી હોડી તૈયાર છે -

અગસ્ત્ય

[જવા નય છે પણ એકદમ ભાન આવવાથી]

ઓ દેવ ! ઓ દેવ ! હું શું કરું છું ?

લોપામુદ્રા

[ચમકીને]

શું કરો છો ? કેમ ?

અગસ્ત્ય

[ગભરાઈને]

હું કેમ જાઉં ? ક્યાં જાઉં ? થોડી ધડીમાં તો મારી પ્રતિજ્ઞા પુરી કરવાનો સમય આવશે. [આક્રંદ] લોપામુદ્રા ! મારા ભાગ્યે તારું સુખ નથી. આટલાં વર્ષોની તપશ્ચર્યાથી મેં સપ્તસિંધુનું ભાવિ ઘડ્યું છે; અને આ ભાવિ અત્યારે મારી પ્રતિજ્ઞાપર અવલમ્બે છે.

લોપામુદ્રા

[પ્રેમલીની]

મૈત્રાવરુણ ! દેવોએ શામ્પરીને આર્યા સ્વીકારી. તમે નહીં સ્વીકારો ?

અગસ્ત્ય

[ડાકું ઘુણાવી]

અનાર્યાની આર્યા થાય ? દેવો કેમ કબુલ કરે ?

લોપામુદ્રા

વિશ્વરથ અને મેં બંનેએ નજરે જોયું છે — દેવોએ સાક્ષી પુરી છે. નાથ ! આર્યત્વ રંગમાં નથી — એ તો હૈયામાં વસે છે. એ જ્યાં સુધી તમે નહીં શીખવશો ત્યાં સુધી સમસિંધુનું — સૃષ્ટિ બધીનું ભાવિ કેમ ઉદ્ધરશે ?

અગસ્ત્ય

[હસીને]

હું અત્યારે ઉન્મત્ત છું. તારા બોલમાં મને અજબ વિશ્વાસ ઉપજે છે. વિશ્વરથને અનાર્યોનો ઋષિ કયો તેમ મને પણ કરવો છે ?

લોપામુદ્રા

અગસ્ત્ય ! વિશ્વરથની મળક નહીં કરો. એ વીર છે — વીરોમાં પણ વીર્યવાન — શબ્દસંભવિનીનો સ્વામી. એને જીવવા દો. એકદા એ દ્રષ્ટા થશે ને ઋતનું દર્શન કરશે.

અગસ્ત્ય

એટલો બધો વિશ્વાસ છે ?

લોપામુદ્રા

હા. માનવ જીવનના અમર તાલપત્ર પર એ જે મંત્રો લખી જશે એવા કાઈએ લખ્યા નથી ને કાઈ લખશે નહીં. [દીનતાથી] વિશ્વરથ મારો ને તમારો માનસ પુત્ર છે. એને જીવવા દો — હું બોલો પાથરી માંગી લઉં છું. મને ના કહેશો ?

અગસ્ત્ય

[માથું ધુણાવી]

તારી યાચનામાં આજ્ઞાનો પ્રતાપ છે. પ્રાણુ ! પણ પછી હું ક્યાં ? દેવદ્રોહી—વચનદ્રોહી—હું શું મોહું લઈને જીવું ? [નિશ્ચયથી] પણ મારી આંખે અધાપો જ હોય તો મારે શા માટે જીવવું ? ના—ના લોપામુદ્રા ! સ્વપ્નામાંથી જાગ— મારી લાડલી ! આપણા પંથ તો ન્યારા છે અને ન્યારા રહેવાના. મારું જીવન જીવું જ હોય તો મને જીવવાનો અધિકાર નથી. [ખેસી જાય છે] જા !

લોપામુદ્રા

મારા તપસ્વી ! તારામાં હું સમાઈ નથી ? તું જીવો થશે ત્યારે મારે સહન વળગી રહેવું નથી ને જીવવુંએ નથી.

અગસ્ત્ય

અને તેથી જ...જા. આપણે સાથે રહેવા સર્જ્યાં જ નથી.

લોપામુદ્રા

[અચંચાઈને]

ઓ દેવ ! દેવ ! આખરે આ—ખેમાંથી એકને તો મરવા જ દેવાનો ?

અગસ્ત્ય

[ધીમેથી સંજેદ]

એ તો દેવની આજ્ઞા છે.

લોપામુદ્રા

[આક્રંદ કરીને]

મારો જીવનહાર જડ્યો. હું હવે જીવી કેમ જીવી શકું ?

[અગસ્ત્યના ખભા પર હાથ મુકી બેસી રહે છે]

અગસ્ત્ય

છુટકા નથી. જા—જા—તારે આશ્રમે. મને શિષ્યલ ન કર—મને તપસ્વીની અડગતાથી મરવા દે. [લોપામુદ્રાને અલગ કરે છે]

લોપામુદ્રા

[કંઈક કરીને, સામું]

કેમ જીવી શાઉં ? [હૈયું ચીરાઈ રહે છે] હું નથી જીવી શકું—શકતી—નથી જીવી શકું શકતી.

અગસ્ત્ય [ચરધરતે દોઢ ને રટતે અવાજે]
 મળ્યાં એજ મોટા લાંબો, જ-જ-મારી પ્રાણુ ! [આઠા હાથ
 કરી લોપામુદ્રાને દૂર કરે છે] આપણે તો તપસ્વી - જીવન ને મૃત્યુ
 બંને સમાન —

[એકદમ ઝાડીમાં ફેં અવાજ થાય છે. અને ભરવ દારમી ચીસ
 પાડીને ફૂટી, લોપામુદ્રા પર પડે છે. ચાંદનીમાં છરો ચમકે છે. અગસ્ત્ય
 ઉઠીને રોકે તે પહેલાં તે લોપામુદ્રાને છરો મારે છે]

ભૈરવ

ઈ - ઈ - ઈ - ઉ —

લોપામુદ્રા

ઓ ! નાથ ! હું પણ સાથે આવું છું. [બેભાન થઈ પડે છે]
 અગસ્ત્ય [ભૈરવ જોડે બાથાબાથી કરે છે]

અંકાલ —

ભૈરવ

[અગસ્ત્યને છરો મારવાનો પ્રયત્ન કરતા]

ઉત્કાલ પ્રસન્ન —

[વિશ્વરથ આવીને ભૈરવ પર પડે છે અને બંને ભૈરવને લોચ પર
 નાંખી દે છે. વિશ્વરથ છરો લઈ લે છે. અગસ્ત્ય ઉઠીને લોપામુદ્રા પાસે
 જાય છે. વિશ્વરથ ભૈરવના હાથ પાછળથી જકડી ઉલો રહે છે.]

વિશ્વરથ

[ક્રોધમાં]

ભૈરવ ! —

અગસ્ત્ય [ચિંતાતુર વદને નીચો વળીને]

લોપામુદ્રા ! લોપામુદ્રા !

રોહિણી

[પાછળથી આવીને]

પિતાજી ! પિતાજી ! શામ્બરોને કાઈએ મારી નાંખી.

અગસ્ત્ય

[ચમકીને]

શામ્બરીને !

વિશ્વરથ

[હાંફતા]

કયા દુષ્ટે ?

ભૈરવ [વિનયથી હર્ષભર્યા બની]

કયા ? મેં મારી ! ઉગ્રકાલની દ્રોહી — શામ્બરીને ! [દાંત કચકચાવીને] ને ખીજી આ [ભયંકર હસીને] — અતે ત્રીજો — તું [હાથ છોડવી વિશ્વરથ પર કહે છે] ઈ — ઈ.

[વિશ્વરથ તેને ભોંય પર ફેંકી દે છે ને હાથમાં ધરે છે તેનાથી ભૈરવ પર ધા કરે છે]

વિશ્વરથ

જા — જા — તારા ઉગ્રકાલ પાસે !

[અગસ્ત્ય ઉઠીને મદદે આવે છે. રોહિણી લોપામુદ્રા પાસે જાય છે]

ભૈરવ [મરતાં મરતાં વિનયવોષણા કરી]

ઉગ્રકાલ પ્રસન્ન !

[ભૈરવ મરી જાય છે, ને વિશ્વરથ તેના પરથી ઉઠી, ધરે ફેંકી દે છે]

અગસ્ત્ય

[શુન્ચવાઈને]

શામ્બરી મરી ગઈ ! ને સાથે —

[લોપામુદ્રા પાસે જઈ બેસી જાય છે. રડતે રાગે]

દેવ ! દેવ !

વિશ્વરથ

[પાસે આવીને]

ભગવતી ! —

અગસ્ત્ય

[વેદનાભર અવાજે]

— ગર્હ — તું ગર્હ? [નીચું જુએ છે]

[દિવોદાસ અને વસિષ્ઠ દોડતા આવે છે]

દિવોદાસ

— આ શું? — [જોઈને અટકે છે] લોપામુદ્રાને શું થયું?

[અગસ્ત્ય નીચા વળી સાશ્રુ નયને લોપામુદ્રાનું માથું ઉંચું કરી રહે છે, લોપામુદ્રા આંખ ઉંધારે છે, અગસ્ત્યને જુએ છે ને હાથ લંબાવી તેને ગળે વળગે છે]

વસિષ્ઠ

[સખ્તાઈથી]

ભાઈ! આ શું?

અગસ્ત્ય

[ગળગળે અવાજે]

વસિષ્ઠ! — આ તો મારી — દેવે દીધેલી !

[તે માથું નીચું કરી લોપામુદ્રાને ચુંબન કરે છે]

(પડદો પડે છે.)

થોડાંક રસદર્શનો :

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં

ગુજરાતી સાહિત્ય-વિવેચનમાં નવીન અન્વવાણું પાડતાં
સાહિત્ય, ભક્તિ અને ભાવના,
શૈલી અને પદલાલિત્ય;
તેનો

ઉદય, વિકાસ અને અસ્તનાં

અભ્યાસકે દષ્ટિએ પ્રેરણામય સાંગોપાંગ દષ્ટિબિન્દુઓ
સમર્થ લેખક શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
અભ્યાસકે રીતે નીચેના ક્રમે રજૂ કરે છે:—

- ૧ સાહિત્ય અને તેનો વિકાસક્રમ.
- ૨ સાહિત્યનું સ્વરૂપ : કથન, સાહિત્ય અને કલ્પના.
- ૩ સરસતા. ૪ સાહિત્યમાં સચોટતા.
- ૫ શૈલી અને પદલાલિત્ય. ૬ ભક્તિ અને સાહિત્ય.
- ૭ હિંદમાં શુદ્ધ ભક્તિનો ઉદય.

૮ ભક્તિનો મધ્યાન્હ અને ગુજરાતી સાહિત્ય.
(આના પેટામાં નવ પેટા વિભાગ છે)

૯ આયમતી ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય.

શ્રી કનુ દેસાઈએ આ માટે જ ખાસ દારેલાં ત્રણ
ચિત્રો અને બીજાં મળીને દસ ચિત્રો છે.

પાકું પુંકું : એન્ટીક કાગળ : પૃષ્ઠ ૨૫૦

કીમત રૂ. બે.

લખો : જીવનલાલ અમરશી મહેતા
અમદાવાદ અને મુંબઈ

જીવનમાંથી જડેલી

ખંડ ૧ અને ૨ (સાથે)

શ્રી. લીલાવતી મુનશીએ તેમના આ નવીન નવલિકા સંગ્રહમાં સંસારના જુદા જુદા પ્રસંગોને અદ્ભુત કલાથી ચીતર્યા છે. ભાષાની સચોટતામાં, આલેખનની સુરેખતામાં અને દૃષ્ટિબિન્દુની વાસ્તવિકતામાં એકંદર સત્તર નવલિકાઓનું આ પુસ્તક અનુપમ છે.

આમાં પ્રગટ થયેલી વાતો “વનમાલાની ડાયરી”, “સત્યાગ્રહ”, “જસોદાનો જીવનવિકાસ” વગેરેને વિવેચકાએ ઉંચી કલાકૃતિ તરીકે વખાણી છે. આમાંની સર્વે વાતો દરેક ગુજરાતીએ વાંચવી જ જોઈએ.

આ યુગની સ્ત્રીઓનું માનસ સાચા સ્વરૂપમાં સમજાવનાર આ પુસ્તક ગુજરાતના વિકાસનું સીમાચિન્હ છે.

કાઉન સાઈઝનાં પૃષ્ઠ ૪૫૦

કીંમત રૂ. ૨-૮-૦.

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ લખેલું પહેલું જીવનચરિત્ર.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી જ રીતે લખાએલું આ જીવનચરિત્ર સૌ ગુજરાતીએ વાંચવું જ જોઈએ.

જુનાગઢનો આદિકવિ શ્રી મુનશીના લેખમાં અને શ્રી કનુ દેસાઈનાં બે અને ત્રણ રંગી ચિત્રોમાં જીવતો જાગતો થઈ સંચરે છે. એ જીવનચરિત્ર નથી, પણ નરસિંહ મહેતાના જીવનનું એક ગદ્યકાવ્ય છે. શ્રી કનુ દેસાઈ પાસે ખાસ દ્વારાવેલાં રંગીન ચિત્રો ઉપરાંત—

૧: નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનું પૃથક્કરણ.

૨: હારમાલા

૩: નરસિંહ મહેતાનો કાયઠો—

ઉપોદ્ધાતના આ ત્રણ નિબંધોમાં શ્રી. મુનશીએ આદિકવિ વિષે ઉંડું અન્વેષણ કર્યું છે.

કીંમત રૂ. બે.

ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યમાં એક નવી જ ભાત પાડતું—
શૌર્ય, પ્રેમ, સાહસ, પાર્તવ્ય અને વીરતાની છોળો ઉછાળતું,

સ્વદેશાભિમાન અને સ્વાભિમાનની ગૌરવભરી ભાવનાથી
છલાછલ ભરેલું, રાજસ્થાન, મોગલાઈ, ગુજરાત અને
મરાઠા ઇતિહાસની ઝાંખી કરાવતું

સ્વતંત્ર-મૌલિક પુસ્તક—

ઐતિહાસિક કથામંજરી

આ 'ઐતિહાસિક કથામંજરી' માં આવેલી

૨૦ નવલિકાઓની યાદી:—

૧ ઇચ્છનકુમારી અને	૧૧ વીર ચંદાવત.
ભોળો ભીમ.	૧૨ વીર બાલુજી ચંપાવત.
૨ સંયોગિતા.	૧૩ કુમારસિંહની કુરબાની.
૩ પદ્મિની.	૧૪ બેગમ રોશનઆરા.
૪ રાણો કુંભો.	૧૫ બાળ પ્રભુ દેવપાંડે.
૫ રાણા રાયમલ.	૧૬ વીર ભેત્યાજીરાવ.
૬ ચંદ્રસિંહ.	૧૭ અટંકી વીર દુર્ગાદાસ.
૭ ત્યાગમૂર્તિ પત્તા.	૧૮ વીર મુરારિરાવ.
૮ ચિતોડનો ઘેરો.	૧૯ વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ.
૯ હલદીઘાટનું યુદ્ધ.	૨૦ માનીનિદેવી.
૧૦ સ્વદેશભક્ત ભામાશા.	

કાઉન સાઈઝ: ૫૫૪ ૪૪૦ સોનેરી નામોનું પાકું પુઠું.

ક્રિમત રૂ. ૨-૮-૦

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ:

ભાગ પહેલો—

મહાકવિ કાલિદાસની પ્રસાદી

લખનાર:—હાનાલાલ નાથાલાલ શાહ, એમ. એ.

કવિજીવન સાથે સુધારા વધારા સાથેની આવૃત્તિ બીજી

એક શ્રી કલર સાથે સચિત્ર-કીંમત રૂ. ૧-૮-૦

આમાં નીચેની છ કથાઓ છે:—

- (૧) રઘુવંશ વર્ણન. (૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર. (૩) વિક્રમોર્વશીય.
(૪) અભિજ્ઞાન શાકુંતલ. (૫) કુમારસંભવ. (૬) મેઘદૂત.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ:

ભાગ ૨ જો: કીંમત રૂ. અઢી.

આ ભાગમાં નીચેના છ મહાકવિઓની દશ નાટ્યકથાઓ છે:—

ભવભૂતિ—

- (૧) મહાવીર ચરિત
(૨) ઉત્તર રામચરિત
(૩) માલતી-માધવ

શ્રી હર્ષદેવ

- (૧) રતનાવલી
(૨) પ્રિયદર્શિકા
(૩) નાગાનન્દ

ખાણભટ્ટ કૃત-કાદંબરી.

સુખન્દુ કૃત-વાસવદત્તા.

વિશાખદત્ત કૃત-શુદ્રાસક્ષસ.

શુદ્રક કૃત-મૃચ્છકટિક.

રોચલ ૧૨ પેજ પૃષ્ઠ ૩૬૦ ઉપર. પુંઠું ને સોનેરી નામનું.

ગુજ્જર સાક્ષર જયન્તીઓ.

હાઈસ્કૂલોમાં ટેકસ્ટબુક તરીકે ચલાવવા માટે મંજૂર છે.

પૃષ્ઠ ૩૩૦, પાકું છીંટનું પુકું. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

અમદાવાદની સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ વિકાનો-સાજીરોની જયન્તીઓને પ્રસંગે થયેલાં લાખણોનો સંગ્રહ. આમાં સાક્ષરો તેમજ ગુજરાતી લાખાના અભ્યાસીઓનાં ઘણાંજ ઉપયોગી નીચેનાં લાખણો લેવામાં આવ્યાં છે:—

વિષય

લાખણ કરનાર

(૧) કલાપી	(૧) રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ,
	(૨) રા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ
(૨) અખો	રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
(૩) મોરંબાઈ	રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
(૪) ગોવર્ધનરામ	રા. રા. લલિત
(૫) નર્મદાશંકર	(૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
	(૨) પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
(૬) મણિલાલ નભુભાઈપ્રો.	આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
(૭) ધોરો	રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.
(૮) બાલાશંકર	રા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય
(૯) પ્રેમાનંદ	રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

આ ઉપરાંત પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સદ્ગત સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીતું તથા બીજી પરિષદના પ્રમુખ સા. શ્રી. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવતું પ્રમુખ તરીકેતું લાખણ પણ સંપૂર્ણ આપવામાં આવ્યું છે.

અનંત આખ્યાનમાળા

ભાગ ૧-૨

ભાગ પહેલો-કીંમત રૂ. ૩-૪-૦ ભાગ ૨ બે-કીંમત રૂ. ૨-૦-૦
બન્ને ભાગ સાથે ખરીદનારને રૂ. ચારમાં મળે છે.

ગુજરાત કાઠીઆવાડના શ્રેષ્ઠ પંક્તિના કીર્તનકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલા રાધનપુર સ્ટેટના માણ દિવાન શ્રીવૈષ્ણુવ અનંતપ્રસાદજીનાં ગદ્યપદ્ધાત્મક ધાર્મિક આખ્યાનો લગભગ ૧૨૫ લખેલાં અમને મળ્યાં છે. તેમાંનાં આ બે ભાગમાં નીચેનાં ૩૪ આખ્યાનો આવ્યાં છે:-

પહેલા ભાગમાં આવેલાં આખ્યાનો:-

૧-૨ અન્નમિલ અને અમૃતપાન	૧૦ શ્રીઆશકરજી
૩ અનંતપુરપ્રસ્વામી	૧૧ ઉર્મિલાદાસજી
૪ અર્જુનને ઇદ્રપ્રસ્તની પ્રાપ્તિ	૧૨ એકનાથસ્વામી
૫ અર્જુન વનવાસ	૧૩ અંગદસિંહ
૬ અર્જુન પર પ્રીતિ	૧૪ અંબરીષ મહારાજ
૭-૮ અર્જુન અને કર્ણ	૧૫-૧૬ કળીરજી અને કર્દમદેવહુતિ
૯ અર્જુનનું અવસાન	૧૭-૧૮ કામધ્વજ અને કુરેશસ્વામી

બીજા ભાગમાં આવેલાં આખ્યાનો:-

૧૯-૨૦ કૂર્મદાસ અને કૃષ્ણજન્મમંગલ	૨૭ ગદાધર ભટ્ટજી
૨૧ કૃષ્ણદાસ	૨૮ ગંગાજીનું વૃત્તાંત
૨૨ કૃષ્ણદાસ પયહારી	૨૯-૩૦ ચોખામેળા અને ચંદ્રદાસ
૨૩ કૃષ્ણની કૈલાસયાત્રા	૩૧-૩૨ છીતુદાસજી અને જગમિત્ર
૨૪-૨૫ કેવળ કુઆજી અને કંસવધ	૩૩ જનુઆઇ
૨૬ ગજેન્દ્રમોક્ષ	૩૪ જયદેવ સ્વામી

આ આખ્યાનમાળાના બન્ને ભાગ બહા ઝલેજ કાગળ ઉપર છાપેલા હોય, ખાંધણી પાકી, મજબુત સોનેરી નામવાળા સુંદર પુઠાની છે.

31024